

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ARİF CENGİZ ERMAN

HAZAR KAĞANLIĞI

SELÇUKLU DEVLETİ'NİN
KURULUŞUNA KADAR
OTUZ OĞUZLAR

SARMAL KİTABEVİ

Yayıncı Sertifika No: 48172

ISBN: 978-625-7647-18-2

Arif Cengiz Erman

Hazar Kağanlığı

Yayına Hazırlayan: *İsmet Gülseçgin*

1. Baskı: Nisan 2021

Baskı ve Cilt

Repar Tasarım Matbaacılık

Merkez Mah. Cemal Ulusoy Cad. No: 43

Yenibosna / Bahçelievler/İstanbul

Sertifika No: 40675

Sarmal Kitabevi

Handegül Sok. Adatepe Sitesi A-3 Blok D: 65

Maltepe - İstanbul

Tel: 0532 297 72 59

Hazar Kağanlığı

*Selçuklu Devleti'nin Kuruluşuna Kadar
Otuz Oğuzlar*

Arif Cengiz Erman

İçindekiler

Önsöz.....	7
Hazar Öncesinde Avrasya.....	9
Oğuz Birlikleri.....	22
Hazar Kağanlığı'nın Kuruluşu.....	30
Hazar Kağanları.....	40
Kağanlığın Yönetimi	47
Hazarya Dili.....	56
Etnik Yapı.....	60
1. Hazarlar.....	66
2. Türiler.....	70
3. Kınıklar.....	75
4. Kabarlar.....	76
5. Barsıllar.....	77
6. Kazaklar.....	78
7. Alanlar.....	79
8. Kıpçaklar.....	83
9. Peçenekler.....	87
10. Oğuzlar.....	89
11. Sarırlar.....	94
12. Macarlar.....	95
13. İdil Bulgarları.....	98
14. Ruslar.....	102
Hazar Ülkesi ve Şehirleri.....	116

Yahudiliğe Geçiş.....	122
Yükselme Dönemi.....	132
1. Doğu Roma ile İlişkiler.....	132
2. Türk-Arap Savaşları.....	136
Gerileme Dönemi.....	149
Orta Asya İslam Coğrafyası.....	163
Selçuk Bey'in Soyu.....	171
Selçuk Bey Dönemi.....	179
İsrail Yabgu Dönemi	189
Musa Yabgu Dönemi	195
Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu.....	204
Kaynakça.....	212

Önsöz

Hazar tarihi Türk tarihçiler tarafından pek ilgi görmedi. Bunun nedeni, Hazar Kağanlığı'nın 9. yüzyıl ortasında Yahudiliği resmî din olarak benimsemesidir. Hazar tarihine ilgi gösteren Türk-İslam sentezcisi kimi Türk tarihçiler ise, hiç bir sağlam kaynağa dayanmayan boş bir çabayla, Hazar Kağanlığı'nın İslamı benimseyen ilk Türk devleti olduğunu savunurlar.

Yahudiliğin benimsenmesinden sonra Hazar halkının dini inançlarına kanışmayan Hazar kağanları, bu dini yaymak için özel bir çaba göstermediler. Ancak Yahudilik, kağanlık halkının önemli bir kesimine yine de egemen oldu. Kağanlık içindeki üç büyük boy, önemli ölçüde Yahudiliği benimsedi. Başta Aşkenazlar olmak üzere güntümüzdeki Türk kökenli Yahudiler, bu üç boydan ikisinin ardıllarıdır. Yahudiliği benimseyen üçüncü boy ise, daha sonra İslama geçti.

Doğu Avrupa Yahudilerinin Türk kökenli olduklarını ilk olarak ortaya atan, 1976 yılında yazdığı “Ontüçüncü Boy” adlı eseriyle bir Macar Yahudisi olan Arthur Köstler'dir. Daha sonra İngiliz Kevin Alan Brook 1999 yılında yazdığı “Hazar Yahudileri” adlı eseriyle, Doğu Avrupa Yahudilerinin bir kısmının Hazar kökenli olduğunu savunmuştur. Yine bir İngiliz olan Douglas Morton Dunlop ise 1967 yılında yazdığı “Hazar Yahudi Tarihi” adlı eserinde Hazarların Türk olduklarını kabul ettiği halde, Doğu Avrupa Yahudilerinin Türklerle olan bağını kabul etmemiştir.

Daha önce yazdığım “Turan Tarihine Giriş” adlı kitabımda Hazarlar konusuna kısa olarak değinmişim. Hazarlar üzerine yeterli kaynak ne yazık ki bulunmuyor. İslam kaynaklarındaki bilgiler ise tek yanlıdır ve bir bölümünün gerçekliği kuşkuludur. Dolayısıyla bu kaynaklardan doğru bilgilere ulaşabilmek oldukça güçtür. Hazar Kağanlığı'nı kuran Türk boyu ya da boyları ile ilgili ise hiç bir bilgi bulunmuyor. Onların izini ancak Doğu Roma kaynaklarında bulabilmek bir ölçüde olanaklı. Ancak bu kaynaklarda da yeterli bilgiyi bulabilmek oldukça güç.

Hazar tarihi ile Bulgar tarihi birbirini çok yakından ilgilendiriyor. Bu iki kağanlığı kuran Türk boyları aynı bölgede yaşamış olan birbirinden ayrı boylardır. Bunun yanında, Hazar kağanları ile ilgili büyük bir belirsizlik bulunsa da, özenli bir inceleme ile en azından mektubuyla ünlü olan Yosef'e kadar olan kağan adlarının izini sürebilmek olanaklıdır. Yosef'ten sonraki kağanların ise ancak bir kaçının adına Rus kroniklerinde rastlayabiliyoruz.

Hazar Kağanlığı öne sürüldüğü gibi, 965 yılında boyların ayaklanması sırasında Rus saldırısından sonra ortadan kalk-

madı. Kağanlık varlığını Rusların, Bulgarların ve Oğuzların aynılmalarından sonra da sürdürdü. Küçülmüş ve eski gücünü yitirmiş olsa da, 1224 yılındaki Tatar egemenliğine kadar ayakta kaldı. Tatarların batıya yayılmasıyla birlikte yalnız Hazarlar değil, Ruslar, Bulgarlar ve Oğuzlar da Tatar egemenliği altına girdi.

Hazar tarihi, Türk tarihi içinde oldukça önemli bir yeri kapsar. Ayrıca Hazar tarihi yalnız Türk tarihinin değil, aynı zamanda Rus tarihinin de bir parçasıdır. Çünkü Rusya, Hazar Kağanlığı içinden doğmuştur ve Rusların ana gövdesini Tın (Don) Bulgarları oluşturmuştur. Hazar Kağanlığı'ndan kopan Türk boyları Macar, Rus ve İdil Bulgar kağanlıkları ile Selçuklu İmparatorluğu'nu kurmuşlardır. Hazarlardan kaçan Bulgarların bir kısmı da Tuna Bulgar Kağanlığı'nı kurmuştur. Bu açıdan Hazar tarihi günümüzdeki Türk, Macar, Bulgar, Rus ve diğer Doğu Slav halklarının ortak tarihidir.

Hazar Öncesinde Avrasya

Karadeniz Bozkın'ndaki Türklerin izini sürebilmek için çok gerilere gitmek gerekiyor. Yaklaşık 12 bin yıl önce buzul çağının sona ermesinin ardından Orta Asya'daki iç denizlerin kuruması ve kuraklığın ortaya çıkmasıyla, MÖ 7. bin yıllarında Turan halkı kitleler halinde Avrasya'nın diğer bölgelerine göç etmeye başladı. Batıya göç eden bu Turan halkının kendini Türk olarak adlandıran kesiminin büyük bir kolu Karadeniz Bozkın'na ve Doğu Avrupa'ya yerleşmişti. Buralara yerleşen bu kol, bugün Kimmerler ya da Traklar olarak bildiğimiz halktır. Kimerler ayrıca Etrüskçe Tauri, Pelasgça Tauri olarak da adlandırılmışlardır ve "diri" ya da onun evrilmiş biçimi olan "türtü" söztütünün bir söylenişidir.

Sümerce soylu ve kağan anlamlarına gelen sözü “kingal”, kır/ülke anlamına gelen “ki” ile almak anlamına gelen “ngal” sözlerinin birleşiminden oluşur ve Eski Türk diline ülke ve soylu anlamlarına gelen “king” olarak evrilmiştir. Daha sonra “king” sözü, ülke anlamına gelen “çing” ile soylu anlamına gelen “kang” biçimlerine evrilmiştir. Buradan da “çing” sözü, ülke anlamına gelen “çin” biçimine dönüşürken, “kang” sözü de, kağan anlamına gelen “qan>khan” ve “kağan” biçimlerine dönüşmüştür. Kimerlerin adı, soylu anlamına gelen “king” sözünden gelir. Bu sözün Eski Türk dilindeki -r çoğul ekiyle çoğul hali, “kinger” ya da “kingir” biçimlerindedir. Eski Türk dilinde “kinger/kingir” olan bu söz “kimer/kimir” olarak da söylenmiştir. “Kimer/Kimir” adı, Pelasglar tarafından “Kimmeroi”, Asurlular tarafından da “Gimirri”, biçiminde söylenmiştir. Trak ise, Türuk sözünün Thraci biçimindeki Etrüskçe ve Thrakh ya da Thrake biçimlerindeki Pelasgça telaffuzlarından gelmektedir. Türuk; büyük, ulu, güçlü, iyi ve üstün anlamlarına gelen Sümerce “dir”, “diri” ya da “dirig” biçimlerindesöylenen sözden evrilmiştir. Günümüz Türk dilindeki diri, dirik, dirlik, Türk (Türuk), türümek (ya da türemek) sözleri de Sümerce diri/dirig sözünden evrilmiştir (dirig > tirik > türuk).

Bu Türkler, Karadeniz Bozkır'ında ve Doğu Avrupa'da küçük beylikler halinde örgütlenmişlerdi. MÖ 8. yüzyılda Avrasya'da beylikler halinde yaşayan Türk boyları merkezi bir devlet altında birleşerek Sak Kağanlığı'nı kurdular. Sak adı, Sümerce iyi, güzel, değerli, erdemli anlamlarına gelen “sag” sözünden gelir. Bu söz Eski Türk diline sağ, sağlam, sağlık, iyi, güzel, tatlı ile us (akıl), anlayış anlamlarına gelen “sağ” olarak dönüşmüştür. Sak Türkleri, günümüz tarihçileri

tarafından “Saka”, “İskit” ve “Yüesi” gibi üç ayrı halk gibi gösterilmeye çalışılsa da, tek bir halktır. Kurulan Sak Kağanlığı'nın alanı doğuda tüm Türkistan topraklarından, batıda Karadeniz Bozkırı ve Avrupa'nın büyük bir kesimin içine alan çok geniş bir bölgeyi kapsadı. Sak Kağanlığı, eski Türk geleneğindeki ültüş sistemine göre merkez topraklarda başında kağanın bulunduğu, doğusu ile batısındaki topraklarda ise başlarında kağan yardımcılarının bulunduğu bir federasyon biçiminde örgütlenmişti.

Saklar, MÖ 7. yüzyılda Orta Doğu'yu büyük ölçüde etkileyen güç olarak varlık gösterdi. MÖ 675'te Sak Türklerinin başına, bir Sak beyi olan İşbağa'nın (Asurca İşpakai) oğlu Bartu (Asurca Bartatua) geçtikten sonra, MÖ 670'lerde Asur topraklarına baskınlar düzenlediler. Bartu'dan sonra yerine oğlu Batu (Pelasgça Madius) geçti. MÖ 645'ten sonra Sak Türkleri Filistin ve Mısır'a büyük bir baskın düzenlediler. MÖ 6. yüzyılda son Elam devleti olan Agamanişli devleti, Sak Kağanlığı'na savaş ilan etti. Elamlılar, MÖ 512'de İstanbul Boğazı'nı geçerek, önce Balkanlar'daki Türk boylarına saldırarak onları yendiler, ardından da Tuna'yı aşarak, büyük bir ordu ile Karadeniz Bozkırı'na saldırdılar. Buradaki savaşta ağır kayıplar veren Agamanişliler, Saklarla barış yapmak zorunda kaldı. Ancak Agamanişliler MÖ 486-MÖ 465 yılları arasında Sak topraklarına saldırımayı sürdürdüler ve bu saldırılar yine büyük bir yenilgiyle sonuçlandı.

Balkanlar'da ve Batı Anadolu'da çok sayıda boya bölünmüş olan Batı Türkleri (“Traklar”) ise, uzun süreler küçük beylikler halinde yaşadıktan sonra, güçlü devletler kurmaya başladılar. Batı Anadolu Türkleri MÖ 1200 yıllarında Turuya'dan başlayarak doğuya ve güneye doğru genişleyip, Frig

Devleti'ni kurdular. Frigler MÖ 7. yüzyılda, Gediz ve Menderes ırmaqları arasında kalan bölgede MÖ 547 yılında kurulan diğer bir Türk devleti olan Lidya egemenliğine girdi. Balkanlar'da İliya Türklerinin ilk devleti, MÖ 8. yüzyılda bugünkü Arnavutluk'taki İşkodra ile bugünkü Makedonya'daki Ohri'de kurulan Ençele Beyliği'ydi. Daha sonra Adriya Beyliği (MÖ 230-MÖ 167), Bardili Beyliği (MÖ 448-MÖ 358) gibi devletler kuruldu. MÖ 5. yüzyılda kurulan Odris Devleti ise, MS 1. yüzyıla dek varlığını sürdürdü.

MÖ 5. yüzyılda Sak Kağanlığı Balkanlar'daki Türk boylarına saldırdı. Ancak, bugünkü Bulgaristan ve Romanya ile Türkiye ve Yunanistan'ın Trakya bölgelerini kapsayan Türk boylarının kurmuş olduğu Odris Devleti, Sak Kağanlığı'nın saldırılarını durdurdu. Tuna, Sak Kağanlığıyla Odris Devleti arasındaki sınır olarak belirlendi ve iki ülke arasındaki ilişkiler giderek düzeldi. Sak Kağanlığı ayrıca, Doğu ve Kuzey Avrupa'ya doğru genişleyerek birçok yerleşik Türk boyuna boyun eğdirdi. Karadeniz kıyılarında ve Kırım'da kağanlığa boyun eğmeyen şehirlerle Tın (Don) Irmağı kıyısındaki boylar kağanlığın egemenliği altına alındı. MÖ 4. yüzyıl, Sak Kağanlığı'nın en parlak çağı oldu. Bu yüzyılda Tuna ile Azak Denizine dökülen Kuban Irmağı arasındaki dağılmış olan Türk boyları yeniden birleştirildi. Ardından Tuna boylarından Sava Irmağı'na dek olan topraklar ele geçirilerek Karadeniz'den Adriyatik'e kadar geniş bir ticaret yolu kuruldu.

Sakların batıya doğru genişlemesi, MÖ 339'da Makedonya Türkleriyle karşı karşıya gelmelerine yol açtı. Makedonya Türkleri, önce kuzey komşuları İliir Türkleri de içinde olmak üzere Balkanlar'daki çeşitli Türk boylarına boyun eğdiler. MÖ 339'da da Pelasg (Yunanistan) topraklarını ele ge-

çirdiler. Makedonya Türkleriyle yapılan savaşta yenilen Sak Kağanlığı gerilemeye başladı. Makedonyalılar Sak Kağanlığı'na saldırmayı sürdürdüler. MÖ 331'de, Sak topraklarını 30 bin kişilik bir orduyla işgal ettiler. Ancak Olbia yakınlarında Saklar tarafından geri püskürtüldüler. Bu dönemde Karadeniz Bozkırı'ndaki kimi Türk boyları yavaş yavaş huzursuzlanarak ayaklanmaya başladı. İlk ayaklanma MÖ 310 yılında oldu, ama kağanlık bu ayaklanmayı bastırdı. Bu tarihten sonra Sak Kağanlığı'nın Karadeniz Bozkırı'ndaki topraklarında kısa süreli bir dağınıklık yaşandı.

Sak Kağanlığı'nı doğusunda ise, Çin'de ve Moğolistan Bozkırı'nda iki ayrı Türk devlet örgütlenmesi bulunuyordu. Bu iki devlet de kendilerini Kun Kağanlığı olarak adlandırıyordu. Kun, Eski Türkçe güç ve kadir (Arapça "kudret") anlamlarına gelir. Bu söz Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünde "xun" olarak, kaba ve yararsız anlamlarında da bulunmaktadır. Bunlar, Kuzeyde Moğolistan Bozkırı'nda bugün "Büyük Hun Kağanlığı" olarak adlandırılan kağanlık ile güneyde Çin topraklarında bugün "Han Hanedanlığı" olarak adlandırılan kağanlıklardı. MÖ 3. yüzyılda batı kanadı karışıklık içinde olan Sak Kağanlığı, kuzeydeki Kun Kağanlığı ile güç kavgasına girdi. Kuzey Kun Kağanlığı yavaş yavaş güçlenerek Sak Kağanlığı ile savaşmaya başladı. Güney Kun (Çin) kayıtlarına göre Sak ve Kun kağanlıkları en az dört kez savaşmışlar.

İlk savaş, aniden Sak Kağanlığı'na saldıran Kuzey Kun kağanı Tuman ("Teoman") döneminde oldu. Bu savaşta Kun Türkleri, Sak Türklerini yenemedi. İkinci savaş, MÖ 203 yılında, Mete döneminde oldu. Bu savaşta Mete, Sak Kağanlığı topraklarının geniş bir alanını ele geçirdi ve böylece Sak Ka-

ğanlığı'nın doğudaki egemenliği sarsılmaya başladı. Üçüncü savaş, MÖ 176'da yine Mete döneminde oldu ve Sak Kağanlığı kötü bir yenilgi aldı. Dördüncü savaş ise, Mete'nin oğlu Laoşang [Ulu Sang; sang: servet, zenginlik] döneminde oldu (M.Ö. 174-166). Laoşang bu savaşta Sak kağanını öldürdü ve geleneklere göre kafatasından bir kadeh yaptı. Yapılan bu uzun süreli savaşlar sonucunda Sak Kağanlığı, Kansu ve Tarım Havzası'ndaki topraklarını terk etmek zorunda kaldı.

Batı Türklerinin bugünkü Bulgaristan ve Romanya'da MÖ 4. yüzyılda kurdukları Daçya Devleti 105 yılında Roma tarafından yıkıldıktan yaklaşık 50 yıl sonra, yerine yeni bir Daçya devleti kurulmuştu. Daçya, bugünkü Romanya'da Karpat dağlarının bulunduğu dağlık bölgedir. Eski kaynaklarda Dalmaçya bölgesinin adı Dagae ya da Getae olarak geçer. Pelasglar bu bölgeyi Getae, Romalılar da Dagae olarak adlandırdılar. Bu iki söz de Türkçedir. Dagae “dağ” sözünden, Getae de “ket/kat” sözünden bozulmuştur. Türk diline “kat” ya da “ket”; sert, katı, tabaka, engel gibi anlamlara gelir.

150 yılında Daçya Türk boylarından Sarmatoi, diğer Daçya boyları Bastarnoi ve Roxolanoi ile birleşerek, bugünkü Romanya ve çevresinde Kun devletini kurdu. İskenderiyeli coğrafyacı ve tarihçi Ptolemy (90-168), Khunnoi, Bastarnoi, Roxolanoi, Sarmatoi ve Skifoi halklarından söz eder. Daha sonra bu adlar Batı Romalı yazarlar tarafından Chunni, Bastarnae, Roxolani, Sarmatae ve Sacae olarak anıldı. Bastarnoi, Bastarnae ya da Bastarni adı Türkçe “bastran” sözünün, Roxolanoi ya da Roxolani (okunuşu: rokolani) adı Türkçe “ank olan” (temiz olan) sözünün, Sarmatoi, Sarmatae ya da Sarumatae adı da Türkçe “sarmat” (sardıran, saran, kuşatan) sözünün Doğu ve Batı Roma dillerindeki söylenişleridir. Beşinci

yüzyıl Doğu Roma kaynaklarında ise Sarmatoi boyu Akatziri (Ak Oğur) olarak, Roxolanoi boyu Altziagir (Altı Oğur) olarak, Bastarnoi boyu da Bittigur (Beş Oğur) olarak geçer.

Ptolemy'ye göre Khunnoi, Bastarnoi ile Roxolanoi arasındaydı. Bastarnoi halkının yaşadığı bölge, Dinyeper Irmağı ile Karpat dağları arasındaki bölge olan bugünkü Romanya'nın kuzey kesimiydi. Roxolanoi halkının yaşadığı bölge, Baragan bozkırlarının bulunduğu bugünkü Romanya'nın güney doğu kesimiydi. Sarmatoi halkının yaşadığı bölge de Bastarnoi ile Roxolanoi arası olan bugünkü Romanya'nın hemen kuzey doğusundaki Karadeniz kıyısıydı (Bugünkü Ukrayna'nın güney batı ucu ve Moldava). Böylece Ptolemy Bastarnoi, Roxolanoi ve Sarmatoi halklarını topluca Khunnoi olarak adlandırmıştı. Skifoi ya da diğer adıyla Sacae halkı ise o dönemde, doğuda Hazar Denizi'nin kuzeyine dökülen İdil (Volga) Irmağı ile günümüzdeki Romanya'ya kadar olan bölgede yaşamaktaydı (Bugünkü Karadeniz Bozkırı). Romanya içinde ve hemen kuzeyinde yaşayan halk, Sak Türklerinin bir kolu olan Daçya Türk boyları, Romanya kıyılarına dek Karadeniz Bozkırında yaşayan halk da diğer Sak Türkleriydi.

Ancak Avrupalı tarihçilerin iddia ettiği gibi, "İskitler" MS 1. yüzyılda birden bire ortadan kalkmadı. Sak Kağanlığı, Avrupa'daki Kun Kağanlığı'nın genişlemesine dek varlığını sürdürdü. Karadeniz Bozkırı ile Orta ve Doğu Avrupa'da yaşayan Sak Türkleri, 3. yüzyılda devletlerini Gut Kağanlığı ("Gotlar") olarak adlandırdılar. Gut, Sümerce boğa ve savaşçı anlamlarına gelen "gud" sözünden gelir. Bu söz, Türk diline baştaki G sesi düşerek, boğa anlamına gelen "ud" olarak evrilmiştir. Gut Kağanlığı 360-370 yılları arasında Kafkasya'ya baskınlar düzenlemeye başladı. Bu sırada kağanları Gebe-

ric'ti. [Keberik/Kabank; iri yarı, güçlü] Keberik'ten sonra yerine, Ermanaric [Erman Ank. Erman/ermen/arman: ülkü, amaç, istek, dilek. Ank: temiz] kağan oldu. Erman Ank, batıda Almany-Polonya bölgesi ve Baltık Denizi'nden doğuda Karadeniz ve Orta Asya bozkırlarına dek uzanan çok geniş bir bölgede bulunan eski Sak Kağanlığı toprakları üzerindeki boyları örgütleyerek kağanlığı güçlendirdi. Romalıların, Karadeniz Bozkırı'ndaki Türkleri "Gothi" olarak adlandırmaları bu dönemde başladı.

Bu dönemin kaynağı olan Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus, 370'lerde İskitya'daki İskit Kırallığı'nın, Hun egemenliği altına girdiğini yazar. 370 yılına gelindiğinde Daçya Türklerinin kurmuş oldukları Kun Devleti, bir imparatorluğa dönüştü. Kun Kağanlığı'nın alanı, Roma topraklarının dışındaki neredeyse tüm Avrupa'yı kapsadı. Kun Devleti'ni 352 yılında güçlü bir kağanlığa dönüştüren kişi, Kama Tarkan'dı [Kam Tarkan] ve 370 yılına kadar kağanlık yaptı. Kam Tarkan, Romanya ve çevresinde önemli bir güç haline gelerek egemenlik alanını batıya doğru genişletmeye başladı. Kam Tarkan'ın ölümünden sonra kağanlığa geçen Balamir [Balamir: güçlü] 370'te, Karadeniz Bozkırı'ndaki Gut Kağanlığı'na saldırıya başladı. 374 yılında Kun Kağanlığı orduları İdil Irmağı kıyılarına dek ilerleyerek, burada Gut Kağanlığı ordularıyla büyük bir savaşa girdi. Gut Kağanlığı orduları, savaşta korkunç bir yenilgiye uğradı. Bunu kendine yediremeyen Gut kağanı Erman Ank, savaş alanında kendini öldürdü.

Kağanlıkları dağılan Gut Türklerinin çoğu Kun Kağanlığına katıldı. Yenilginin ardından Gut Türkleri ikiye bölündü. Balti [Balat/Polat: çelik] boyu önderliğindeki bir kol ("Vizi-

gotlar”) batıya göç ederek, Roma topraklarına yerleşti ve foederati (özerk) olarak yaşamaya başladı. Amali [Amal: sakin, uslu, yavaş] boyu önderliğindeki bir kol da (“Ostrogotlar”), Kun Kağanlığı egemenliğinde kaldı. Daha küçük bir boy ise, Kırım'da kalmaya devam etti. Gut Kağanlığı'nın diğer bir önemli boyu olan Kepitler (“Gepidler”) de [Kebit: geniş, şişkin, büyük] Kun Kağanlığı egemenliği altında kaldı.

Bugün German olarak adlandırılan halkın ortaya çıkmaya başlaması ise çok geç bir dönemde gerçekleşti. Batı Germanya bölgesinin bugünkü Almanya, Hollanda, Avusturya, İsviçre, Danimarka, Güney İskandinavya'da yaşayan Subi (“Suebi”) adlı Türk boyu, daha sonraki yüzyıllar içinde Germanleri oluşturdu. Bunların bir kolu Güneydoğu Britanya topraklarına göç etmişti. Türk dilinin, Etrüskçenin ardılı olan Romak dili ve Keltçe ile karışması sonucunda, 13.-14. yüzyıllarda Erken German dili oluşmaya başladı. Bu dilde Fin ve Urog dillerinden de kalıntılar vardır. Ancak bu dile, Roma Katolik Klisesi'nin etkisiyle Romak dili (“Latince”) egemen oldu. Çünkü ayinler Romak dilinde yapıyordu ve Romak dili, bu topraklarda yüzyıllar boyu resmi dil olarak kullanıldı. Bu Katolik etkisi, birkaç yüz yıl gibi kısa bir sürede Türklerin dilini dönüştürdü. Daha sonra bu dil bölünerek, günümüz German dilleri ortaya çıktı.

Yine bu dönemde Roma toprakları olan Galia, Hispania ve İtalia bölgelerine yerleşen Batı Gut, Burang (“Frank”), Burkunt (“Burgund”) ve Binli (“Longonard”) Türkleri de, Gallar (Keltler) ve Romalılarla karıştı ve Romak dilini benimsedi. Türkçenin Romak diline karışması sonucu, bugün Vulger Latince olarak adlandırılan bir konuşma dili ortaya çıktı. Bu dil-den de günümüzün Latin dilleri doğdu. Doğu Gut Türkle-

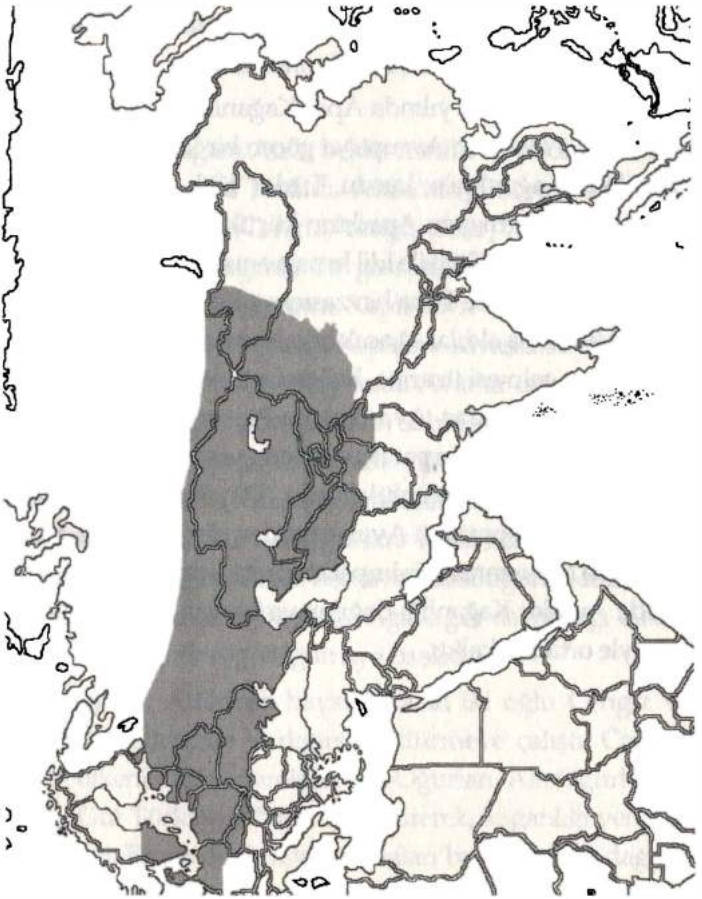
rinin İtalya'ya yerleşen kesimi, giderek Romalılarla karışarak, günümüz İtalyan halkını oluşturdu. Adriatik'in doğusuna kalan kesimi ise daha sonra Slavlaşarak Hırvatlarla Sırpıları oluşturdu.

453'te Kun kağanı Attila beklenmedik bir şekilde ölünce, kağanlık dağılmaya başladı. Attila'nın ölümünden sonra oğulları İllig, Dikkiz [Cengiz/Yengiş: zafer] ve Ernak [Ernek: parmak] arasında kağanlık kavgası başladı. Kardeşler birbirleriyle savaşmaya başlayınca, Kepit boyu isyan etti. İllig komutasındaki ordu 453 yılında Kepitlerle savaşsa da yenildi ve İllig savaşta öldürüldü. 463 yılında Avarlar tarafından Batı Sibirya'daki yurtlarından çıkarılan Sabirler (Suvarlar), Karadeniz Bozkırı'na göçerek, burada yaşayan San Oğurları ile Uroglara saldırdı ve onları yurtlarından kovdu. Yeni yurt arayan San Oğurları da Ak Oğurlara saldı. San Oğurları, On Oğurları ve Uroglar, Doğu Roma'nın dostluğunu kazanmak için elçiler yolladılar. Böylece kağanlığın dayandığı tabanı oluşturan Oğur birliği dağılmaya başladı.

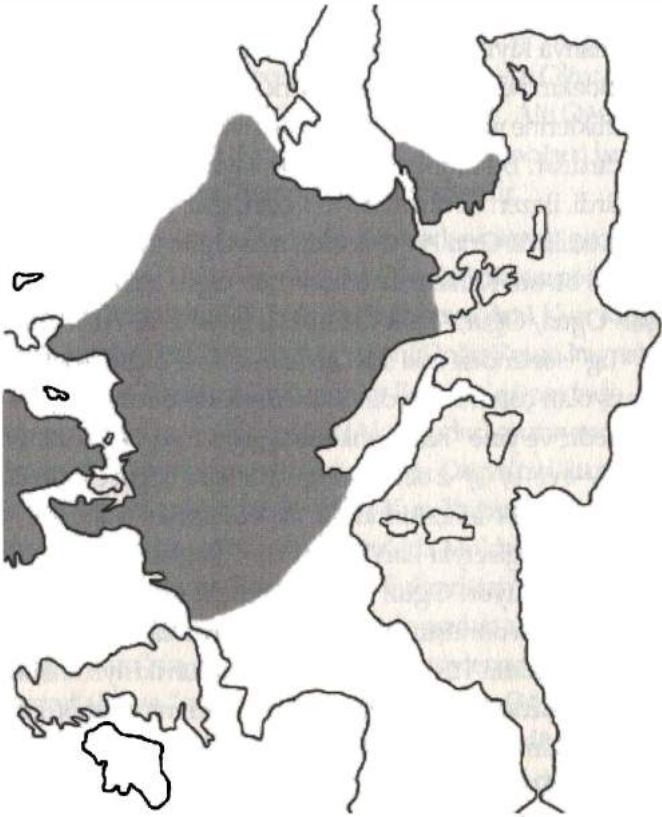
Kağanlık, Attila'nın hayatta kalan iki oğlu Cengiz ve Ernek yönetiminde varlığını sürdürmeye çalıştı. Cengiz, 464'te ülkenin batı kesiminde Beş Oğurları, Altı Oğurları ve Doğu Gut Türklerini bir araya getirerek, kağanlığı yeniden örgütledi. Ernek de, iç ayaklanmaları bastırmak ve dağılan Oğur birliğini toparlamak için uğraştı. Bu sırada başta Ak Oğurları olmak üzere, diğer Oğur boyları kargaşa içindeydi. Cengiz, geriye kalan Beş ve Altı Oğurları ile Doğu Gut Türklerinden bir ordu kurarak Roma'ya saldırdı. Ancak Romalılar, Kun ordusundaki Doğu Gut Türklerini ayaklanmaya kışkırtarak Cengiz'i geri çekilmeye zorladı. 469'da Cengiz, bir Bizans entrikası sonucu Doğu Gut Türkleri tarafından öldü-

rüldü. Emek ise muhtemelen, Oğur boylarının ayaklanmalarını bastırmak için uğraşırken öldürüldü. Böylece Kun Kağanlığı ortadan kalktı.

Orta Asya'da 552 yılında Apar Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra, Aparların Avrupa'ya göçen bir kolu giderek burada Avar Kağanlığı'nı kurdu. Türk ("Kök Türk") Kağanlığı'na boyun eğmeyen Aparların küçük bir bölümü batıya kaçarak önce Aral Gölü ile İdil Irmağı arasındaki bölgeye yerleşti. Avarlar, 562'de Tuna havzasını ve Karadeniz Bozkı'nı egemenlik altına aldılar. Ancak arkalarından Türk Kağanlığı ordularının gelmesi üzerine, Balkanlar'a doğru indiler. Yaklaşık 580 yılına kadar, Avar kağanı Bayan [Bayan: zengin, yüce], Pannonia ile Karpat Havzasında yaşayan Türk boylarının çoğu üzerinde üstünlük kurdu. 600 yılına gelindiğinde, Avarlar batıda bugünkü Avusturya'dan doğuda Karadeniz Bozkı'na dek uzanan bir imparatorluk kurmuş oldular. 791 yılında Avarlar Kağanlığı dağılmaya başladı ve 804 yılında tümüyle ortadan kalktı.

Sak Kağanlığı

Batı Türkleri (Traklar)

Oğuz Birlikleri

Romanya kıyılarından Kafkasya'nın kuzeyine dek Karadeniz Bozkır'ında yerleşik olan Türk boyları, oluşturdukları boy birliklerine göre kendilerini Oğuz ya da Oğur olarak da adlandırdılar. Bu birlikler genellikle sayı ile ya da sıfatlarla belirtilirdi. Bazen de onlardan topluca Oğuz ya da Oğur olarak söz edilirdi. Orta Asya Bozkır'ında Oğuz olarak söylenmiş olan bu ad, Karadeniz Bozkır'ında Oğur olarak söylenmiştir. Oğuz/Oğur, "halk" anlamına gelen Eski Türk dilindeki "ug" sözünden eski Türkçedeki -z ve -r çoğul ekleriyle türemiş olan çoğul sözlerdir. Sümercede de bu söz "ug" biçimindedir ve yine "halk" anlamına gelir. Eski Türk dilinde -r, -n, -d/-t ve -s/-ş/-z olmak üzere dört tane çoğul eki vardı. Günümüz Türk lehçelerinde artık bunlardan yalnızca -r çoğul eki L bağlacıyla Lar/Ler ya da T bağlacıyla Tar/Ter olarak kullanılıyor. Oğuz sözünün güçlü anlamına gelen öküz sözünden dönüştüğü yolunda varsayımlar bulunsa da, bu doğru değildir. Türk dilinde öküz sözünün iki ayrı anlamı vardır. Bunlardan ilki, bildiğimiz boğa anlamına gelir. Bugün artık kullanılmayan ikincisi ise, ırmak anlamına gelir. Bu iki söz de Eski Türkçe yığmak, biriktirmek gibi anlamlara gelen "ökmek" sözüne kökenlenir.

Bu Türk boy birliklerinde her boy, bir ok (ug: halk) ve her ok da bir tuğ sahibi olan "tuğluk" (tuğlu) olarak adlandırılırdı. Eski Türk dilindeki "tuğ" sözü, önder anlamının dışında, bayrak/sancak anlamına da gelir. Her ok, önder/yönetici anlamına gelen bir "şat" ya da "şatu" tarafından yönetilirdi (İki biçimde de söylenmiştir). Oğuz adına ilk kez Orhun Yazıtları'nda rastlanır. Onlardan Oğuz, Dokuz Oğuz ya da On Ok (On Oğuz) olarak söz edilir. Oğuz birliklerinin

adları Doğu Roma ("Bizans") kaynaklarında ise Akatzir, Sarogur, Bittigur, Altziagir, Kutrigur, Hunogur ve Utigur ya da Uturgur gibi adlarla geçer. Bunlar sırasıyla Ak Oğur (Akatzir), Sarı Oğur (Sarogur), Beş Oğur (Bittigur), Altı Oğur (Altziagir), Dokuz Oğur (Kutrigur), On Oğur (Hunogur) ve Otuz Oğur (Utigur ya da Uturgur) boy birlikleridir.

Eski Roma kaynaklarında Sarmatlar olarak geçen Ak Oğurlar, diğer Daçya boyları Beş Oğurlar (Bastarnoi) ve Altı Oğurlar (Roxolanoi) ile birleşerek Avrupa'daki Kun Kağanlığı'nı kuran Türk boyudur. 6. yüzyıl Doğu Roma kaynaklarına göre, Okyanus kıyısındaki Estlerin güneyinde, çok savaşçı bir boy olan Akatzirler (Ak Oğurlar) oturuyordu. Buradan, Ak Oğurların o dönemde yine Daçya'nın kuzeyinde yaşadıklarını anlıyoruz. Avrupa Kun Kağanlığı'nı kurmuş olan Ak Oğurlar, günümüzde ağırlıkla Moldova'da yaşayan, ancak Batı Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan'da da bulunan Gagavuzların atalarıdır. Sümercede parlak anlamına gelen "gug", "kug" ya da "kuk" biçiminde söylenen sözden, daha sonra "ak" ve "gök" sözleri türemiştir. Ak Oğur adı, daha sonra Gök Oğuz ve giderek Gagavuz biçimine dönüşmüştür. Bugün Gagavuzların toplam sayısı 250-300 bin dolayındadır. Bu boyun çoğu diğer Türk boylarının arasında eridi ya da diğer Avrupa etnoslarının oluşumuna karıştı, ama bugün hâlâ 200 bin dolayında Gagavuz Moldova ve Ukrayna'daki eski topraklarında yaşıyor.

Beş Oğurlar ile Altı Oğurlar, daha sonra Bulgar Kağanlığı'nı da kuran Türk boylarıdır. Bulgar adı; bulamak, kızdırmak, öfkelendirmek, sinirlendirmek, can sıkılmak anlamlarına gelen "bulgamak" (bulamak) sözünden gelir. Bu açıdan Bulgar adı; bulandıran, öfkelendiren, can sıkılık yaratan gibi an-

lamlar içerir. Bu ad etnik bir ad değil, bu Türk boylarının kendilerine verdikleri bir sandır. Ancak daha sonraki yüzyıllarda bu boyların Slavlaşmasından sonra bu san, onların etnik adı haline geldi. Bulgar Kağanlığı, Batı Türk Kağanlığı'nın yıkıldığı 628 yılından sonra Beş Oğurları, Altı Oğurları ve Subarları birleştiren Kubrat [kaba, kubat/kobut, şişkin/kabank] tarafından Karadeniz Bozkırları'nda kuruldu. Subarlar, doğudan Karadeniz Bozkırı'na geldikten sonra Oğurlarla birlikte hareket ettiler. Bugün Bulgarların “Dulo” boyundan oldukları iddia ediliyor, ancak tarihte “Dulo” adında bir Türk boyu var olmamıştır. Bu söz, Türkçe “tuğluk” (tuğlu: bayraklı/sancaklı) sözünün Çincesidir (Mandarin: 咄陆 Duo lu). Bulgar birliğini kuran Beş Oğurlar, Altı Oğurlar ve Subarlar da diğer Türk boyları gibi tuğ sahibiydi.

Kubrat Han'ın 665 yılında ölmesinden sonra iç karışıklıklar ve Hazar Kağanlığı'nın baskısı sonucunda Bulgar Kağanlığı 668 yılında yıkıldı ve ardından Bulgarlar bölündü. Kubrat Han'ın küçük oğlu Asparuh [Aşbank: beslenmiş, semiz], kendine bağlı olan boylarla Dinyeper'i ve Dinyester'i geçip Tuna'nın denize dökülen kısmında yerleşti. Daha sonra Tuna ve Balkan Dağları ile çevrili bölgeyi eline geçirerek Tuna Bulgar Kağanlığı'nı kurdu. Günümüzün Bulgarları, bu Türk boylarının ardıllarıdır. Kubrat Han'ın büyük oğlu Batbayan [Batu Bayan] ise Karadeniz Bozkırı'nda kaldı. Hazar Kağanlığı'nın egemenliğini kabul eden Batu Bayan, kendine bağlı olan boylarla kuzeye çekilerek İdil bölgesine yerleşti. Kaşgarlı'nın Divan-ı Lugat it-Türk adlı eserinde sözünü ettiği Bulgarlar, Başgırtlar ve Suvarlar (Subarlar) bunlardır.

Başgırt adı, Beş Oğur adından bozulmuştur. Beşogur olarak söylenen bu ad, Eski Türk dilindeki -t çoğul ekiyle Beşo-

gurt biçimine, buradan da ses uyumuyla Başgirt biçimine dönüşmüştür. Suvarlar, antik çağdaki Subarların ardıllarıdır. Sümer uygarlığı ortadan kalktıktan sonra yazılı kaynaklara geçmiş olan Subarlar, Mezopotamya'nın kuzeyinde, Yukarı Dicle bölgesinde yaşadılar. Sümerce "subar", gövde demektir. Hakkında çok az şey bilinen Subarların, Sümer uygarlığının dağılmasından sonra tarih sahnesine çıkmış oldukları dikkate alınırsa, Sümerlilerin sağ kalan ardılları olmaları olasılığı güçlenir. Bu halk daha sonra kuzeye göç ederek, Batı Sibirya'ya yayıldı. Sibirya adı, Subar adından gelir. Kaşgarlı Mahmut 11. yüzyıldaki Türk boylarını sayarken, onlardan Suvarlar olarak söz eder. Türk dilinde sık görülen b-v ses dönüşümünü burada da görmekteyiz (bar-var, ber-ver gibi). Çuvaş adı, Suvar sözünden ş-r ses dönüşümüyle evrilmiştir; Suvar > Suvaş > Çuvaş. Günümüzün Çuvaşlar, Batbayan ile birlikte İdil çevresine yerleşmiş olan Suvarların ardıllarıdır.

Sanı Oğurlar, daha sonra Uroglarla birleşerek Macar Kağanlığı'nı kuran Türk boyudur. Uroglar, bugünkü Hanti-Mansi halkının atalarıdır. Günümüzdeki Hanti-Mansi halkı, Sanı Oğurlarla birlikte batıya göç etmeyip anayurtlarında kalan bir Urog koludur. Bugün yanlış olarak Avrupa dillerinde Ugri, Türkçede de Ugor olarak adlandırılıyor. Ugri/Ugor, Oğur sözünden bozulmadır. Bizans kaynaklarında ise bu halk Urog olarak geçer ve doğrusu da budur. 6. yüzyıl Doğu Roma kaynaklarında Sanı Oğurlara ilişkin verilen bilgilere göre, yeni bir yurt arayan Saragurlar (Sanı Oğurlar), ilerlediler ve Akatzir (Ak Oğur) Hunlarına rastladılar. Savaşım onları yenerek kendilerine bağlı kıldılar. Böylece Sanı Oğurların da Ak Oğurlar gibi Karadeniz bozkırlarının batısında oturduklarını anlıyoruz. Bizans kaynaklarına göre 463 yılında

Avarlar tarafından yurtlarından kovulan Sabirler (Subarlar), Karadeniz Bozkır'na göçerek burada yaşayan San Oğurlarla Uroglara saldırdı ve onları yurtlarından sürdü. Yeni yurt arayan bu boylar batıya göç ederek, Dinyester ile Dinyeper ırmaklarının arasındaki alana yerleştiler. San Oğurlarla Uroglar sırasıyla Avar, Batı Türk ve Bulgar kağanlıklarının egemenliği altında yaşadıkten sonra Hazar Kağanlığı'nın egemenliğine girdiler. Daha sonra Hazar Kağanlığı'ndan ayrılarak Macar Ovası'na yerleştiler.

MÖ 8. yüzyılda Karadeniz Bozkır'ında Sak Kağanlığı kurulunca, kağanlığa boyun eğmeyen Kimmer beylikleri dönemi eski yönetici boylarından Aşına boyu, kendine bağlı iki boyla birlikte Orta Asya'nın doğusuna göç etti. Aysuna boyu da, bu üç boydan oluşan Türuk Budun'un, kağanlığı elinde tutan boyunun adıdır. Öteki iki boyun adları bilinmiyor. Erken Türkçe (Etrüskçe) "ayş", iye (kutsal ruh / koruyucu ruh) demektir; "ayşuna" da, "ayşın" yani "iyenin" demektir. Güntümüz Türk dilinde -n biçimindeki iyelik eki, erken Türkçede -na biçimindedir. Erken/Eski Türk dilindeki "ayşuna" söztü, bugünkü Guanhua (Mandarin) dilinde "aşına" olarak okunmaktadır (Mandarin: Ashina 阿史那). Üç boydan oluşan bu birlik, Üç Oğurlar ya da Üç Oğuzlardır. Üç Oğuzlar önce, bugünkü Çin'in kuzey batısındaki Batı Kansu ve Doğu Türkistan'daki Turfan bölgesinde yaşadı. Daha sonra da Asya Kun Kağanlığı'nın egemenliği altına girdiler. Doğu Roma kaynaklarında Üç Oğur adı geçmez. Çünkü Romalılar Üç Oğuzlarla, Türk Kağanlığı kurulduktan sonra tanıştılar. Bu nedenle Doğu Roma kaynaklarında onlardan Türkler olarak söz edilir.

Asya Kun Kağanlığı'nın dağılmasından sonra Aparlar, 460 yılında Batı Kansu ve Turfan çevresinde yaşayan Üç Oğuzları egemenliği altına alarak, onları Altay Dağları eteklerine yerleştirdi. Bundan sonra Üç Oğuzlar, Altay Dağları'nın güney eteklerinde Aparlara bağlı olarak yaşadılar. 552 yılında Tabgaçların yardımıyla Apar Kağanlığı'nı yıkan Üç Oğuzlar, aynı yıl Aşına Tümen (Bumin Kağan ya da İllig Kağan) önderliğinde Türk Kağanlığı'nı kurdular. Bu kağanlık, Orhun yazıtlarında yalnızca iki kez geçen "ökük türük" sözlerinin yanlış olarak "kök türük" olarak okunması nedeniyle, bugün "Kök Türk" ya da "Gök Türk" olarak adlandırılıyor. Eski Türk dilinde "ökük", sevimli ve cana yakın anlamına gelir. Türk Kağanlığı'nı kuran Türük Budun, "Üç Tuğlu Türük Budun" olarak da adlandırılmıştır. Kutluk Bilge Kül'ün oğlu Bayan Çur adına dikilen ikinci yazıtta bu budunun adı, "üç tuglıg türük budun" (Üç Tuğlu Türük Budun) olarak geçer. Üç boydan oluştuğu için, üç tuğ taşıyan Türük Budun, bu nedenle "Üç Tuğlu Türük Budun" adını alır.

Orhun yazıtlarında, batıda Balkanlar ve Karadeniz Bozkırında yaşamış olan öteki Oğur/Oğuz boylarının adları geçmez. İkinci Türk Kağanlığı'nın ilk döneminde dikilmiş olan yazıtlarda geçen Oğuz sözü, yalnızca Dokuz Oğuz, On Oğuz (On Ok ya da Türgeş) ve Üç Oğuz boy birlikleri için kullanılmıştır. Çünkü bu dönemde Aşına boyunun kurduğu kağanlığın egemenlik altına aldığı Oğuz boyları yalnızca bunlardır. Bazen de bunlardan yalnızca Oğuz diye de söz edilir.

Doğu Roma kaynaklarına göre 6. yüzyıl ortalarında Kutrigur (Dokuz Oğur), Hunogur (On Oğur) ve Uturgur (Otuz Oğur) boyları Kafkasya'nın kuzeyinde oturuyordu. Burası, Karadeniz bozkırlarının orta ve doğusudur. Dokuz Oğurlar,

Dokuz Oğuzlardır. On Oğurlar da, On Oğuzlardır, yani On Ok olarak da adlandırılan Türgeşlerdir. Dokuz Oğuzlar ve On Oğuzlar Karadeniz Bozkırı'nın doğusuyla bugünkü Moğolistan Bozkırı arasındaki geniş topraklarda yaşayan boy-lardı. En doğuda Dokuz Oğuzlar, onların batısında ise On Oğuzlar yaşıyordu. Otuz Oğuzlar da, On Oğuzların batı-sında, Karadeniz'in ve Kafkasya'nın kuzeyinde yaşıyordu.

Dokuz Tuğlu (Toquz Tuğlıq) Dokuz Oğuz boyunun yö-netici boyu Yağmalardı. Daha önce Karadeniz Bozkırı'nda yaşamış olan Dokuz Oğuzlar, 6. yüzyılın başlarında Yedisu (Kazakistan'ın doğu bölgesi), Tarım Havzası (Doğu Türki-stan'ın güney bölgesi) ve Cungarya (Doğu Türkistan'ın kuzey bölgesi) alanlarına yerleştiler. Dokuz Oğuzlar, bütün yılış olarak "Uygur Kağanlığı" adıyla anılan Dokuz Oğuz Kağan-lığı'nı kuran Türk boyudur. 742'de Dokuz Oğuzlar, Karluklar ve Basmıllarla birlikte İkinci Türk Kağanlığı'na karşı ayaklan-dılar. 744 yılında Basmıllara karşı bir Dokuz Oğuz-Karluk bağlaş kurıldı ve Basmılları yenerek kağanlarını öldürdüler. Böylece Basmıl boyu dağıldı. Ardından Dokuz Oğuzlarla Karluklar arasında başlayan savaşlar, Karlukların batıya Ye-disu'ya göç etmelerine ve On Oğuzlarla (Türgeşlerle) sava-şarak, sonunda 766'da onları yenmelerine yol açtı. Adı Kullıg Boyla olan Dokuz Oğuz kağanı, kağanlığını ilan ettikten sonra Kutluk Bilge Kül Kağan sarını alarak başkenti Ordu Balık yaptı.

On Oğuzlar, On Ok ya da Türgeş olarak da adlandırılmış olan Türk boyudur. Beş Ok'tan oluşan yarısı Balkaş Gölü'nün doğusundaki alanda, Beş Ok'tan oluşan öteki yarısı da Aral Denizi'nin doğusundaki alanda yerleştiler. Egemenliği al-tına girdikleri Birinci Türk Kağanlığı dağıldıktan sonra Tür-

geşler, kağanlık kuruncaya dek Tabgaçların koruması altında zayıf, bölünmüş ve sürekli küçük savaşlara katılan çok sayıda yöneticiyle 657-699 yılları arasında yaşadılar. 699'da Baka Tarkan, Tırgeş Kağanlığı'nı kurdu. Ancak İkinci Türk Kağanlığı, 710 yılında Tırgeşleri yenerek egemenliği altına aldı. İkinci Türk Kağanlığı'nın zayıfladığı 717 yılında ise Tırgeşler, Suluk'u kağan seçerek, Balasagun şehri başkent olarak Tırgeş Kağanlığı ikinci kez yeniden kurdular.

Kaynak: Erman, A. C., Turan Tarihine Giriş, Sarmal Kitabevi, İstanbul, 2020.

Hazar Kağanlığı'nın Kuruluşu

Hazar Kağanlığı'nın kuruluş tarihi de, Bulgar Kağanlığı'nın kuruluş tarihi gibi tam olarak bilinmiyor. Bu iki kağanlığın aynı sıralarda 630'lu yıllarda kuruldukları sanılmaktadır. Ancak Bulgar Kağanlığı'nın daha önce kurulmuş olması, hatta Kafkasya'nın kuzeyinde yaşayan bir kısım Otuz Oğuz boylarının başlangıçta Bulgar Kağanlığı'na bağlı bulunmuş olmaları gerekiyor. Çünkü Kafkasya'nın kuzeyi ilk olarak Bulgar Kağanlığı'na bağlıydı. Bulgar Kağanlığı'nı Suvarlarla birlikte kuran Beş Oğurlarla Altı Oğurlar, daha önce Ak Oğurlarla birlikte Avrupa Kun Kağanlığı'nın kuruluşuna da katılmış olan güçlü boylardı ve Avrupa tarihinde önemli bir rol oynadılar. Kun Kağanlığı dağılma aşamasındayken, kağanlığın kurucu boyu Ak Oğurlar isyan ederken, Beş Oğurlarla Altı Oğurlar bu isyana katılmayıp, son Kun ordusunun bel kemiğini oluşturmuşlardı. Attila'nın oğlu Cengiz ("Dikkiz"), 464'te ülkenin batı kesiminde Beş Oğurları, Altı Oğurları ve Doğu Gut Türklerini bir araya getirerek kağanlığı yeniden örgütlemişti.

Avar Kağanlığı döneminde de bu iki boy birliğinin etkili olduğunu görüyoruz. Avarların Sasanlılarla birlikte 626'da başarısızlıkla sonuçlanan Konstantinopolis kuşatmasından sonra, bu kuşatmaya katılan Kubrat, bir ara Karadeniz'in batısıyla aşağı Tuna'ya kadar egemen olmuştu. Bulgar Kağanlığı'nın kuruluşu, bu kargaşa dönemine denk gelir. Bu dönem hem Batı Türk Kağanlığı'nın yıkılış dönemi, hem de Avar Kağanlığı'nın gerileme dönemidir.

Kubrat, yaşamının ilk yıllarını Konstantinopolis'teki doğu Roma İmparatorluğu sarayında geçirdi. 7. yüzyılda yaşayan Romalı tarihçi İoannis Nikiou, onun hakkında şunları söyler:

“Bu bölüm, imparatorluk sarayına alınarak Hristiyan topluluğunun içerisinde büyüüp Konstantinopolis'te vaftiz edilen Organa'nın [Argan ya da Arkn] yeğeni ve Hunların başı Kubrat'la ilgilidir. Kubrat ve ondan daha büyük olan Herakleios arasında büyük bir muhabbet ve barış iklimi hâkimdi. Herakleios öldükten sonra, Kubrat onun oğullarına ve eşi İmparatoriçe Martina'ya büyük bir şefkat gösterdi. Böylece Herakleios'a olan nezaketini karıtladı. O, kendisine yeni bir hayat bahşeden vaftizin kutsal erdemleri sayesinde barbarları ve kâfirleri dize getirdi. Şimdi, Konstantinopolislilerin karşı çıkmasına karşın onun Herakleios'un oğlu İmparator Konstantinos'un haklarını savunduğu söyleniyor.”¹

Kubrat'ın Konstantinopolis'teki çocukluk ve gençlik dönemi hakkındaki bilgiler net olmamakla birlikte, Hristiyanlığı 619 yılında kabul ettiği sanılıyor. Kubrat'ın Roma sarayına verilmesi, Organa ve Herakleios tarafından Avar ve Sasanlılara karşı kurulacak olan bir ittifak için yetiştirilmesi amacıyla atılan bir adım olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca Herakleios'un bozkırlardan gelen öteki Türk boylarıyla yaptığı ittifaklar dikkate alındığında, bu durum, Konstantinopolis'in güvenliğinin sağlanmasına yönelik bir adım olarak da görülmektedir. Patrik I. Nikeforos'a göre, Kubrat 635'te, Herakleios ile yaptığı anlaşma çerçevesinde Avarlara karşı büyük bir ayaklanma başlattı.²

I. Nikeforos'a göre, Kubrat'ın beş oğlu vardı. Bunlar Batbayan [Batu Bayan], Kotrak, Asparuh [İşbara] ve Kubar ve Alzak'tı. Kubrat'ın oğullarına yaptığı: “Asla birbirinizden ve

¹ John, Bishop of Nikiu: Chronicle. London (1916). English Translation.

² A.g.y.

bu topraklardan ayrılmayın, ancak bu şekilde uyumlu kalabilerseniz, gücünüze sahip çıkabilir ve egemenliğinizi güçlendirebilirsiniz.” biçimindeki tutruğuna (vasiyetine) karşın, Hazar Kağanlığı'nın ve iç baskıların sonucunda, Kubrat'ın ölümünden sonra çocukları dağıldı.³ İşte Hazar Kağanlığı'nın tam bu sırada, yani Kubrat'ın ölümünden önce kurulmuş olması gerekiyor. Buradaki “iç baskı”, babanın ölümünden sonra oğullar arasında ortaya çıkan taht kavgasıdır. Çünkü Kubrat Kağan'ın 665 yılında ölmesinden sonra, Bulgar Kağanlığı üç yıl sonra 668 yılında dağılarak, Bulgarlar bölündü. 665-668 arasındaki bu üç yıl, dağılma ve bölünme dönemidir.

Hazar Kağanlığı'nın saldırıları karşısında oğulların en büyüğü Batu bayan, Bulgar Kağanlığı'nın kuzey toprakları olan yukarı İdil (Volga) boylarına çekildi. İkinci oğul Kotrak [Kutrak: Kutsarımsı], yine Bulgar Kağanlığı'nın toprakları olan Tın (Don) Irmağı'nı da içine alan İdil ile Özi (Dinyeper) ırmaklarının yukarı akarlarının arasındaki bölgeye çekildi. Üçüncü oğul Aşbank, Özi ve Turla (Dinyester) ırmaklarını geçerek Tuna'nın denize dökülen kısmında yerleşti. Dördüncü oğul (ya Kubar ya da Alzak), günümüzde çoğunluğu Macaristan'da olmak üzere, Avusturya, Hırvatistan, Sırbistan, Slovenya ve Bosna-Hersek sınırları içerisinde olan Pannonia'ya göç ederek Avar Kağanı'nın egemenliği altına girdi. Beşinci oğul ise, Doğu Roma İmparatorluğu'nun İtalya'daki güç merkezi olan Ravenna Valiliği topraklarına yerleşerek, Doğu Roma'ya vergi ödemekle yükümlü bir uyruk oldu. Son iki oğul yönetimindeki Bulgarlar giderek tarih sahnesinden silindiler.

Yalnızca Aşbank, Tuna boylarında bağımsız devlet kurarak baba mirasını sürdürebildi. Kendine bağlı olan boylarla

³ A.g.y

birlikte Aşağı Tuna boylarında önce Avar güçleriyle savaştı. Doğu Roma'nın Tuna'yı geçmesini engellemek için gösterdiği tüm çabalanna karşın Aşbank, Tuna deltasını egemenliği altına aldı. Bu süre içinde Arapların 673 ile 677 yılları arasında Konstantinopolis'i beş kez kuşatması, Doğu Roma'nın Bulgarlarla yeterince ilgilenememesine neden oldu. Arapların saldırılarını geri püskürttükten sonra Bulgarlara karşı harekete geçen IV. Konstantin, 680 yılında savaş donanmasını Tuna deltasına gönderdi. Ancak Asparuh karşı saldırısına geçerek Tuna ve Balkan Dağları ile çevrili olan bölgeyi eline geçirdi. 681 yılında yapılan barış antlaşmasıyla Doğu Roma bu durumu kabul ederek, Tuna Bulgarlarını bir devlet olarak tanıdı.

Batu Bayan'ın daha sonra Hazar Kağanlığı'nın egemenliği altına girerek bağımlı ve vergi ödemekle yükümlü olan İdil Bulgarlarının yöneticisi olduğunu biliyoruz. Ya Kotrak ne oldu? Kotrak'ın yerleşmiş olduğu bölge, Batu Bayan'ın yerleşmiş olduğu bölgenin tam karşısıydı ve Özi Irmağı'na dek oldukça geniş bir alandı. Kotrak'ın bölgesi Kiev, Çernihiv ve Kursk gibi şehirleri kapsıyordu. Bu bölge de Hazar Kağanlığı'nın egemenliği altına girdi. Kotrak'ın Tın Bulgarları daha sonra bu alanda birkaç küçük beylik kurdu. Vladimir-Suzdal Beyliği de bunlardan biriydi ve giderek Kiev Beyliği'ni de ele geçirip genişledi. Bu şehir Kazan'ın batısında ve Moskova'nın kuzey doğusundadır. Tın Bulgarları, bugünkü Rusya'nın temelini atan Türk halkıdır.

10. yüzyılın ortalarında Hazar kağanı Yosef, ülkesi hakkında bilgi edinmek isteyen Endülüs Emevi halifesi 3. Abdurrahman'ın danışmanı Hasday bin Şaprut'a yanıt olarak gönderdiği mektupta Hazar Kağanlığı'nın Bulgar Kağanlığı

ğı'nın yıkılmasındaki etkisini şöyle anlatır: "Onlar [Ataları] kendilerinden güçlü pek çok halkla savaş üstüne savaş yaptılar. Tanrı'nın yardımıyla onları kovdular ve ülkelerini aldılar. Kimilerini ise bugüne kadar vergi ödemeye zorladılar. Benim yaşadığım ülkede daha önce Vnntır yaşıyordu. Atalarımız onlarla savaştılar. Vnntır daha çoktu. Deniz kıyısındaki kum kadar çoktular, ancak Hazarlar karşısında duramadılar. Ülkelerini bırakıp kaçtılar. Diğerleri onları Duna [Tuna] adlı ırmağa kadar izledi. Şimdi de onlar Kustandina [Konstantinopolis] yakınlarında ve Duna ırmağına yerleşiktir. Hazarlar ise onların ülkesine hala sahiptir." (Uzun nüsha).⁴

Burada Oğurları tanımlayan וננטר [vnntır] halkı Bulgarlardır. Ancak bu adın, mektubun orijinalinden kopyalanırken bozulmuş olması gerekiyor. Daha sonra bu "Vnntır" adı Hudud el Alem'de⁵ وندر [vnndır] olarak geçer, ancak Bulgarlarla ilgisi olmayan bir halk olan Urogları tanımlar. Yosef'in, atalarının Tuna Irmağı'na kadar kovaladığını yazdığı Bulgarlar, Asparuh'un Tuna Bulgarlarıydı. Yosef, "Kimilerini ise bugüne kadar vergi ödemeye zorladılar." diye yazmıştır. Bu kimileri, İdil ile Tın Bulgarlarıdır. Dunlop, Golden, Başstav vb gibi tarihçiler "Vnntır" halkının On Oğurlar olduğunu, On Oğurların da Bulgarlar olduklarını öne sürerler. Ancak bu yüzeysel bir benzetmedir. On Oğurlar, On Oğuzlardır, yani Türgeşlerdir ve Bulgarlarla bir ilgileri yoktur. Bulgarlar Beş Oğurlar, Altı Oğurlar ve Suvarların birliğidir.

Bizans kaynaklarında ilk kez 545 yılında "Utigur" olarak anılan Otuz Oğuzlar, Hazar Kağanlığı'nı kuran Türk boyları

⁴ The Kuzari, Rabbi Yehuda Halevi, Çev. N. D. Koropkin, PDF.

⁵ Minorsky, V. F., Hudud al Alam, Luzac Co., 1937, London, sa. 162.

rıdır. Otuz Oğuzlar, Karadeniz Bozkını'nda daha önce Sak Kağanlığı'nın ve onun ardılı olan Gut Kağanlığı'nın bir parçasıyken, daha sonra buraları ele geçiren Avrupa'daki Kun Kağanlığı'nın egemenliğini kabul ettiler. Kun Kağanlığı'nın dağılmasından sonra Karadeniz Bozkırı'nda bağımsız topluluklar olarak yaşayan Otuz Oğuz boylarının toprakları 557 yılında Türk Kağanlığı'ndan kaçan Avarların eline geçti. Avar atlıları Kuzey Kafkasya'ya gelerek buralardaki Türk boylarıyla çatışmaya girdiler. 558 yılında Konstantinopolis'e bir elçi göndererek, Doğu Roma İmparatorluğu'na anlaşma önerdiler. İmparator da bir elçiyle birlikte Avar kağanına bol miktarda armağan gönderdi ve bir bağlaşıklık antlaşması imzalandı. Doğu Roma'ya saldıran Türk boylarına baş eğdirme görevini altın karşılığında üstlenen Avarlar, bölgedeki Otuz Oğuzlarla Sabirleri (Suvarları) yenerek Türk boyları üzerinde üstünlük sağladılar. 562'de Karadeniz Bozkırı'nı ve Tuna Havzası'nı egemenlikleri altına aldılar. Ancak arkalarından Türk Kağanlığı ordularının gelmesi üzerine kaçarak Balkanlar'a doğru indiler.

Dönemin Bizans kaynaklarında Otuz Oğuzlarla ilgili olarak şöyle yazar: “Zabergan'ın [Çapar Han?] önderliğindeki Kutrigurlar [Dokuz Oğuzlar], Roma İmparatorluğundan çok uzağa sürülmüşlerdi. Ancak Kutrigurların geri dönmeyi ve Trakya topraklarını yağmalamayı planladıklarını düşünen [Bizans İmparatoru] Justinianos, bu sırada Utigurların [Otuz Oğuzların] önderi olan Sandilkh'e baskı uyguluyordu. Çok sayıda elçi göndererek ya da onu kışkırtarak amacıyla çeşitli yolları deneyerek, Sandilkh'in Zabergan'a karşı savaşıması için sürekli girişimlerde bulunuyordu. Ayrıca Justinianos Sandilkh'e gönderdiği mesajlarda, eğer Kutrigurları yok

ederse Roma İmparatorluğu tarafından Zabergan'a ödenen yıllık vergilerin hepsini ona göndereceğini belirtmiştir. Bu nedenle Romalılar ile iyi ilişkilerde bulunmak isteyen Sandilkh, arkadaşları [sodaşları] olan boy bireylerini tümüyle ortadan kaldırmasının kötü ve uygunsuz olduğu biçiminde bir yanıt vererek şu sözleri söyledi: 'Çünkü onlar yalnızca bizim dilimizi konuşmuyor, bizim gibi çadırlarda yaşamıyor, bizim gibi giyinmiyor ve bizim gibi yaşamıyorlar, onlar aynı zamanda başka önderleri izleseler bile, bizim soydaşlarımızdır. Ne var ki, Kutrigurları atlarından yoksun bırakacağız ve onları biz alacağız, böylelikle binekleri olmadan Romalıları talan edemeyecekler'. Justinianos'un da ondan yapmasını istediği şey özünde buydu."⁶ Sandilkh'in Roma elçisine verdiği yanıt oldukça anlamlıdır. Elçi, Otuz Oğuzlardan Dokuz Oğuzları yok etmesini isteyince Sandilkh, onların kendi soydaşları olduğunu vurgulayarak bunu yadsımıştır.

Otuz Oğuzlar 568 yılında Kuzey Kafkasya ve Karadeniz Bozkır'ını ele geçiren Türk Kağanlığı'nın egemenliği altına girdiler. Bu dönemin Bizans kaynaklarında şöyle yazmaktadır: "[Elçi] Valentinus ve yanındakiler bataklıklarla ve sularla kaplı ovalar boyunca atlarını sürdüler, sazlık alanlardan, çalılardan ve bataklıklardan geçtiler. O dönemlerde Utigur [Otuz Oğuz] boyunun önderi olan Anagai [Anakay: anasın kayırdığı, anasının beğendiği] tarafından atandıktan sonra, burada İskitleri [Sakları/Türkleri] yöneten kadının adını taşıyan Akkagas bölgesinden geçtiler. Kısacası, çok sayıda yol ve çetin yerlerden geçerek Türk önderlerinden biri olan Türk Şad'ın [İstemi Yabgu'nun] savaş kampına geldiler."⁷

⁶ Mangaltepe, İsmail., Bizans Kaynaklarında Türkler, PDF.

⁷ A.g. y

İstemi Yabgu ölünce, yerine oğlu Tardu (576-603) sağ yabgu olarak Türk Kağanlığı'nın batı kanadının başına geçti. Ancak dördüncü kağan Taspar'ın ölümünden sonra Türk Kağanlığı 584'te ikiye bölündü ve 603 yılına dek iç savaş sürdü. 587'de İşbara Kağan ölünce kağanlığın doğusu, İşbara'nın kardeşi Bağa Kağan (587-589) ve İşbara'nın oğlu Tulan Kağan (589-599) yönetiminde kalırken, batısı da Tardu yönetiminde kaldı. Tulan'ın ölümünden sonra Tardu kısa bir süre doğu ile batıyı yeniden birleştirdi, ancak 603'ten sonra iki kanat kesinlikle birbirinden ayrıldı. Türk Kağanlığı'nın Doğu ile Batı kağanlıkları olarak ikiye bölünmesinden sonra Otuz Oğuzlar Batı Kağanlığı'nın egemenliği altında kaldılar.

Daha sonra Batı Kağanı Şeguy ve ardından Tung, Doğu Roma İmparatorluğu ile Sasanlı Devleti'ne karşı bir ittifak kurdu. Başkentleri, bugünkü Tokmok'un yakınlarındaki Suyab'dı. Otuz Oğuz boylarından biri olan Hazar boyunun şadı ve Batı Türk Kağanlığı ordusunda bir sengün (general) olan Böri Şat, 627-630 yılları arasında Kafkasya'daki Üçüncü Türk-Sasanlı Savaşı sırasında Hazar bölgesi ordusunun da komutanıydı. Bu savaşta Batı Türk Kağanlığı, Arap saldırılarından önceki son büyük Doğu Roma-Sasanlı savaşında Sasanlılara karşı Doğu Roma ile ittifak kurdu.

Böri Şad, Batı Türk Kağanlığı'nın yöneticisi olan Tung Kağan'ın buyruğuyla, Kafkasya'daki Albanya bölgesinin Sasanlı valisi ile bölgenin yerel yöneticisi Katolikos Viro'yu Batı Türk Kağanlığı'nın egemenliği altına girmeye zorladı. Vali karşı çıkarak İran'a kaçtı. Türkler şehirleri yağmalamaya başladıktan sonra Katolikos Viro dağlık Arçak bölgesine kaçtı, ancak Türkler tarafından izi bulundu. Teslim olması istendiğinde Katolikos Viro ülkenin dört bir yanındaki beyleri çağırarak,

onlara Albanyalıların işgalcilere direnip direnemeyeceğini sordu. Direnişin boşuna olduğuna karar verildikten sonra Viro, Böri Şad'a boyun eğdi. 630 yılında Böri Şad, Sasanlı İmparatorluğu'ndaki hanedan kanşıklıklarından yararlanarak, Kafkasya akınlannın bütünlenmesi için sengünlerinden Çolpan Tarkan'ı gönderdi. Çolpan Tarkan burada büyük bir Sasanlı ordusunu yendi. Batı Türk Kağanlığı'nın 630 yılından sonra dağılmasının ardından Otuz Oğuz boylarının bir kısmı, Hazar boyunun önderliğinde Kafkasya'nın kuzeyinde Hazar Kağanlığı'nı kurdu. Kağanlığın kurucusu, Batı Türk Kağanlığı'nın Kuzey Kafkasya bölgesine yönetici olarak atadığı Böri Şad'dı. Daha sonra kağanlık toprakları, Kırım ve Karadeniz Bozkırları ile Hazar Denizi çevresine yayıldı.

Hazar kağanları

Hazar Kağanlığı kuruluşundan yıkılışına dek tek bir soy tarafından yönetildi. Yosef Kağan mektubunda, “Benim atalarının tahtına yabancı oturamaz, oğul babasının tahtına oturur. Ülkede onlar olduğu günden itibaren atalarımızın geleneği ve bizim geleneğimiz böyledir.” diye yazar.⁸ Devleti kuran Böri, ~630 ile ~650 yılları arasında kağanlık yaptı. Böri, böre/kurt demektir. Böri Kağan döneminde Arapların 642 yılında Kafkasya'ya saldırı başlatmalarıyla birlikte Birinci Hazar-Arap Savaşı başladı ve 652 yılına kadar sürdü.

Böri Kağan'dan sonra yerine oğlu İrbiz geçti. İrbiz, arslan, kaplan ve pars gibi hayvanların genel adıdır. İrbiz Kağan döneminde 652-653 yılları arasındaki ilk büyük Arap saldırısı yapıldı. Demirkapı Geçidi'ni aşan Araplar, o zamanki başkent Balancar'a kadar yaklaştı, ancak yenilerek ağır yitikler verdiler. Halife Osman'ın 656 yılında öldürülmesi ve Ali'nin halife seçilmesinden sonra ortaya çıkan kanışıklıklar nedeniyle Kafkaslar yönündeki Arap saldırıları bir ara azaldı. 661-680 yılları arasında halifelik yapan Muaviye zamanında Arap orduları Kafkasya'ya yeniden saldırmaya başladı. Hazar Kağanlığı, 683-685 yılları arasındaki ikinci Arap iç savaşı sırasında, Arap egemenliği altındaki Güney Kafkasya'ya büyük çaplı akınlar yaparak, bölgeyi yağmaladı ve bir çok savaş tutsağı ele geçirdi.

Eski Türk halklarının tarihi olduğunu iddia edilen Tatarca Çağfer Tarihi'nde bundan sonra Kalga ile Kapgan adlarında iki Hazar kağanı adları geçer. Buna göre 650 ile 680 yılları arasında Kalga, ardından da Kapgan kağanlık yaptı. Ancak güvenilir olmayan bu kaynaktaki kağan adlarının uydurma

⁸ The Kuzari, Rabbi Yehuda Halevi, Çev. N. D. Koropkin, PDF.

olması gerekiyor. Böri'nin ardından gelen İrbiz ~650 yılında tahta geçmiş ve yaklaşık kırk yıl kağanlık yapmıştır. Dolayısıyla İrbiz, ~650 ile ~690 yılları arasında tahtta kalmıştır.

İrbiz'den sonra tahta geçen oğlu Batur, ~690 ile ~730'lu yıllar arasında babası gibi yaklaşık kırk yıl kağanlık yaptı. Batur, kahraman demektir. Doğu Roma kaynaklarında İbousiros (Ἰβουσίρος) olarak geçen Batur Kağan, 704 yılında kızkardeşini, Kırım'a gönderilen devrik Doğu Roma İmparatoru II. Justinianus ile evlendirdi. Teodora adını alan Batur'un kızkardeşi, 705 yılında yeniden tahta geçen Justinianus ile birlikte imparatoriçe olarak taç giydi. Bu dönemde II. Justinianus, 710 yılında yüz bin kişilik bir donanma göndererek, Hazar Kağanlığı'nın egemenliğinde olan Kırım'a girdi. Ancak kısa süre sonra Kırım'ın çok büyük bir kesimi yeniden Hazar Kağanlığı tarafından geri alındı. Batur Kağan, Bizans İmparatoru III. Leo'nun oğluyla evlenen Hazar künçuyu (prensesi) Çiçek Hatun'un da babasıydı. III. Leo'nun oğlu daha sonra V. Konstantin olarak imparator oldu. Batur Kağan, III. Leo'nun oğlu İmparator IV. Leo Hazar'ın dedesiydi.

Batur'dan sonra tahta geçen ve ~758 yılına dek kağanlık yapan Bars (Pars), kağan olmadan önce Hazar ordularının başında Kafkasya akınlarnı yönetti. Bars'ın adı Tarih-i Taberi' de بارسىك [Bars Bik] olarak geçer. Bars, kağan olmadan önce Bars Bey olarak anılmıştır. Ancak bu ad yabancı kaynaklara Barık ya da Parsbit gibi pek çok değişik biçimlerde geçerek, bu yanlış adlar üzerine çeşitli tahminler yapılmıştır. Bars, ileride daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, 737 yılında Arap komutanı Mervan'a yenilip 10 bin ölü ile 7 bin tutsak verdikten sonra İslamı kabul etmeye zorlanınca onu sözde kabul eden kağandır.

Bars'ın ardından ~758 yılında tahta geçen oğlu Bağatur, 790'lı yılların sonuna kadar kağanlık yaptı. Bağatur da kahraman demektir. Bağatur döneminde Hazar orduları 762 yılında Arapların elinde olan Ermenistan bölgesine büyük bir akın yaptıktan sonra, Abbasi Halifesi Mansur, Hazarya ile ilişkilerin düzeltilmesi için Ermenistan valisi Yezid'in, Bağatur'un kızıyla evlenmesini sağladı. Bu evlilik gerçekleşti, ancak bir süre sonra Hatun iki çocuğuyla birlikte zehirlenerek öldürölünce, Bağatur Kağan Ermenistan bölgesine saldırarak buradaki Arap askerlerini kılıçtan geçirdi. Bu dönemde Hazarlar, 786 ya da 787 yılında Kırım'ın güneyindeki Hıristiyan Gut Türklerine saldırarak, başkentleri Doros'u ele geçirdiler.

Bağatur'dan sonra yerine 790'lı yılların sonunda oğlu Tuğan geçti ve 830'lu yıllara kadar kağanlık yaptı. Tuğan, doğan kuşu demektir. Tuğan Kağan döneminde 820-830 yılları arasından Kabar boyu isyan etti. 813-833 yılları arasında halifelik yapan Memun döneminin ilk yıllarında Araplar Gürgenç üzerinden Hazarya'ya saldırılar yaptılar.

Tuğan'ın ardından, ~830'lu yıllarda oğlu Bulan kağan oldu. Bulan, sığın geyiği demektir. Kaşgarlı sözlüğünde "*bulan*" sözünün anlamı, Kıpçak illerinde avlanan büyük bir av hayvanı olarak geçer. 861 yılında Yahudiliği kabul eden Bulan, bir İbrani adı olan Sabriel adını da aldı. Böylece Böri Kağan'dan Bulan Kağan'a dek geçen yaklaşık 200 yıl içinde 6 kağan egemenlik sürdü ve her biri uzun yıllar kağanlık yaptı.

Bu dönemde tahta geçen kağanlar sırasıyla şöyledir:

1. Böri ~630 - ~650
2. İrbiz ~650 - ~690
3. Batur ~690 - ~730

4. Bars ~730 - ~758
5. Bağatur ~758 - ~790'ların sonu
6. Tuğan ~790'ların sonu - ~830'ların sonu
7. Bulan ~830'ların sonu - ?

Yosef Kağan yazdığı mektubunda⁹ Bulan'dan sonraki kağanları ayrıntılı bir biçimde açıklar: “Bu olaylardan sonra onun [Bulan'ın] oğullarının oğullarından Obadia adında biri kağan oldu.” Bulan'dan sonra onun oğlu değil, oğullarının oğullarından biri, yani torunlarından biri olan Obadia kağan oldu. Demek ki Bulan'ın oğulları kağan olamadan önce ölmüşlerdi. Ya hastalıktan öldüler ya da savaşlara da, ancak kesinlikle yaşlandıkları için değil, çünkü babaları daha sağlıklıken ölmüşlerdi. Büyük olasılıkla savaşlarda ölmüş olmaları gerekiyor, çünkü kağan oğulları savaşlara orduların başında katılıyorlardı.

Ardından Yosef, kağanları sıralamayı sürdürür ve kağanlığın babadan oğula geçtiğini özellikle vurgular: Kısa nüshada şöyledir: “Ondan sonra Hezekia'nın oğlu kağan oldu, ondan sonra onun oğlu Menasse, ondan sonra Obadia'nın kardeşi Hanukka kağan oldu, onun oğlu İsak, onun oğlu Zebulun, onun oğlu Menasse, onun oğlu Nissi, onun oğlu Menahem, onun oğlu Benyamin, onun oğlu Aron ve ben, sözü edilen Aron oğlu Yosef. Biz bütün kağanlar, kağan oğluyuz. Bizim atalarımızın tahtında yabancı oturamaz, babanın tahtına oğlu oturur. Atalarımızın geleneği ve bizim geleneğimiz böyledir.” Burada ard arda 13 kağanın tahta çıktığı gözüktür. Kopya nüshalarda yalnızca İbrani adları bulunan bu kağanların, mektubun orijinalinde Türk adlarının da yazılmış olması gerekir. Ancak artık bilinmiyor.

⁹ A.g.y.

Uzun ntüsha ise şöyledir: "Ondan sonra Hezekia'nın oğlu ve ondan sonra Menasse'nin oğlu kağanlık yaptı. Ondan sonra Obadia'nın kardeşi Hanukka ve onun oğlu İsak, onun oğlu Zebulun, onun oğlu Moşe, onun oğlu Nissi, onun oğlu Aron, onun oğlu Menahem, onun oğlu Benyamin, Aron, kağan Aron'un oğlu, kağan oğlu kağan, kağan oğullarının oğlu olan ben Yosef. Benim atalarımın tahtına yabancı oturamaz, oğul babasının tahtına oturur. Ülkede onlar olduğu günden itibaren atalarımızın geleneği ve bizim geleneğimiz böyledir." Burada da 14 kağan tahta çıktı gibi gözükür, ancak iki kez anılan Aron adı, aslında tek bir Aron'u tanımlamaktadır. Yani kağan sayısı 13'tür.

İlk bakışta 13 kağan ve 14 kuşak gibi gözükür. Bu mektubun yazılış tarihi 10. yüzyılın ortalarıdır. Yahudiliği benimseme tarihi 861 yılı olarak kabul edildiğinde, ki doğrudur, yaklaşık yüz yıl içinde 14 kuşaktan 13 kağanın tahta geçebilmesi olanaksızdır. Yahudiliği benimseme yılı 740 olarak kabul edilse bile, ki yanlıştır, 14 kuşaktan 13 kağanın yaklaşık iki yüz yıl içinde tahta geçebilmesi yine olanaksızdır. Örneğin Osmanlı Devleti'nde 1299 yılında yönetimi başlayan Osman Bey'den 1617 yılında yönetimi biten I. Ahmed'e kadar ilk 14 kuşaktan 14 padişahın tahtta bulunması 318 yıl almıştır. Ortalama olarak 100 yıla en çok 4 ya da 5 kuşak sığar. 1617 yılında tahta geçen I. Mustafa'dan 1807 yılında yönetimi biten III. Selim'e kadar, 15. padişahdan 28. padişaha kadar olan 14 padişahın tahtta bulunma süresi ise, 190 yıl almıştır. Ancak bu dönemde tahta geçen padişahların bir çoğu kardeştir. 14. ve 15. padişahlar; 16., 17. ve 18. padişahlar; 19., 20. ve 21. padişahlar; 22. ve 23. padişahlar; 24., 25. ve 28. padişahlar ile 26. ve 27. padişahlar kardeştir ve 190 yılda 8 kuşak geçmiştir. Kı-

sacası, 100 yıl ya da 200 yıl içinde 14 kuşaktan 13 kağanın tahta geçebilmesi kesinlikle olanaksızdır.

Kağan sayısının 13 olduğu doğrudur, ancak mektup dikkatle okunursa kuşak sayısı 14 değildir. "Ondan sonra Hezekia'nın oğlu kağan oldu, ondan sonra onun oğlu Menasse.." (Kısa nüsha); "Ondan sonra Hezekia'nın oğlu ve ondan sonra Menasse'nin oğlu kağanlık yaptı." (Uzun nüsha). İki nüshaya göre de Obadia'dan sonra iki kişi kağan oldu. Kısa nüshaya göre Obadia'nın kardeşi Hezekia'nın oğlu ve onun oğlu Menasse, uzun nüshaya göre ise Obadia'dan sonra iki yeğeni, yani Obadia'nın kardeşi Hezekia'nın oğlu ve ardından diğer kardeşi Menasse'nin oğlu kağanlık yaptı. Obadia'nın kardeşleri Hezekia ile Menasse kağanlık yapamadan ölmüştür ya da yalnızca biri kağanlık yapmıştır.

Bunların ardından iki nüshaya göre de yine Obadia'nın kardeşi Hanukka kağan oldu: "Ondan sonra Obadia'nın kardeşi Hanukka...". Demek ki Hanukka en küçük kardeşi ve yaşı yeğenlerinden (ya da bir yeğeninden) daha küçük olduğu için daha sonra tahta geçti. Birinci kuşağı Bulan olarak sayarsak, halen üçüncü kuşaktayız. Ancak ikinci kuşaktan kağanlık yapan yoktur. "...onun [Hanukka'nın] oğlu İsak, onun oğlu Zebulun, onun oğlu Moşe, onun oğlu Nissi, onun oğlu Aron, onun oğlu Menahem, onun oğlu Benyamin..." İki nüshada da İsak, Zebulun, Moşe, Nissi, Aron, Menahem ve Benyamin birbirinin oğulları gibi gözükseler de, aslında hepsi Hanukka'nın oğullarıdır. Yedi kardeş sırayla kısa sürelerle kağanlık yapmıştır. Bunlar da dördüncü kuşak kağanlardır.

Kısa nüshaya göre: "...ve ben, sözü edilen Aron oğlu Yosef", Uzun nüshaya göre: "...Aron, kağan Aron'un oğlu, kağan oğlu kağan, kağan oğullarının oğlu olan ben Yosef."

Yosef herhalde kardeşler ve kuzenler arasında yaşı en büyük olandı ve en küçük amcası Benyamen'den sonra tahta geçti. Böylece Aron'un oğlu Yosef ile birlikte beşinci kuşağa gelmiş oluyoruz. 5 kuşaktan 13 kağanın yaklaşık 100 yılı içinde tahta geçmesi normaldir.

Sıralarsak:

1. Bulan. [1. kuşak olarak sayarsak]
2. Bulan'ın torunu Obadia. [3. kuşak] Obadia'nın Hezekia, Menasse ve Hanukka adlarında üç kardeşi daha vardı.
3. Hezekia'nın adı bilinmeyen oğlu. [4. kuşak]
4. Menasse ya da Menasse'nin adı bilinmeyen oğlu. [3. ya da 4. kuşak]
5. Hanukka. [3. kuşak]

Hanukka'nın yedi oğlu vardı ve onun ardından hepsi sırayla kağanlık yaptı.

6. Hanukka'nın oğlu İsak. [4. kuşak]
7. Hanukka'nın oğlu Zebulun. [4. kuşak]
8. Hanukka'nın oğlu Moşe. [4. kuşak]
9. Hanukka'nın oğlu Nissi. [4. kuşak]
10. Hanukka'nın oğlu Aron. [4. kuşak]
11. Hanukka'nın oğlu Menahem. [4. kuşak]
12. Hanukka'nın oğlu Benyamen. [4. kuşak]
13. Aron'un oğlu Yosef. [5. kuşak]

Yaklaşık 100 yılın sonunda dördüncü kuşak bitmiş ve 13. kağan Yosef ile birlikte beşinci kuşak başlamıştır. Yaklaşık 100 yılda 4 kuşak geçmiştir. Bunun nedeni, Hazar Kağanlı-

ğında Osmanlı Devleti'ndeki gibi kardeş katlinin olmayışıdır. Kardeşler taht kavgası yapmamış, birbirini öldürmemiş ve bekleyip yaş sırasına göre kağan olmuşlardır. Bu nedenle de kağanlık sırası gelen, oldukça yaşlanmış olarak tahta geçmiş ve uzun süre tahtta kalamamıştır. Bu arada sırası gelmeden ölenler de olmuştur. Ama en azından ne kardeşler tahta geçmek için kardeş katili olmuş, ne de babalar en sevdikleri oğullarını tahta geçirmek için oğul katili olmuşlardır. Günümüzdeki Suud krallarını hatırlayalım. Tahta hep yaşlı olarak çıkarlar ve birkaç yıl sonra da ötürler. Son olarak bir "reform" yapıp bunu değiştirdiler ve genç bir prensi veliaht ilân ettiler.

Özetlersek, kuruluşundan Yosef'in kağanlık yaptığı yıllara kadar Hazar tahtına 19 kağan geçmiştir. Yosef'ten sonraki kağan listesi bilinmiyor. Rus kroniklerinde Yosef'ten yıllar sonra 1106 yılında Hazar kağanı Zekeriya oğlu İvan'dan söz edilir. Bu ikisi dışındaki kağan adları bilinmiyor. Hazar Kağanlığı'nın 1224'teki Tatar istilasıyla ortadan kalktığı dikkate alındığında, çok sayıda daha kağanın tahta geçmiş olması gerekiyor.

Kağanlığın Yönetimi

Türk kağanlıklarının hepsinde yönetim ülüş geleneği nedeniyle parçalı bir yapı göstermiştir. Devletin başında olan kağan, en büyük otoriteydi. Kağanın altında ise, genellikle kağan kardeşlerinden, oğullarından, bölelerinden (kuzenlerinden) ya da yeğenlerinden atanan yabgular bulunurdu. Yabgular bazen de başka boyların şadlarından atanırdı. Yabgu kağandan daha alt olan bir sandır. Kaşgarlı sözlüğünde "yafgu" olarak geçen bu sözün anlamı, halktan olup kağandan iki derece aşağıda bulunan kişiye verilen san ola-

rak geçer. Eski Türk geleneklerine göre kağandan bir derece aşağıda olan kişi ise, kağanın yasal eşi olan hatundur. Hatunların kağanlar üzerinde büyük etkileri vardı ve onların buyrukları da kağan buyruğu gibi yerine getirilirdi. Önemli siyasi sorunların görüşüldüğü kurultaylara ya da kengeşlere hatunlar da katılırdı. Kağanın diğer eşleri ise “künye” (cariye) olarak adlandırılırdı.

Yabgular, kağana bağlı olan bölge yöneticileriydi. Bu örgütsel yapı, kağanlığın yönetici bir boy tarafından yönetilmesi durumunda ve kardeşlerin taht kavgaları olmadığı sürece oldukça tutarlıydı ve kağanlık babadan en büyük oğula geçerdi. Bu yapıda kurulmuş olan kağanlıklar, egemenliği altına aldığı öteki boyların bağımsızlık eğilimlerine karşı sürekli bir savaş içindeydi. Dolayısıyla kağanlığın en zayıf olduğu bir durumda, egemenlik altına alınmış olan boyların kağanlığa karşı birleşerek ayaklanmaları durumunda kağanlık bazen yıkılarak, yerine yeni bir kağanlık kurulurdu.

Hazar Kağanlığı'nda tahta çıkan kağanlar da, diğer Türk kağanlıklarında olduğu gibi belli bir süre yönetmek koşuluyla iş başına gelirlerdi. Bu süreyi kağanın kendisi belirlerdi. İstahrî'ye göre¹⁰ Siyaset ve ülke yönetiminde en baştaki kişi Hazar kağanıydı ve Hazar melikinden daha yetkiliydi. Kağanı atamak istediklerinde, onu getirirler ve boğulma noktasına gelinceye kadar ipek bir bezle boğazını sıkarak, ne kadar süre yönetmek istediğini sorarlardı. Kağan da şu kadar yıl derdi. Eğer kağan bu süreden önce ölürse, sorun olmazdı. Eğer ölmezse, belirlenen süre sonunda öldürülürdü. İbn Fadlan'a göre¹¹ kağanların egemenlik süresi en çok kırk yıldır. Bu

¹⁰ Dunlop, D. M., Hazar Yahudi Tarihi, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa, sa. 107-108.

¹¹ A.g.y., sa. 113-114

süreyi bir gün dahi aşarsa, bunayıp beyni sulandı diye onu öldürürlerdi.

Kağanın yanında, boylardan birinin şadı da kağan yardımcısı olarak atanırdı. Bu şad, İbn Fadlan'a göre¹² باک [bak] (bek/bey) ya da يلك [ylk] (yoluk/yoluğ) olarak adlandırılan Hazar meliki idi. Kağan, yoluğa ölmesini emretme yetkisine sahipti. Her konuda son sözü kağan söylerdi. Eski Türk dilinde “yoluğ” ya da “yuluğ” sözü kutlu, mutlu, kurban, feda ve fidye gibi anlamlara gelir. Erkek adı olarak da kullanılmıştır. Örneğin Bilge Kağan'ın büyük oğlunun adı Yoluğ idi. Bu söz, erken Türkçe (Etrüskçe) “muluk” biçimindedir. Daha sonra eski Türkçe “yuluk” biçimine evrilmiştir. Arapçaya da “melik” olarak geçmiştir. İbn Rusta'ya göre ise¹³ “İşa” denilen bir melikleri vardı, ancak en üst otorite Hazar kağanıydı. Kağan, egemenlik ve askeri yönden öyle bir yetkiye sahipti ki, kendisinin üstünde hiç kimseye hesap vermezdi. İşa ve generaller ile diğer yöneticiler, onun görüşünden dışarı çıkmazlardı. Gerdizî'ye göre de¹⁴ melike “abşat” deniyordu. Z. V. Togan¹⁵ bunun “abaşad” olması gerektiğini savunmuştur.

Aslında burada çelişkili bir durum yoktur. Kağan yardımcısı olan yoluğ; bey, şad ya da abşat olarak da adlandırılmıştır. “İşa”, şad sözünün İbn Rusta tarafından bozulmuş halidir. “Ab” ise, Türk dilinde büyüklüğü gösteren bir sözdür. Bu kökten türemiş olan “aba” ya da “apa” sözleri de ata, baba, büyük, yaşlı gibi anlamlara gelir. Boy şadlarından biri kağan yardımcısı olarak atandıktan sonra, onun konumu diğer şad-

¹² A.g.y., sa. 128.

¹³ A.g.y., sa. 117.

¹⁴ A.g.y., sa. 121.

¹⁵ A.g.y. sa. 122.

lara göre yükseldiği için, büyük şad anlamına gelen “abşad” olarak da adlandırılmış olması doğaldır.

İbn Rusta'nın “İşa” hakkında verdiği bilgiler şöyledir: “Melikleri İşa, yaşam koşullarına ve maddi olanaklarına göre zengin ve hali vakti yerinde olanlara atlı asker besleme vergisi koyar. [Bu, diğer tüm Türk devletlerinde de uygulanan tımar sistemidir ve Osmanlı Devleti'nde “Tımarlı Sipahiler” olarak bulunmuştur.]. Her yıl Peçeneklere baskın yaparlar, saldırırlar. İşa, akının sorumluluğunu kendisi üstlenir ve adamlarıyla keşif gezisine çıkar. Görüntümleri güzeldir. Herhangi bir yere giderken sancaklarıyla, donanımlarıyla birlikte giderler ve zırhlı giysilerini giyerler. İşa, bir kısmı paralı, bir kısmı da tımar askeri olan 10 bin savaşçısıyla birlikte gider. İşa bir yere giderken huzurunda davul biçiminde bir disk hazırlanır. Onu İşa'nın önünde giden bir atlı taşır. İşa, diskin ışığını izleyen ordusunun başında gider. Ganimet aldıklarında, hepsi İşa'nın otağının önüne yığılır. İşa, istediğini seçerek kendisine alır. Ganimetin kalanını askerler arasında dağıtılması için bırakır.”¹⁶ Ancak bunun yoluğ değil de kağan olması gerekir. Çünkü İslam gezginleri kağanla yoluğu hep birbirine karıştırmışlardır.

İstahrî'ye göre, kağan emretme ya da yasaklama hakkına sahip değildi, ama yine de kendisine saygı gösterilir ve huzuruna girildiğinde secde edilirdi. Melik [yoluğ] ve onun aya- rında olanlar dışında hiç kimse ona yaklaşamazdı. Melik, yalnızca özel durumlarda kağanın huzuruna çıktığında, onun önünde eğilerek yere kapanır ve kağan yaklaşmasına izin verene kadar belli bir uzaklıkta beklerdi. Başlarına büyük bir felaket gelince kağan saraydan çıkarılırdı. Onu gören Türkler ve onlarla birlikte yaşayan “putperestler” [Tengriciler

¹⁶ A.g.y., sa. 121

okuyun] geri döner, ona saygıdan onunla çarpışmazlardı. Kağan ölünce gömülürdü. Mezanna uğrayan herkes atından inerek mezara secde ederdi. Mezar gözden kayboluncaya kadar da atına binmezdi. Halk kağanlarına o kadar bağlıydı ki, eğer halkın ileri gelenlerinden birinin öldürülmesi gerekiyorsa ve melik de onun herkesin önünde öldürülmesini istemiyorsa, ona gidip kendisini öldürmesini söyler ve o da evine gidip kendini öldürtürdü.¹⁷

Ancak İstahrî'nin, kağanın emretme ya da yasaklama hakkına sahip olmadığı biçimindeki sözleri doğru olarak kabul edilemez. Mesudî de 943 yılında tuttuğu kayıtlarda, kağanın yetkilerinin sınırlandırıldığını ve önemli devlet konularında karar veremediğini aktarır.¹⁸ İstahrî ve Mesudî'nin, kağanın göstermelik bir ruhani önder konumunda olduğu yolundaki bu iddiaları, aynı dönemde yaşamış olan İbn Rusta ile İbn Fadlan'ın yazdıklarıyla taban tabana terstir. Bu açıdan doğruluğu sorgulanmalıdır. Yoluğun kimi devlet işlerini yürütme yetkisi, ona en üst yönetici olan kağan tarafından verilmekteydi.

İbn Fadlan'ın anlattıkları ise şöyledir: "Hazaryalıların yöneticisine kağan denir. Buna Büyük Kağan adı verilir. Büyük Kağan halk için meclis düzenlemez ve onlarla konuşmaz. Büyük Kağan atına binip buyruğu altındakilerle bir yere giderse, diğer askerler de atların binip onunla birlikte giderler. Yürüyüş sırasında kağanla birlikleri arasında bir millik bir uzaklık bulunur. Uyruğundan onu gören herkes hemen önünde secdeye kapanır. O geçinceye kadar başını kaldırmaz. Gezinti için ancak dört ayda bir dışarı çıkar."

¹⁷ A.g.y., sa. 121

¹⁸ A.g.y., sa. 114.

“Büyük Kağan'ın yardımcısına ise Kağan Bey derler. Orduya komuta eden, ülke işlerini yürüten, halk arasına çıkan ve savaşa giden, Kağan Bey'dir. Çevredeki hükümdarlar bağılıklarını ona arz ederler. Her gün mütevazı, sakın ve mahcup, yalın ayak bir durumda, elinde bir sopa ile Büyük Kağan'ın huzuruna çıkar. İçeri girip selam verince, önünde bu sopayı yakar. Bunu yaktıktan sonra kağanın sağına tahtın üzerine oturur. Kağan Bey'e كندر [Kndr] Kağan denilen biri vekalet eder. Kndr Kağan'a da جاشعر [Cavşar] denilen bir adam vekalet eder. Söz ettiğimiz kimselerden başka hiç kimse kağanın huzuruna giremez. Antlaşmalar ve atamalar yapmak, cezalar vermek, ülkenin yönetimiyle ilgilenmek Kağan Bey'in görevidir.”

“Gelenek olduğu üzere Büyük Kağan ölünce, onun için yirmi odalı bir saray yapılır. Odalardan her birinde nun için bir mezar kazılır. Daha sonra taşlar sürme tozu haline gelinceye kadar kınılır. Mezarın içi bununla döşenir. Bunun üzerine de sönmemiş kireç atılır. Evin altından akan büyük bir ırmak vardır. Irmağı bu mezarın üzerinden geçecek biçimde düzenlerler. Böylece şeytan, insan, kurt ve diğer böcekler ona dokunmasın derler. Büyük Kağan gömüldükten sonra, mezarın hangi odada olduğu bilinmesin diye ölüsünü gömen kişilerin boynunu vururlar. Onun mezarına cennet derler. Mezarına gömülünce, cennete girdi derler. Ayrıca bütün odalar altın sırma ile işlenmiş ipekle döşenir.”¹⁹

Buradaki “Kndr”, eski Türkçe adil yöneten anlamına gelen “köndir” demektir. Bu söz, eski Türkçe doğrultmak, düzeltmek anlamına gelen “könmek” sözünden türevidir. Bu kökten türeyen “köni”, adil ve dürüst demektir; “könilig” de,

¹⁹ A.g.y., sa. 122.

adalet anlamına gelir. “Cavşar” ise, Türkçe “çavuşlar” sözü-
nün Arapça bozulmasıdır. Çavuş, eski Türkçe ün, san, ses an-
lamlarına gelen “çav” sözünden türevidir ve Kaşgarlı söz-
lüğünde savaşta safları düzelten ve askeri zulüm etmeye bı-
rakmayan kimse anlamında geçer.

İstahf'ye göre kağanlığın gelir kaynakları kervanların ve
gemilerin korunmasından, yollardan, denizlerden ve ırmak-
lardan geçen ticaret mallarından alınan nakdî vergilerden ve
yerli halktan toplanan yiyecek, içecek vb gibi aynı vergilerden
geliyordu. Kağanın, halkın malına sahip çıkma hakkı yoktu.
Hazine, tüm kara, deniz ve ırmak yollarından alınan vergi-
lerle ve ticaretle finanse ediliyordu. Değişik bölgelerdeki halk-
lardan alınan vergiler hazineye girer ve devlet giderleri bura-
dan karşılanırdı. Kağanın Yahudilerden, Müslümanlardan,
Hristiyanlardan ve kıdemli kişilerden [bunların Tengrici
kamlar olması gerekiyor] oluşan yedi yargıcı vardı ve dava-
larla bunlar ilgilenirdi. Kağanın buyruklarını yargıçlara ileten
bir kağan sözcüsü bulunurdu.

Kağanın sarayı İdil Irmağı'ndan belirli bir uzaklıktaydı ve
tuğladan yapılmıştı. Kağan kimsenin tuğla ev yapmasına izin
vermezdi, halkın çoğu keçe çadırlarda yaşırdı. İtil şehrini çev-
releyen surların dört tane kapısı vardı; biri ırmağa, diğer üçü
bozkıra açılırdı. Kağan yalnızca tanınmış bir aileden seçilirdi.
Kağanlık, fazla mal mülk sahibi olmayan tanınmış bir boy-
daydı. Kağanlık sırası bunlardan birine gelince, onun maddi
durumuna bakmadan kağan yaparlardı. Ancak bu kişinin
Yahudi olması gerekirdi. Bir keresinde kağan öldüğünde, ye-
rine çarşıda ekmek satan bir genç düşündürülmüş, ancak bu gen-
cin Müslüman olduğu anlaşıncı, bundan vazgeçilmişti.²⁰

²⁰ A.g.y. sa. 127-128.

Ancak İstahri'nin verdiği bu bilgi oldukça kuşkuludur. Buna dayanarak “*Turan Tarihne Giriş*” adlı kitabımda kağanlığın kalıtsal olmadığını yazmıştım. Ancak bunun yanlış olması gerekiyor. Çünkü Yosef’in mektubuna göre kağanlık kalıtsaldır. Yosef mektubunda şöyle yazar: “Biz tüm kağanlar, kağan oğluyuz. Bizim atalanımızın tahtında yabancı oturamaz, babanın tahtına oğlu oturur. Atalanımızın geleneği ve bizim geleneğimiz böyledir.” (Kısa nüsha); “Benim atalanımın tahtına yabancı oturamaz, oğul babasının tahtına oturur. Ülkede onlar [Daha önceki kağanlar] olduğu günden itibaren atalanımızın geleneği ve bizim geleneğimiz böyledir.” (Uzun nüsha).²¹ Bu mektuptan ayrıca, Bulan ve ondan sonra gelen yöneticilerin iddia edildiği gibi yoluğ değil, kağan oldukları da anlaşılmaktadır.

Kağan ve yoluğ dışında yerel yöneticiler bulunuyordu. Vergi toplamaktan ve gümrüklerden sorumlu olan tudunlar, kağan tarafından atanırdı. Bunlar, devlet hizmetinde olan memurlardı. Kaşgarlı sözlüğünde tudunun anlamı, köyün büyüğü olarak geçer. Bunlar dışındaki en önemli yerel yöneticiler ilteberlerdi. İbn Fadlan'a göre²² Bulgarların yöneticisi bir ilteberdi. Eski Uygur metinlerinde “ilteber” sözünün anlamı, kağana bağlı olan yüksek devlet memuru olarak geçer. İlteberler, valilerdi. İdil Bulgarları ile kağanlık içindeki büyük şehirler ve çevresi, ilteberler tarafından yönetilirdi. Kağanlığın doğusundaki Oğuz boyları ise bir yabgu tarafından yönetiliyordu. Yabgular kağana bağlı olan yöneticilerdi. Batıda Kiev ve çevresinde yaşayan Ruslar ise, nasıl yönetilmiş oldukları açık olmamakla birlikte, olasılıkla ilteberler tarafından yöne-

²¹ A.g.y., sa. 109.

²² The Kuzari, Rabbi Yehuda Halevi, Çev. N. D. Koropkin, PDF.

tiliyordu. Kuzeydeki Bulgarların, doğudaki Oğuz boylarının ve batıdaki Kiev Urusların yaşadıkları bölgeler, 10. yüzyılın başlarında kağanlığa bağlı olan özerk bölgeler haline geldi.

Savaş zamanlarında Hazar ordusunun sayısı yüz bin askeri buluyordu. İstahrî'ye göre kağanın 12 bin askerden oluşan bir düzenli ordusu vardı. [Osmanlı Devleti'ndeki 10-12 bin kişilik "Yeniçeri Ordusu" ile benzerliği dikkat çekicidir.] Bu askerlerden biri ölünce, yerine başka biri atanırdı. Bu askerlerin düzenli maaşları yoktu. Yalnızca arada bir küçük bir ücret alırlardı. [Osmanlı'daki ulufe gibi.] Savaş çıktığında ya da başlarına bir şey geldiğinde kağanın çevresinde toplanırlardı. Hazar ordusunda Tarkan adı verilen komutanlar bulunuyordu.²³ Tarkan, Kaşgarlı sözlüğünde bey anlamında verilirken, eski Uygur metinlerinde vekil, vezir, nazır gibi anlamlarda geçer. Ancak Hazar Kağanlığında ordu komutanlarının dışında, ordu komutanlığı yapan kağan oğulları da tarkan sanı taşımışlardır.

Günümüzdeki genel kurmay başkanına denk düşen ordular komutanı ise, diğer Türk devletlerindeki gibi "sübaşı" olarak adlandırılırdı. Eski Türkçe "sü", ordu ve asker anlamlarına gelir. Sübaşı, başkomutan olan kağanın buyruğu altında savaşlarda Hazar ordularına komutanlık ederlerdi. İbn Fadlan'a göre kağan bir orduyu savaşa gönderdiğinde, birlikler hiçbir koşulda geri çekilmezdi. Eğer yenilirse, geri dönen herkes öldürülürdü. Kağanın komutanları ya da yardımcıları [yoluğ] yenilip geri dönerse, eşleri ve çocuklarıyla birlikte kağanın yanına çağınırdı. Kağan onların gözleri önünde eşlerini ve çocuklarını başkalarına armağan ederdi. Hayvan-

²³ Dunlop, D. M., Hazar Yahudi Tarihi, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 124.

larını, silahlarını ve evlerini de başkalarına verirdi. Bazen onları iki parçaya ayırarak, ölülerini çarmıha gerdirirdi. Bazen de boyunlarından ağaca astırırdı. Nadiren affederse, onları seyis olarak kullanırdı.²⁴

Hazarya Dili

Suvarlar dışında, Karadeniz Bozkırı'nda ve Avrupa'da yaşamış olan Bulgarlar, Ruslar ve Macarlar da içinde olmak üzere tüm Oğuz/Oğur boyları ile Slav ve Germen halklarının ataları olan Gut Türkleri, aynı Türk lehçesini konuşmuşlardır. Bu lehçe, daha sonra Kaşgarlı Mahmud'un Oğuz/Kıpçak lehçesi dediği lehçedir. Hazarya'da da Suvarlar dışındaki tüm Türk boyları tarafından konuşulmuş olan Türk lehçesi budur. Ancak Avrupa'da yaşamış olan Türklerin dili Asya'daki Türk lehçelerinden biraz değişik bir fonetik yapı göstermiştir.

Kaşgarlı Mahmud bu konuyu şöyle anlatır: “Oğuzlarla Kıpçaklar, ق (qa) yı خ (xa) ya çevirirler. Oğuzlarla Kıpçaklar baş tarafta ي (ye) harfi bulunan sözlerin ilk harfini ا (elif) harfine ya da ج (cim) harfine dönüştürürler. Öbür Türklerin yelgin (yolcu) dediğine Oğuzlarla Kıpçaklar elkin, yılığ (ılık) dediğine ılığ der. Bunun gibi öteki Türklerin yincü (inci) dediğine Oğuzlarla Kıpçaklar cincü, yogdu (deve tüyü) dediğine cugdu der. Söz başında bulunan م (mim) harfini Oğuzlarla Kıpçaklar ب (be) harfine çevirir. Öteki Türklerin men bardım (ben vardım) dediğine Oğuzlarla Kıpçaklar ben bardım, mün (çorba) dediğine bün der. Sözlerdeki ت (te) harfini د (dal) harfine çevirirler. Türklerin tewey (deve) dediğine, bunlar devey; öt (delik, geçit, zaman) dediğine öd der.”

²⁴ A.g.y., sa. 109.

Ancak daha sonraki yüzyıl içinde bu lehçede söz başlarındaki C sesleri, Y seslerine dönuştümüştür. 14. yüzyılda Selçuklu Oğuzcasında ve Kölemen Kıpçakçasında C sesiyle başlayan sözler artık yoktur. Yine bu yüzyılda İdil Irmağı'nın aşağı havzasında misyonerlik etkinlikleri gösteren Fransiskan rahiplerinin Kıpçak Türkçesi ile yazdıkları bir sözlük olan Codex Cumanicus'ta ise, çok az sayıda C sesi ile başlayan söz kalmıştır; cemiş (yemiş), cıgıl (yığıl), cıl (yıl), cılan (yılan), cırt (yırt), cıy (yığ) gibi.

Batı Türk boyları içinde yalnızca Suvarların lehçesi değışti. Suvarlar, günümüzdeki Çuvaş Türklerinin atalarıdır. Batı (Çuvaşça) ve Doğu (diğer Türk lehçeleri) lehçeleri arasında Z-R, Ş-L ve Y-R ses dönuştümleri olduğu yolundaki iddia tümüyle doğru değildir. Diğer Türk lehçelerindeki Z sesleri, Çuvaşçada genellikle R seslerine dönuştümüştür. Örneğin kız-hör, kaz-hur, yüz-şör, yüzük-şöre gibi. Ayrıca diğer Türk lehçelerinde Y sesi ile başlayan sözler, Çuvaşçada genellikle Ş ya da Ç seslerine dönuştümüştür; yeni-şönö, yer-şör, yol-şul, yürek-çöre gibi. Ama Çuvaşçada Y sesiyle başlayan sözler de vardır. Buna karşın, B ve Z sesleri yoktur. Bu seslerin bulunduğu sözler ise, yabancı dillerden geçmedir.

Ancak Ş-L ve Y-R ses dönuştümleri genel bir olgu değildir. Bu dönuştümlere taş-çul ve diş-şol ile ayak-ura örneklerinden başka örnek gösterilemiyor. Birkaç örnek daha: düş-tölok, beş-pilek, atmış-utmol ve yetmiş-şitmöl. Bunlardan başka örnek de yoktur zaten. Oysa aşak-oşok (aşağı), baş-puş, boş-puşo, iş-öş, kaşı-huş, yeşil-yeşöl örneklerinde görüldüğü gibi, ki bu örnekler daha da çoğaltılabilir, herhangi bir Ş-L ses dönuştümü yoktur. Yalnızca yukandaki örneklerde bir Ş-L ses dönuştümü vardır ve istisnadır.

Sümerce taş anlamına gelen çok sayıda söz vardır. Bunlardan yalnızca ul ve haş sözleri günümüzdeki çul ve taş sözlerine benzemektedir ve gerçekten de ul (Etrüskçe tul ya da hal, Elamca val), Çuvaşça çul, Moğolca çilagun sözlerine ve haş da diğer Türk lehçelerinde taş sözüne dönüşmüştür. Yine benzer biçimde, Sümerce dış anlamına gelen iki tane söz vardır; bunlar, dış anlamına gelen zu (Elamca sih) ile ok ve tane dış anlamlarına gelen ti sözleridir. Bunlardan zu sözü Çuvaşça şol (Çuvaşçada Z ve B sesleri yoktur; Z sesi Ş sesine, B sesi de P sesine dönüşmüştür), Moğolca şud haline gelirken, diğer lehçelerde azı sözüne dönüşmüş (bugün azı dişi olarak kullanılıyor) ve daha sonra da yerini, tane dış anlamına da gelen ti sözünden -s/-ş/-z çoğul ekiyle dönüşen tiş/ diş sözüne bırakmıştır.

Bunun yanında, taş-çul ve dış-şol örneklerinde iddia edildiği gibi T-Ç ve T/D-Ş ses dönüşümleri de bulunmamaktadır. Türk dillerindeki T sesleri Çuvaşçada da T sesi halindedir; örneğin tap-tup (bul), tek-tek, tepe-tüpe, ter-tar, töle-tüle (öde) gibi. Türk dillerindeki T (ya da D) sesleri de Çuvaşçada yine çoğunlukla T sesi halindedir; örneğin tağ-tu, temir-timör, tengiz (deniz)-tinös, tutak (dudak)-tuta, tur (dur)-tor gibi. Sıra dışı olarak yalnızca birkaç örnekte ise, o da T/D-Ş değil, T/D-Ç ses dönüşümü vardır; onlar da tiri (diri)-çörö, tiz (diz)-çör ve til (dil)-çölhe sözleridir. Ayrıca A seslerinin Çuvaşçada U seslerine dönüşmesi de genel bir eğilim değildir; A sesi olarak kalmanın yanında O ve I seslerine de dönüşebilmektedir.

Ayak-ura sözlerinde bir A-U ses dönüşümü yoktur. Bu iki söz aynı köklerden gelir. Ayak sözü erken Türkçede adak biçiminde değildir; yalnızca daha sonra Sahacada atak, Tuvacada çadak ve Hakaşçada azak biçimlerine dönüşmüştür.

Burada bir yanılğı vardır. Sümercede ayak ya da bacak anlamına gelen beş tane söz bulunur; bunlar bad, tug, pahal, ngiri ve hub sözleridir. Bu beş sözden bad sözü, sonuna -ak eki alarak ayak haline gelmiştir; bad=>badak=>adak=>ayak. Bu beş sözden ngiri sözü ise, Çuvaşçada ura sözüne dönuşmüştür; ngiri=>kuru=>uru=>ura.

Bir lehçe bölünmesi sayılmaması gereken Oğuz-Oğur “bölünmesi” ise gerçekte Trak/Kimmer kolunun ardılı olan Avrupa Türklerinin Avrupa Kunları, Eski Bulgarlar, Hazarlar gibi Türk halklarının tarih sahnesine çıkmasıyla ortaya çıkmıştır. Aslında bir bölünme olmayan bu “bölünme”, Oğuz-Oğur ikilemesinde görüldüğü gibi, daha önce -z biçiminde de söylenen çoğul ekinin daha sonra -r biçiminde söylenmesidir. Ancak çoğul ekindeki bu değişim, neredeyse tüm Türk lehçelerinde değişik zaman dilimlerinde de olsa gerçekleşmiştir. Bu açıdan Türk dilinin tarihinde Ş-L ya da Y-R sesleri temelinde bir lehçe bölünmesi gerçekleşmemiştir.

Güntümüz Türk dillerinde -lar/-ler ve -tar/-ter biçimlerine dönuşen -r çoğul eki, yalnızca Çuvaşçada -z biçimini koruyarak onun bir evrimi olan -sam/-sem biçimine dönuşmüştür; örneğin şıvsam/şıvsem (sular), ulmasam/ulmisem (elmalar) gibi. Ancak -r çoğul eki Çuvaşçada da kimi durumlarda gizli olarak korunmuştur. Örneğin Türk dillerindeki ağız sözü, Sümerce ağız anlamına gelen kag sözünden -z çoğul eki alarak evrilmiştir: kag=>kagaz=>ağaz/ağız. Çuvaşçada ise -r çoğul eki alarak evrilmiştir: kag=>şov=>şovar. Ağız ve şovar sözleri birbirine çok uzak gibi gözüксе de, aslında aynı kökten evrilmişlerdir.

Etnik Yapı

Hazar Kağanlığı çok sayıda Türk boyunun birliğinden oluşuyordu. Ancak kağanlığın ordu gücünün dayandığı boy-lar Otuz Oğuzlardı. Otuz Oğuzlar Hazar, Türi, Kınık, Barsıl, Kazak, Kabar, Kıpçak, Peçenek, Alan, Alkabölük, Avşar, Bayat, Bayındır, Beğdili, Büğdüz, Çanklı, Çavuldur, Çepni, Döğer, Eymür, Halaç, İğdir, İve, Karabölük, Kayı, Salır, Ta-tırğa, Ulayundlu, Üreğir ve Yazır boylarından oluşuyordu. Bunlardan Hazar, Türi, Kınık, Kabar, Kazak, Barsıl ve Alan boyları ise Hazar Kağanlığı'nın kurucu boylarıydı. Batı Türk kağanlığı'nın yıkılmasından sonra dağılan Otuz Oğuz boy-larından bir araya gelerek birliği yeniden kuran ilk boylar bunlardır. Bu 7 boy, Kafkasya'nın kuzeyinden Kırım'a dek, Hazar boyunun önderliğinde Hazar Kağanlığı'nı kurdular. Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyıl sonunda yazdığı Divan-ı Lugat it-Türk adlı eserinde Türk boylarını sayarken Hazar, Türi, Kazak, Barsıl ve Alan adlarındaki Türk boylarından söz et-memiştir. Çünkü büyük bir olasılıkla bu boyların yaşadığı bölgeleri hiç gezmemiştir.

Yosef Kağan mektubunda boyları anlatırken “Atalarımı-zın şecere kitaplarında Togarma'nın on oğlu olduğunu bul-duk; adları işte şöyledir. Agiyor/ Aviyor, Tiras/Turis, Avar/ Avaz, Ugin/Uguz, Bizl, Trna, Hazar, Znur/Ynur, Blgd/Blgr, Savir/Savar. Biz Hazar'ın oğullarından geliyoruz; bu [oğul-ların] yedincisidir.”²⁵ diye yazar. (Kısa ve uzun nüshalar). Bu Türk boy adları mektuba sanki geliş güzel serpiştirilmiş du-rumdadır. Ancak burada Hazar adında bir boyun olduğu ve bu boyun da kağanlığı elinde tutan yönetici boy olduğu açıkça gözükmemektedir.

²⁵ The Kuzari, Rabbi Yehuda Halevi, Çev. N. D. Koropkin, PDF.

Burada Agiyor ya da Aviyor olarak yazılan boy adı, mektubun orijinalinde Agiyor olarak yazılmış olmalı ve daha sonra kopyalanırken uzun nüshada Aviyor olarak harf yanlışlığı yapılmış olmalıdır. İbrani alfabesindeki ם (vav) ile ן (gimel) harfleri birbirine benzer. Bu boy adı Oğurdur ve kağanlığın batısındaki Rus boylarının en büyüğü olan Tın Bulgarlarını tanımlar. “Tiras” ya da “Turis” olarak geçen boy ise Türi boyudur. Türi (diri) adı Türtük (Dirik/Türk) adı gibi, büyük, ulu, güçlü, iyi ve üstün anlamlarına gelen erken Türkçe (Sümerce) “dir”, “diri” ya da “dirig” biçimlerinde söylenen sözden evrilmiştir.

Kısa nüshada Avar, uzun nüshada ise Avaz olarak geçen boy adı; Orta Asya’da Apar, Avrupa’da da Avar olarak bildiğimiz boydur. İki yazılış da aslında doğrudur. Biri eski Türkçedeki -r çoğul ekiyle, diğeri de -z çoğul ekiyle yazılıdır. Apar adı; ata (baba), yaşlı ve tanık anlamlarına gelen Sümercedeki “abba” ya da eski Türkçedeki “aba/apa” sözünden, -r çoğul ekiyle türemiş bir sözdür. Erken Türkçedeki -r çoğul eki daha sonra başına -l ya da t/d bağlacı almıştır. Ancak burada ʀ (reş) ile ʁ (zayin) harfleri birbirine karıştırılarak bir yanlış yapılmış olmalıdır. Bu nedenle Mektubun orijinalinde ʀ (reş) ile Avar olarak yazılmış olan bu ad, daha sonra kopyalanırken uzun nüshada ʁ (zayin) ile Avaz olarak yazılmış olmalıdır.

Oğuz boy birliğini tanımlayan Ugin ya da Uguz da böyledir. Biri eski Türkçedeki -n çoğul ekiyle, diğeri de -z çoğul ekiyle görülür. Ancak yine İbrani alfabesinden doğan bir yanlışlık söz konusu olmalıdır. Alfabesindeki ʁ (zayin) ile ן (nun) harfleri yer değişmiş ve mektubun orijinalinde ʁ (zayin) ile yazılmış olan son harf, kopyalanırken ן (nun) yazılmıştır. İbrani

el yazısında ı (zayin) ile ı (nun) harfleri birbirine oldukça benzerdir.

Solda *zayin*, sağda *nun* harfleri.

Mektupta Bizl olarak geçen boy ise, sanıldığı gibi Peçenek değil, Barsıl'dır. Mektubun iki nüshasında da Trna olarak geçen boy adı biraz tartışmalıdır. Bu ad üzerine, Macar boyu Tarian ya da Türk Kağanlığı'ndan kaçarak Avarlara sığınan Tarniak boyu gibi çeşitli yorumlar bulunuyor. Bu ad bence "Turan" dır. Kastedilen de Türk ("Göktürk") Kağanlığı'nı kuran Türklerdir. O dönemde İran dışındaki Türk toprakları Turan olarak adlandırılıyordu. Türk adının eş anlamlısı olan Turan adı ilk olarak 9. yüzyılda yazılmaya başlanan ve 11. yüzyıl başında bütünlenen Şahname'de kayda geçmiştir. Ancak bu ad Türkler arasında Etrüsklerden beri kullanılmıştır. Başta da gördüğümüz gibi Sümerce dir/diri/dirig biçimlerindeki sözden evrilen tür/türi/türük biçimlerindeki sözlerden "tür", eski Türkçedeki -n çoğul ekiyle turun/turan> türün (Türkler) biçimindedir.

Nüshalarda Znur ya da Yanur olarak geçen boyun, Yazır boyu olduğu savunulur. Ben bu adın başındaki harfin mektubun orijinalinde ı (zayin) ya da ı (yud) değil, ı (kaf) olduğunu ve daha sonra kopyalanırken nüshalara zayin ve yud olarak geçtiğini sanıyorum. Sondaki harfin de mektubun orijinalinde ı (reş) değil, ı (kaf) olduğunu düşünüyorum. Doğ-

rusunun Qnuk olması gerekiyor. Bundan kastedilen Kırık boyudur.

Bulgar boyunu tanımlayan “Blgd” ya da “Blgr” sözlerinde de daha öncekilerle benzer bir durum bulunuyor. Biri eski Türkçedeki -t/-d çoğul ekiyle, diğeri de -z çoğul ekiyledir. Ancak büyük olasılıkla, sondaki ɣ (reş) harfi daha sonra Orijinal mektuptan kopyalanırken yanlışlıkla ɣ (dalet) olarak yazılmıştır. Bu iki harf de birbirine çok benzer. “Savir” ya da “Savar” olarak yazılan boy adının Suvar olduğundan ise kuşku yoktur.

Böylece Yosef Kağan daha önce egemenlikleri altına girdikleri Avar ve Türk kağanlıklarının adlarının yanında, kağanlığın batısındaki Oğur (Tın Bulgarları), kağanlığın doğusundaki Oğuz, kağanlığın kuzeyindeki Bulgar ve Suvar boyları ile kağanlığın kurucu boylarından Hazar, Barsıl, Kırık ve Türi boylarının adlarını yazmış, ama kağanlığın güneyindeki kurucu boylar olan Alan ve Kazak boylarının adlarını atlamıştır. Bu iki boyun adlarını ise, daha sonra ülkesini tanımlarken, “... sınırına dek bütün Alanlar, Kasa [Kazak] ülkesinde yaşayanların tümü (...) bana vergi öder.” diye yazmıştır. Kabarlardan ise hiç söz etmemiştir, çünkü mektubun yazıldığı tarihte Kabarlar kağanlıktan ayrılmıştı.

Güneydeki Alanlar ile doğudaki 21 Oğuz boyu, 10. yüzyılın ortalarına doğru kağanlık içinde özerk birer statüye sahip oldular. Kıpçaklar ile Peçenekler, özerk statüye sahip olmadıkları halde, kağanlığın merkez topraklarının kuzeyinde yarı özerk bir biçimde yaşıyordu. Hazarlar, Türiler, Barsıllar, Alanlar, Kabarlar, Kazaklar, Kıpçaklar ve Halaçlar dışındaki 22 boy, daha sonra 11. yüzyılda Kaşgarlı'nın sözü ettiği gibi Yirmi İki Oğuz boy birliğini oluşturdular. Ancak

bu birliğe batıya g   etmeyen Peçeneklerin k    k bir kısmı katılmıştı. Kaşgarlı, Yirmi İki Oğuzlarla Kıpçakların ve Ha- la ların birliğine de Türkmen diyerek, Türkmenlerin 24 boy- dan oluştuğunu belirtmiştir.

Önceleri merkezi bir devlet olan Hazar Kağanlığı, 9. y  - yılın sonlarıyla 10. y  z yılın başları arasındaki dönemde bir- çok özerk bölgeden oluşan bir federasyon halinde dönüştü. Kağanlığın batı topraklarında Kiev Rus Türklerinin bölgesi bulunuyordu. Önceleri doğrudan kağanlığa bağlı olan bu bölge, 882 yılında özerklik kazanmış, 965 yılındaki isyandan sonra da bağımsız bir kağanlık haline gelerek gittikçe geniş- lemiştir. Kiev Ruslarının güneyinde Macarlar yaşıyordu. Bunlar da Kiev Ruslarıyla aynı dönemde özerk bir konuma geldiler. Ancak daha sonra Peçeneklerin saldırıları sonucu topraklarını terk ederek Panonia'ya göç ettiler ve orada kendi kağanlıklarını kurdular. Kağanlığın doğu topraklarındaki 21 boydan oluşan Oğuz Yabguluğu ile Kafkasya'nın kuzeyin- deki Alan Beyliği 10. y  z yılın başlarında özerk konum ka- zandılar ve 965 yılındaki isyandan sonra bağımsızlıklarını elde ettiler.

Kağanlığın kuzey topraklarında yaşayan İdil Bulgarları, bir ilteber (vali) tarafından kağanlığa bağlı olarak y netili- yordu. İdil Bulgarları da Ruslar ve Oğuzlar gibi, isyandan sonra ayrı bir kağanlık kurdular. Kırıkların kuzeyinde, Yayık (Ural) İrmağı'nın doğu ve batı yakalarında Peçenekler yaşı- yordu. Peçenekler, kağanlığın yönetiminde oldukları halde, kendi başına buyruk olarak yaşayan bir Oğuz boyuydu. Daha sonra Peçeneklerin bir kısmı batıya Macarların otur- duğu topraklara g   etti. Peçeneklerin batısı Kıpçakların b l- gesiydi. Alanların güneyinde ise Sarırlar yaşıyordu.

Yosef Kağan mektubunda ülkesini şöyle anlatır: "...Sana Grgan [Gürgen: Hazar] denizinin sonunda İtil adında bir ırmağın kıyısında yaşadığımı haber veriyorum. İrmağın başlangıcı doğuya doğru dört aylık yol boyunca uzanmaktadır. İrmağın çevresinde kimileri açık alanlarda, diğerleri ise [duvarlarla] güçlendirilmiş kalelerdeki köy ve şehirlerde kalabalık halklar yer almaktadır. İşte onların adları: Burts [Burtas/Kıpçak], Bulgr [Bulgar], Svar [Suvar], Arisu [Ersa/Rostov Rusları], Tsmis [Çirmiş; Mari halkı], Vnntit [Votyak; Udmurt], Svr [Sever boyu], Slviyyun [Slav/Sak/Rus]. Her halk incelenmemiştir ve sayıları yoktur. Hepsi bana hizmet eder ve vergi öder. Buradan sınır Grgan'a doğru Harezm'e giden yola dönmektedir. [Hazar Denizi'nin] kıyısında bir aylık yol boyunca yaşayanların hepsi bana vergi öderler. Daha güney yönünde ise Tdlu [?] sonunda, Kapılar'a [Babel Ebvab'a] döndüğü yerde Smndr [Semender şehri] vardır; denizin kıyısında yer alır. Buradan sınır dağlara [Kaskas Dağları'na] döner. Bgda [?] sonunda Azur [?], Sridi [Sarır], Kitun [?], Arku [?], Şaula [?], Sgsrt [?], Albusr [?], Uhusr [?], Kiarusr [?], Tsiglg [?], Zunih [?], çok yüksek dağlarda yer alırlar. [Bunların, Kafkasya'da yaşayan küçük topluluklar olmaları gerekiyor] Afkan [Kafkas olmalı] sınırına dek bütün Alanlar, Kasa [Kazak] ülkesinde yaşayanların tümü ve Kiyal [?], Tkt [?], Gbul [?], bütün [bu boylar] Kustandina [Konstantinopolis] denizinin sınırına dek iki aylık yol boyunca herkes bana vergi öder. Batı tarafından Şrkil [Sarkale şehri], Smkrts [Semender şehri], Krts [Kerç Boğazı], Sug.ray [Sudak şehri], Alus [Aluşta], L.m.b.t [Lambat], Brtnit [Partenit], Alubiha [Alupka], Kut, Mankt [Mankup], Burk [?], Alma [Alma/Elma diye bir şehir olmalı], Gruzin [Gurzuf]. Bu [yerler] Kustandina denizinin kıyısında, [onun] batı tarafına doğru yer almaktadır. Buradan

sınır kuzey tarafı yönüne, Btsra [Peçenek] adındaki [ülkeye] doğru döner. Onlar Vagz [Özi] adındaki ırmağın çevresinde yer almıştır [Bunlar batıya göç eden Peçeneklerdir]. Duvarları olmayan açık yerlerde yaşarlar. Göçerler ve Hgriim [Oğur/Macar] [bölgesinin] sınırına dek bozkırda otururlar. Deniz kıyısındaki kumların çokluğu kadar çokturlar. Hepsi [bana] hizmet eder ve vergi öder. Onların yerleşme ve yaşam yerleri dört aylık yol ölçüsünde uzanmaktadır.” (Uzun nüsha).²⁶

1. Hazarlar

İstahrî'ye göre başkent İtil şehrinin batı yakasında kağan ile yakın çevresi, ordusu ve “Yalın Sakallı Hazarlar” yaşıyordu. İbn Havkal da onlardan “Arı Hazar” (el Hazar el hâlis) olarak söz etmiştir.²⁷ Hazar Kağanlığı'nın bel kemiğini oluşturan Otuz Oğuzlar içinde Hazar adını taşıyan tek boy budur ve kağanlığın kurucu boyudur. Yosef Kağan mektubundan “Biz Hazar'ın oğullarından geliyoruz; bu (oğulların) yedincisidir.”²⁸ diye yazar. Bu boy, aşağı İdil boylarında, ırmağın batı yakasındaki topraklarda oturuyordu.

Hazar, Qazar ya da Xazar sözünün, “gezer” ya da “göçer” sözleriyle herhangi bir ilgisi yoktur. Hazar, Sümerce öldürmek, kesmek, vurmak, ezmek, ele geçirmek gibi anlamlara gelen “gaz/qaz” sözünden Türk diline evrilen “qaz” sözüne kökenlenir. Bu söz günümüz Türk dilinde “kaz/qaz” ve “kes” (Çuvaşça “qas”) biçimlerinde görülür. Hazar sözü; ezen, ele geçiren, yengin (fatih) anlamına gelir. Ancak Hazar adı hiçbir zaman kağanlık halinin tümünün etnik adı haline

²⁶ A. g. y.

²⁷ A.g.y., sa. 110.

²⁸ The Kuzari, Rabbi Yehuda Halevi, Çev. N. D. Koropkin, PDF.

gelmedi. 6. yüzyıl Doğu Roma kaynaklarında Hazarya halkından “Hazarlar” değil, genellikle Türkler diye söz edilir. Arap gezginciler de yalnızca devletin adını Hazar olarak anmışlardır. İstahrî'ye göre Hazarya'ya, o bölgenin adıdır.

Hazar, Kazak ve Az (Alan) boyları antik Kasların ardıllarıdır. Kas adı da Sümerce “gaz/qaz” sözünden gelir. Kaslar bir kaç bin yıl önce güntümüzdeki İran'ın Zagros Dağları çevresine yerleşmişlerdi. İlk olarak MÖ 18. yüzyılda, Hammurabi'nin oğlu Samsu İluna'nın yönetimi (MÖ 1749-1712) sırasında Babil'e saldırdılar. Saldınlar önce Asurlular tarafından geri püskürtüldü. Ancak MÖ 1570'te Kaslar Babil'i ele geçirerek şehrin adını Karanduniash olarak değiştirdiler ve Mezopotamya'nın güneyine doğru yayıldılar. Kaslar yaklaşık dört yüz yıl boyunca kesintisiz olarak Babil'i yönettiler. Bu yönetim, Babil'deki en uzun hanedan yönetimiydi ve Kaslar döneminde Babil bölgesinde büyük bir güç haline geldi. MÖ 12. yüzyılda Elamlılar Babil'i ele geçirerek Kas devletini sona erdirdi. Tutuklanan son Kas kağanı Enlil Nadin Ahi, Elam başkenti Susa'ya götürülerek hapsedildi ve orada öldü. Kasların bu tarihten sonra Mezopotamya'dan çekilerek, Kafkasya'nın kuzeyine yerleşmiş olmaları gerekiyor.

İslam kaynaklarında Hazarların tipleri hakkında değişik açıklamalar bulunur. İstahrî, “Hazarlar Türklere benzemez, kara saçlıdırlar ve iki cinse ayrılırlar. Birine Kara Hazar denir, bunlar esmer ile koyu arasında bir çeşit Hintli gibidirler ve bir de göz alıcı biçimde güzel olan ak cinsleri vardır.” diye yazmıştır.²⁹ Buradan öncelikle, bin küsur yıl önce Türklerin sarı saçlı olduklarını bir kez daha öğrenmiş oluyoruz. Hazar

²⁹ Golden, P. B., Hazar Çalışmaları, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 122.

boyunun diğer Türklerden ayrı olarak aralarında kara saçlı ve koyu tenlilerin olması, onların geçmişte karaşın bir halkla kanşmış olmalarıyla açıklanabilir. Bu halk, Asurlulardır ve kanşma, Mezopotamya'da bulundukları sırada gerçekleşmiştir. Ancak Hazar boyu içindeki bu kara saçlı ve koyu tenli kesimin küçük bir azınlık olması gerekiyor, çünkü Mağribî'ye göre Hazarlar ak tenli, gök gözü, kızıl saçlı, iri gövdeliydiler ve soğuk bir yaratılışa sahiptiler.³⁰ Hazarlar gerçekte sanşın mı yoksa karaşın mıydı ya da gök gözlü mü yoksa kara gözlü müydü türünden bir tartışmanın pek de anlamlı olacağı kanısında değilim. Türkler kumral-sanşın bir halktı. Bunda da şaşılacak hiçbir yan yoktur. Daha sonra diğer halkların kanşmasıyla günümüzde çeşitli ırk özellikleri kazandılar. Bu durum, Türklerin anatomik bir zenginliğidir.

İstahrî'nin "Birine Kara Hazar denir" sözlerinden yola çıkarak, bunun bir açık tenli-koyu tenli bölünmesi değil de, "Ak Hazarlar" ve "Kara Hazarlar" olarak yöneten-yönetilen bölünmesi olduğunu öne sürenler de bulunuyor. Bu sav, bilgisizlikten kaynaklanmaktadır. Çünkü böyle bir bölünme tek bir boy içinde değil, değişik boylar arasında olabilir. Bu bölünme san budun-kara budun, yani san boylar-kara boylar biçimindedir. Örneğin Kül Tegin yazıtında Türgeşlerle ilgili şöyle yazar: "türgeş budunıg uda basdımız. türgeş qagan süsi bolçuda otça borça kelti süngüşdümüz kültegin...türgeş qagan buyruqı az tutugug eligin tutdı qaganın anta ölürtimiz elin altımız qara türgeş budun qop içikdi." (Türgeş budunununu basarak yendik. Türgeş kağanı ordusu Bolçuda bize karşı geldi. Savaşık. Kültegin (...) Türgeş kağanının komutanı

³⁰ Dunlop, D. M., Hazar Yahudi Tarihi, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 27-28.

Az Tutuk'u ve ordusunu yendi. Kağanlarını öylece öldürdük. İllerini aldık. Kara Türgeş budununun hepsi teslim oldu.)

Burada Türgeşlerden “Kara Türgeş budunu” olarak söz edilir. Bunun nedeni, Türtük Budun'un (Üç Oğuzların) Türgeşleri (On Oğuzları) yönetici boylar olarak görmemesidir. Türtük Budun, kendini kut sahibi olarak götür ve her ne kadar yazıtlarda kendini öyle adlandırmasa da, san budundur. Sarı, yalnızca kağanların kullanılabileceği ve egemenlik sembolü olan özel bir renktir. Bu nedenle “san” nitelemesi, kut sahibi olduğunu öne süren yönetici boya ya da boylara özgüdür. Hangi boydan gelirse gelsin yöneten boy, kut sahibi olmadığını savunduğu öteki boyları “kara” ya da “kara budun” olarak nitelendirebilir. Bu tür bir san-kara bölünmesi, kağanlıklar dağıldıktan sonra on boydan oluşan Türgeşlerde de görülmüş ve San Türgeşler-Kara Türgeşler olarak bölünmüşlerdir.

Yahudiliği benimseyen ve oldukça kalabalık olan Yahudi Hazar boyu, 1224'teki Tatar istilasından sonra dini zulüm, anti-semitizm ve ayrımcılık gibi nedenlerle dağılarak Avrupa'ya yayıldı. Yahudi Türülerin bir kısmı da bu göçte Hazar boyuna katıldı. Yahudi Türkler, batıda İberik Yarımadası ile güneyde Balkanlar'a dek tüm Avrupa'ya yayılarak buralardaki Hristiyan toplumların içine karıştılar ve zamanla ana dilleri Türkçeyi unuttular. Avrupa'ya dağılan bu Yahudi Türkler daha sonra Aşkenaz olarak adlandırıldı.

Aşkenaz adı Tevrat'taki Gomer'in üç oğlundan biri olan Aşkenaz'ın adından gelmektedir. Bu ad ilk önce, Orta Çağ'ın son döneminde Batı Almanya ve Kuzey Fransa'da Ren Irmağı boyunca yerleşen Yahudi Türkler için kullanıldı. Daha sonra da Avrupa'daki tüm Yahudi Türkleri kapsadı. Aşkenaz

adı, Asurluların Sakları adlandırdığı Aşkuzay adının İbranicedeki dönüşümüdür. Ancak böylesi bir köklü dönüşüm nasıl oldu? Çünkü Aşkuzay ile Aşkenaz sözleri arasında baştaki “Aşk” dışında hiç bir benzerlik bulunmuyor. İbn el Esir, Büyük İskender öldükten sonra İran’ı oranın yerlisi olmayan Aşkanların (Êşkan) ele geçirdiğini ve bu hanedanı Êşk adındaki birinin kurduğunu yazar.³¹ Bu Êşk adı, Sak adından dönüşmüştür. Êşkan da, eski Türk dilindeki -n çoğul ekiyle Êşkler (Saklar) demektir. Bu çoğul eki Türkçeden Farsçaya da -ân olarak geçmiştir.

Büyük İskender MÖ 331 yılında III. Darayavuş'u Gaugamela'da son kez yenip, Agamanişli İmparatorluğu'nu yıkarak İran'ı ele geçirdi. Agamanişli İmparatorluğunu, erken Türk halklarından biri olan Elamlılar kurmuştu. İlk Part Devleti MÖ 247 yılında Bugünkü Türkmenistan ve Horasan topraklarında Sak Kağanlığı'na bağlı olan Part boyunun şadı I. Arşak tarafından kuruldu. Part Devleti, giderek Selevkosların egemenliği altında bulunan İran'ı ele geçirerek bir kağanlığa dönüştü ve MS 224 yılına kadar varlığını sürdürdü. İbn el Esir'in Êşkan dediği halk, Arşaklı Partlarıdır. Aşkan/ Êşkan adı buradan İbraniceye Aşkenaz olarak geçmiştir. Böylece Tevrat'ın sanıldığı gibi MÖ 5. yüzyılda değil, çok daha geç bir dönemde, MÖ 1. ya da 2. yüzyılda yazılmış olduğunu da anlamış bulunuyoruz.

2. Türiler

Kağanlığın kuruluşuna katılan boylarından ikincisi, Yosefin mektubunda³² “Turis” olarak adı geçen Türi boyudur.

³¹ İbn'ül Esir I, Gümüş Basımevi, İstanbul, 1985, sa. 260-270.

³² The Kuzari, Rabbi Yehuda Halevi, Çev. N. D. Koropkin, PDF.

Bunlar Latince “Tauri” olarak adlandırılmışlardır. Tauriler, Kimmerler döneminden beri Kırım Yarımadası'nda oturmuş olan Türklerin adıdır ve Latince Taurica ya da Tauric Chersonese (Tauri Yarımadası) adıyla anılmış olan Kırım'a adlarını vermişlerdir. Türiilerden ilk kez söz eden Herodot'tur ve onlar için şöyle yazar: “Bu yerin ötesinde, aynı denize bakan ülke tepeliktir ve Pontus'a uzanır. Dağlık Yarımada denen yere kadar Tauri ulusunun yaşadığı yerdir ve bu doğu denizinde sona erer. Güneydeki deniz ve doğudaki deniz.., İskit'in dört sınır çizgisinden ikisidir... Tauriler İskit'in bir bölümünde yaşar... Tauri ülkesi böyle bir yerdir.”³³ Strabo'ya göre bir İskit boyu olan Tauriler Kırım'ın büyük bir bölümünde yaşamışlardı ve Taurilerin en sık pusu kurdukları yer, Kırım'daki bugünkü Balaklava Körfezi'ydı.³⁴ Pritsak ve Golb'a göre de Tauriler bir Türk halkıydı.³⁵

Türilerin geleneklerinden de söz eden Herodot şöyle yazmaktadır: “Gemi kazasına uğramış kişileri ya da deniz akınlarında yakalamış oldukları kişileri, Bakire Tanrıça'ya kurban verirler [Bu “Tanrıça”, Umay Ana'dır. Ancak Herodot'un sandığı gibi Tanrıça değil, kutsal ruh, yani iyedir.]: İlk kurban törenlerinden sonra, kurbanın başına bir topuzla vururlar. Daha sonra kimilerine göre, başını bir direğin üzerine takarlar ve gövdesini kayalığın üzerinde olan tapınaklarının dibindeki uçurumdan aşağı atarlar. Kimilerine göre de, kurbanın başı konusunda konusunda görüş birliğindedir, ancak gövdeyi uçuruma atmayıp gömerler. Tauriler, kurban sundukları bu tanrıçanın Agamemnon'un kızı İphigenia oldu-

³³ Herodotus, The History of Herodotus.

³⁴ The Taurians, www.chersonesos.org. Retrieved 2019-02-06.

³⁵ Pritsak O. & Golb. N., Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century, Ithaca, Cornell Univ. Press, 1982.

ğunu söylerler. [Herodot bunları kendisi uydurmuş olmalı, çünkü Türilerin İphigenia'nın kim olduğunu bilmelerine olanak yoktur.] Yendikleri düşmanlara gelince, her biri düşmanın başını keser ve onu uzun bir sırığın üzerine takarak evine taşır. Evinin üstüne, çoğunlukla duman deliğinin yanına dikerler. Bu kafaları evi korumak için oraya koyduklarını söylerler. Tauriler yağma yaparak ve savaşarak geçinirler.”³⁶

Türiler daha sonra Kırım Gotları olarak da adlandırıldılar. Türis, eski Türkçedeki -s çoğul ekiyle Türiler demektir. Türilerin Kırım'ın güney ucunda yaşayan kesimi, 5. yüzyılda Doğu Roma'nın etkisiyle Hristiyanlığı benimsedi. Bunlar Doros şehri ve çevresinde yaşadılar. Zaten Doros adı, Türis adından gelir. Daha önce Doğu Roma'ya bağlı olan bu bölge, 12. yüzyılın sonlarında Doğu Roma'dan koptu ve 13. yüzyılın başlarında Tatar egemenliğine girdi. 1475 yılında Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'ne katılmasının ardından Doros, Osmanlılar tarafından ele geçirildi. Bugün Kırım ve çevresinde yaşayan ve sayıları 40 bin kadar olan Urumlar adındaki Ortodoks Hristiyan Türkleri, Hristiyan Türilerin torunlarıdır. Bu Türkler Urum (Rum) olarak adlandırıldıkları halde, ana dilleri Türkçedir ve Yunanca bilmezler.

Türi boyunun çoğunluğunu oluşturan Gök Tanrı Türiler, Tatar egemenliği sırasında İslamın yayılmasıyla birlikte 14. yüzyılda bu dini benimsedi. İslama geçen Türilerin Kırım'da yaşayanları Yalıboylu olarak adlandırıldılar. Yanmada'nın kuzeyindeki bozkırda yaşayanları ise, Tatarlarla karışarak daha sonra Nogay olarak da adlandırıldı. Ancak bunların Asterhan (Hacıtarkan ya da Astrahan) bölgesinde yaşayan Nogaylarla ilgisi yoktur. Müslüman Türiler Tatar Kağan-

³⁶ Herodotus, The History of Herodotus.

lığı'nın bölünmesinden sonra Altın Orda Devlet'nin yerini alan dört hanlıktan biri olan Kırım Hanlığı'nı kurdular (1441). Kırım Hanlığı 1475 yılında Osmanlı Devleti'ne katıldı ve özerk bir bölge oldu. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşından sonra imzalanan Küçük Kaynarca antlaşmasıyla da Osmanlı egemenliğinden çıktı. Her iki devletin de Kırım'ın bağımsızlığına ve içişlerine karışmamayı güvence altına aldığı Küçük Kaynarca antlaşması 1783 yılında Rusya tarafından çiğnenerek Kırım Rusya'ya bağlandı. Günümüzde ancak 300 bin kadar Kırım Türkü Kırım'da yaşamaktadır. 300 bin kadarı da Özbekistan, Kazakistan, Rusya, Romanya, Bulgaristan gibi ülkelere dağılmıştır. Türkiye'de ise 6 milyon dolayında Kırım Türkü bulunmaktadır.

Türkçe konuşan Kırımçaklar, Hazar boyu ile göç etmeyip anayurtlarında kalan ve sayıları çok azalmış olan Yahudi Türülerin torunlarıdır. Önceleri Ruslar tarafından Aşkenazlar ve Dağ Yahudilerinden ayrı olduklarını belirtmek amacıyla onlara Kırımçak adı verilmesine karşın, Kırımçaklar bu adı ancak 19. yüzyılda benimzediler. Bu adın benimsenmesinden önce kendilerine İsrail Çocukları anlamına gelen "Srel Bala-ları" derlerdi. Müslüman Kırım Türkleri ise onları Zülüflü Çufutlar (Yahudiler), Karayları da Zülüfsüz Çufutlar olarak adlandırıyordu. Kırımçaklar II. Dünya Savaşı'nda Nazilerin ağır bir zulmüne uğradılar. Kırımçakların dörtte üçü Naziler tarafından öldürüldü. Sovyet yönetimi bölgeyi geri aldıktan sonra, Kırımçakları Müslüman Kırım Türkleri ile birlikte Orta Asya'ya sürdü. Bugün Kırımçakların sayısı 2 bin kişidir. Türkçe konuşan ve Karaim ya da Karait olarak da anılan Karay Yahudilerinin adının İbranice "okumak" קריאה [krayah] ya da "okuyucu" קורא [kvra] sözlerinden geldiği savunulur. Ancak bu boş bir Samileştirme çabasıdır. Karay adı, eski Tatar

boylarından biri olan Karay/Kerey boyunun adından gelir. Eski Türk dilinde çok keskin bıçak (ustura) anlamına gelen Kerey, eski Türk dilindeki -t çoğul ekiyle Kereyit ya da Karayit olarak da söylenmiştir. Tatar egemenliği sırasında Karayların bir bölümü Kırım ve çevresine yerleştikten sonra buradaki Yahudi Türilerden etkilenerek bu dini benimsedi. Ancak Tengrici geleneklerini koruyan Karayların Yahudiliği, Gök Tanrı inancıyla Yahudilik kanşımı bir din oldu ve diğer Yahudiler tarafından hiç bir zaman gerçek Yahudiler olarak kabul edilmediler.

1934 yılında Berlin'deki Karay toplumunun önderleri, Nazi yetkililerinden Karayları Rusya'daki yasal statüleri nedeniyle Yahudi karşıtı düzenlemelerden ayrı tutmalarını istedi. Reich Aileleri Araştırma Ajansı, Alman hukuku açısından Karayların Yahudi olarak görülmemesi gerektiğine karar verdi.³⁷ Nazi ırk teorisi, Kırım Karaylarının, Kırım Türkçesini ve kendilerine özgü bir Yahudiliği benimseyen "Ari" Kırım Gotları olduklarını savunuyordu. Ayrıcalık statüsüne sahip olmalarına karşın Karaylar savaşın ilk yıllarında yine de öldürüldü. Barbarossa Harekatı sırasında Rusya'da Karaylarla karşılaşan Alman askerleri, Alman yasalarındaki hukuki statülerinden habersiz olarak onlara saldırdı. Yalnızca Babi Yar'da 200 Karay öldürüldü. Savaş sırasında birçok Karay, Aşkenaz ve Kırımçak Yahudilerini saklamak için hayatlarını riske attı ve onların kendi toplumlarının üyeleri olduklarını iddia etti. Bu dönemde Naziler çok sayıda Karayı angarya iş yaptırmak üzere işçi taburlarına aldılar.³⁸

³⁷ YIVO archives, Berlin Collection, Occ E, 3, Box 100, letter dated January 5, 1939.

³⁸ Blady, K., Jewish Communities in Exotic Places, Northvale, N.J., Jason Aronson Inc., 2000. sa. 115-130.; Wixman, R., The

Sovyet yetkilileri, Nazi Alman işgali sırasında onlarla işbirliği yaptıklarını iddia ettikleri Kırım Türklerini, Kırımçakları ve Urumları (Ortodoks Türkler) sürgün etmesine karşın, Karayları sürgün etmedi. Ancak Karayların bir kısmı sınır dışı edildi. Asimilasyon ve göç, Karay toplumunun sayısını büyük ölçüde düşürdü. Litvanya, Beyaz Rusya, Ukrayna, Rusya ve Polonya'da birkaç bin Karay kaldı. İsrail, Türkiye, ABD ve Britanya'da bugün küçük Karay toplulukları bulunuyor. 1990'larda, çoğunluğu Ukrayna'dan olmak üzere yaklaşık 500 Karay, Geri Dönüş Yasası kapsamında İsrail'e göç etti.³⁹ İsrail Hahambaşılığı, Karayların Yahudi yasalarına göre Yahudi olduklarına karar verdi. Bugün 2500 dolaylarında Karay bulunuyor.

3. Kınıklar

Otuz Oğuz birliği içinde oldukça önemli bir yeri olan ve Hazar Kağanlığı'nın kuruluşuna katılan üçüncü boy, Kınıklardır. Kaşgarlı sözlüğüne göre "qıngır", kızgın/öfkeli anlamına gelir. Kınık boyunun adı bu sözden gelir. Kınık, kızmış/öfkelenmiş demektir. Kınık boyu, Hazar boyunun yaşadığı alanın tam karşısında, Hazar denizinin kuzeyinde ve İdil ile Yayık ırmakları arasındaki bölgede yaşıyordu. Bu dönemde Kınıklar hakkında pek bir şey bilinmiyor. Kınık boyunun aristokratları ve halkının bir bölümü daha sonra Yahudiliği benimsedi. 10. yüzyıl başlarında Selçuk Bey önderliğinde doğuya göç eden bu boy, İslamı benimsedikten sonra Selçuklu

Peoples of the USSR: An Ethnographic Handbook, Routledge, 1984.

³⁹ Mikhail, K., The Karaites of Galicia: An Ethnoreligious Minority Among the Ashkenazim, the Turks, and the Slavs, 1772-1945 (Studia Judaeoslavica, 2009)] 340.

İmparatorluğu'nu kurmuş olan Oğuz boyudur. İleride bunu daha ayrıntılı olarak göreceğiz.

4. Kabarlar

Kağanlığı kuruluşuna katılan dördüncü boy Kabarlardır. Azak Denizi'nin ve Kırım'ın kuzeyinde yaşayan ve Otuz Oğuz boylarından biri olan Kabarlar, 820-830 yılları arasında yaptıkları ayaklanma sonucu Hazar Kağanlığı'ndan ayrıldılar. Kabar adı, Türk dilinde “ayaklanmak” anlamına gelmez. “Bu topluluğa 'ayaklanan' anlamına gelen Kabar adı verilmiştir” türünden bir sav, dibinden yanlıştır. Nedense Türkçe bir sözün kökeniyle ilgili bu türden yanlış savlar, Türkçe bilmeyen yabancılar tarafından ortaya atılır ve Türkiye'de hiç sorgulanmadan büyük bir buluşmuş gibi onaylanır. Bu sav, P. B. Golden'ındır ve “...qop eylem kökü, Çağatayca ayaklanmak anlamına da gelir” diye yazar.⁴⁰ Bu tümüyle yanlıştır. Çağatayca “qop” eylem kökü ayrılmak, üzülmek, tiksirmek, kalmak, kalkmak gibi birbirinden değişik anlamlara gelir, ama kesinlikle ayaklanmak anlamına gelmez. Kaldı ki “kabar” sözü “qop” kökünden değil, “qab” kökünden gelir. Bunlar birbirinden ayrı köklerdir. Kabar adı anlaşılacağı gibi kabarık, şişkin, geniş anlamlarında bir boy adı olarak kullanılmıştır.

Kabar boyunun ayaklanma nedeni ile ilgili çeşitli görüşler bulunuyor. Bunlardan en önemlisi, Yahudiliğe geçiş olarak belirtilmektedir. Ancak bu doğru değildir. Çünkü kağanlık yönetimi 861 yılında, ayaklanmadan otuz yıl sonra Yahudiliği benimsemiştir. Bunu öne sürenler, Hazar yönetimi-

⁴⁰ Golden, P. B., Hazar Çalışmaları, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 162.

nin 740 yılında Yahudiliği benimsediğini savunanlardır. Ancak Yosefin mektubunda Yahudiliğin benimsenme tarihi bellidir. Kabar ayaklanması bir güç savaşımı sonucu ortaya çıkmıştır. Çünkü boylar arasındaki güç savaşımı, Türk tarihinde görülen en sıradan olaylardan biridir. Yönetimi ele geçirmek için ayaklanan ve Hazar yönetimi tarafından ezilen Kabarlar, kağanlıktan ayrılarak, San Oğurlarla Urogları kurduğu Macar Birliği'ne katıldılar. Macar birliğiyle birlikte Pannonia'ya göç eden Kabarlar, daha sonra burada Macar Kağanlığı'nı kuran boylardan biri oldu.

5. Barsıllar

Otuz Oğuz birliğinin bir üyesi olan ve kağanlığın kuruluşuna katılan beşinci boy Barsıllardır. Barsıl, varsıl (zengin) demektir. Bu boy, Kafkasya'nın kuzeyinden İdil Irmağı'na dek olan bölgede, Hazar boyuyla Kazak ve Alan boyları arasındaki alanda yaşıyordu. Bu Oğuz boyu hakkında çok az şey biliniyor. Barsıllar olasılıkla daha sonra Kazaklar ve Alanlar arasına karışarak eridiler. Hudud el Alem'e göre doğusunda İdil Irmağı, güneyinde Hazarlar [Hazar boyu], batısında Vnıdır, kuzeyinde Peçenekler bulunuyordu. Oğuzların inancına sahiptiler. Keçe çadırları vardı ve ölümlerini yakarlardı. Hazarlara boyun eğerdiler. Vanımları (servetleri) gelincik kürkleri idi. Birbirlerinden ayrı duran iki beyleri vardı.⁴¹

⁴¹ Minorsky, V. F., Hudud al Alam, Luzac Co., 1937, London, sa. 162.

6. Kazaklar

Hazar Kağanlığı'nın kuruluşuna katılan Otuz Oğuz boylarından altıncısı Kazaklardır. Kafkasya'nın kuzeyinde, Azak Denizi'nin doğusundaki topraklarda yaşayan Kazaklar, Rus kroniklerinde⁴² "Kosag" olarak anılır. Bu Kazaklar, bugün Rusça konuşan Ortodoks Kazakların atalarıdır ve bugünkü Türk "Kazaklarla" hiçbir ilgileri yoktur. Günümüzün Türk "Kazakları" ile Türk "Kırgızları", Kıpçaklar ve Oğuzlarla eski Tatarların karışımından ortaya çıkmış olan Türk halklarıdır ve konuştukları Türkçe, eski Oğuz/Kıpçak diline yakın lehçelerdir. Kazak adı da Hazar/Kazar gibi Sümerce öldürmek, kesmek, vurmak, ezmek, ele geçirmek gibi anlamlara gelen "gaz/qaz" kökünden evrilmiştir ve yengin (fatih) anlamına gelir. Bu söz daha sonra Çağatay ve Osmanlı Türkçelerinde boylu poslu, sakalları kırkılmış gibi anlamlar kazandı.

15. yüzyılın sonunda Kazakların bir çoğu eski topraklarını terkedip, Özi (Dinyeper) ve Tın (Don) ırmakları boyundaki bölgelere yerleşerek, kendi kendini yöneten topluluklar durumuna geldiler. 16. yüzyılda artık buralarda birkaç büyük Kazak yerleşimi bulunuyordu. Bunlar Özü, Tın, İdil ve Yayık ırmaklarının yakınındaki bölgelerdi. Kazaklar 17. yüzyılın başlarında Ortodoks Hristiyanlığı kabul ederek Salvaşmaya başladılar. 16. yüzyıl başında Polonya kırılları, Tatar akınlara karşı koymak üzere Kazakları öncü güç olarak örgütlediler. Kazaklar kısa bir süre için Ataman Bogdan Hmelniński önderliğinde bağımsız bir devlet kurdular. 17. yüzyıl ortalarında bugünkü Ukrayna toprakları, Rusya ile Polonya arasında paylaşıldığı zaman, Rus çarları Polonya gibi Kazakları

⁴² The Russian Primary Chronicle, The Mediaeval Academy of America, Library of Congress Catalog, No: 53-10264.

önce sınırların korunmasında, daha sonra da Rusya'nın Ural, Kafkasya ve Hazar Denizi'ne doğru yayılmasında öncü güç olarak kullandılar. Sibirya'yı Rusya adına ele geçiren Yermak Timofeyeviç de bir Kazaktı.

Toprak sorunu nedeniyle 17. ve 18. yüzyıllarda Kazaklar sık sık ayaklandı. Kazak topluluklarının temel birimi köylerdi. Her köyün seçilmiş bir kurulu vardı ve başlarında atamanlar bulunuyordu. Köyler birleşerek daha büyük olan ilçeleri, bunlar da birleşerek orduları oluşturunuyordu. 20. yüzyıl başında Rusya'da 12 Kazak ordusu bulunmaktaydı. Toprak, köyün ortak malıydı. 1869 yılından sonra Kazak subaylarının ve ileri gelenlerinin özel topraklara sahip olmaları kabul edildi. 1916-1920 arasındaki Rusya iç savaşında Kazakların bir bölümü Beyazlar'ın, bir bölümü de Kızılordu'nun yanında savaştı. II. Dünya Savaşı boyunca bazı Kazak askeri birimleri varlığını sürdürdü, ancak daha sonra eski topluluk biçimleri ortadan kaldırılarak SSCB'nin yeni yönetim birimlerine katıldı.

7. Alanlar

Hazar Kağanlığı'nın kuruluşuna katılan yedinci boy Alanlardır. Bu boy, Kafkasya'nın kuzeyinde yaşıyordu. 10. yüzyıl başlarında özerk bir konuma geldiler. Alanlar, Orhun yazıtlarında Azlar olarak geçer. Az ya da As adı, Sümerce öldürmek, kesmek, vurmak, ezmek, ele geçirmek gibi anlamlara gelen "gaz/qaz" sözünden baştaki G/Q sesi düşerek evrilmiştir. Sümerceden Türkçeye olan evrimlerde, söz başlarındaki G ya da Q sesleri genellikle düşer. Alan adı ise, timsah demek olan "alavan" sözünden gelir. Coğrafyacı Mesudî'ye göre Alanların yöneticisi, çok güçlüydü ve otuz bin atlı top-

layabilirdi.⁴³ İbn Rusya'ya göre Alanlar dört boydan oluşuyordu ve Alan yöneticisine Bağatur [kahraman] denirdi.⁴⁴

Alan beyliği, Hazar Kağanlığı içindeki en önemli uyruk bölgeydi. Hazar Kağanlığı'nın kuruluş döneminde Balancar ve Semender gibi Alan şehirleri başkentlik yapmış, diğer bir Alan şehri olan Derbent de önemli bir işlev görmüştü. Erken Hazar tarihi hakkındaki en önemli kaynaklardan biri olan Dasxuranci, Kuzey Kafkasya Hunları olarak adlandırdığı Alanların dini konusunda ilginç bilgiler verir: "Tengri Han diyerek yakardıkları devasa vahşi bir canavara atlar kurban ederek kulluk ediyorlardı...Tümüyle kaosu egemen olduğu düşünceleriyle, sapkınlığın her türüne giriyor, ölümlerinin çevresinde davul ve zil çalıyor, kılıç ve hançerlerle yanaklarına ve organlarına yaralar açıyorlardı. Cenaze töreninde çıplak olarak kılıç döğüşleri -berbat bir görünüm- yapıyorlardı...Törenlerinde sayısız gruplar halinde birbiriyle güreşirler, bir o yana bir bu yana nört nala at koştururlardı. Kimileri göz yaşı döker ve bağırır, diğerleri ise şeytani bir nefretle dolardı...Suya, ateşe ve yol tanrılarına [iyelerine okuyun], ayrıca Ay'a ve olağanüstü buldukları, önem gösteren tüm varlıklara kurban verirlerdi...İğrenç Tengri Han'a atfen, onu temsil eden uzun yapraklı meşe ağaçlarının çevresinde atlar kurban ederler ve kanlarını bu ağaçların çevresine serperlerdi. Atların başlarını ve derilerini ağaç dallanna asarlardı."

Tüm bunlar eski Türklere özgü olan Tengrici geleneklerdir. Ancak tüm belgelere karşın Golden, Abayev, Alemany, Brjejinsky ve adlarını saymaya kalksam sayfanın dolacağı

⁴³ Golden, P. B., Hazar Çalışmaları, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 106.

⁴⁴ Kaşgarlı Mahmut, Divanı Lügat-it-Türk, çeviren Besim Atalay. 1986. Ankara.

Avrupalı tarihçilerin, Alanların bir “İran halkı” ve “Aryan” olduklarını iddia etmeleri, yapılabilecek en büyük tarih düzmeciliğidir.

965 yılındaki ayaklanmadan sonra Alanlar da kağanlıktan ayrılarak bağımsızlaştılar. Ancak Alanlar bu ayaklanmaya katılamadı. Ayaklanma sırasında Alanlar Rusların saldırısına uğradı. Mektubuna göre daha önce Doğu Roma imparatoru, Alan beyini kağanlığa karşı kışkırtarak savaşılmaya kışkırtmıştı. Aron Kağan, Oğuz yabgusuyla anlaşarak yabgunun ordusunu Alanlar üzerine göndermiş, Oğuzlar da Alan beyini tutuklayarak Aron'a teslim etmişti. Ancak Aron, Alan beyini saygıyla karşılayarak onurlandırmış ve onun kızını oğlu Yosefe eş olarak almıştı.⁴⁵ Böylece Alanlar yeniden kağanlığın bağlaşığı olmuştu.

Hudud el Alem'e göre Alan ülkesinin doğusu ve güneyinde Sarir, batısında Rum [Doğu Roma; Anadolu], kuzeyinde Gurz Denizi [Karadeniz. Ancak kuzeyi değil, batısıdır.] ve Hazar Peçenekleri bulunur. Bütün bu ülke klanlı ve dağlıktır ve doğa tarafından ayrıcalıklıdır. Beyleri bir Hristiyan'dır. Bin tane büyük köyleri vardır. Bunların arasında hem Hristiyanlar hem de putlara tapanlar [Tengriciler okuyun] vardır. İnsanların bir kısmı dağlarda, bir kısmı da ovalarda yaşar. Kasak, Gurz Denizi kıyısındaki Alan şehridir. Hoş bir yerdir ve içinde tüccarlar vardır. Khaylan (?), Kralın ordusunun konuşlandığı şehirdir. Dar-i Alan [Alan kapısı], bir dağın zirvesinde bir kale gibi konumlanmış bir şehirdir. Her gün duvarlarında bin kişi sırayla nöbet tutar.⁴⁶ Ancak buradaki

⁴⁵ Zuckerman, C., On the Date of the Khazar's Conversion to Judaism, PDF.

⁴⁶ Minorsky, V. F., Hudud al Alam, Luzac Co., 1937, London sa. 160-161.

“Kasak”, bir şehir değil, Kazak boyunun yaşadığı bölgedir ve Alanların batısındadır.

Alanlar 10. yüzyıl başlarında Hristiyanlığı benimsediler. Mesudî'ye göre 932 yılı dolaylarında Hristiyanlığı reddedip, Doğu Roma imparatorunun gönderdiği psikoposları ve rahipleri kovdular.⁴⁷ 1223 yılında Alan topraklarını ele geçiren Tatarlar, Alanları Kafkasya'nın içlerindeki dağlık bölgelere yerleşmek zorunda bıraktı. Alanlar buralardaki Sasanlı Patları ve yerel halklara kanşarak başta günümüzdeki başta Alanlar ve Osetler olmak üzere, Kuzey Kafkasya'daki şimdiki etnoslarının oluşumunda belirleyici oldular. Gürcülerin verdiği Oset adı, Eski Türkçe -t çoğul ekiyle Aslar demek olan “Asat” sözünden dönüşmedir. Osetler kendilerini İron (İran) olarak adlandırırlar. İran sözü, Türkçe “yer” anlamına gelen “orun” (Sümerce “urun/irin”) sözünden dönüşmüştür. Alanların bir çoğu diğer halklarla kanşarak eridi. Balkar/Karaçay Türkleri, dilini ve kimliğini unutmuş olan Alanların ardıllarıdır.

Schecher Mektubu'na göre Alan boyunun bir kısmı Hazar boyuna uyarak Yahudiliği benimsedi.⁴⁸ Günümüzdeki Dağ Yahudileri ya da Kafkas Yahudileri Alanların ardıllarıdır. İkinci Dünya Savaşı'nda, Kafkasya'nın bazı bölgeleri Almanlar tarafından işgal edildi. Bu dönemde yaklaşık 1500 Dağ Yahudisi öldürüldü. Bununla birlikte, birçok Dağ Yahudisi hayatta kaldı, çünkü Alman birlikleri Kafkasya'nın tüm bölgelerine ulaşamadı. Ayrıca bazı girişimler yerel Alman makamlarını, bu toplumun dindar ama ırksal Yahudiler olmadığını

⁴⁷ Minorsky, V. F., A History of Sharvan and Darband in the 10th -11th Centuries. Cambridge, 1958, sa. 156.

⁴⁸ The Schechter Letters, The Burning Bush Press, New York, 1958, PDF.

ğna ikna etmeyi başarmıştı.⁴⁹ Bugün bir çok tülkeye dağılmış olarak 300 bin dolayında Alan torunu Dağ Yahudisi bulunuyor. Dağ Yahudilerinin, İran Yahudileri ile karıştırılmaması gerekir. Sayıları 300 bin dolayında olan İran Yahudileri, Part Türklerinden Yahudiliği benimsemiş olan kesimdir.

8. Kıpçaklar

Kıpçaklarla Kumanların birbirinden ayrı boylar oldukları ileri sürülse de, bu doğru değildir. Tarihte Kuman adlı bir boy olsaydı, en azından Kaşgarlı Mahmut Türk boylarını sayarken Kıpçakları da andığında bundan söz ederdi. Kuman, Doğu Roma kaynaklarında Kıpçakları adlandırmak için kullanılan bir eksonimdir. Kıpçaklar Rus kroniklerinde Plovci, Bremerli Adam'ın 11. yüzyıla ait Latince eserinde Palladi, 13. yüzyıl Almanca ve Latince metinlerinde de Valwen olarak geçer. Bunların hepsi eksonimdir. İdil Bulgarlarının güneyi, Otuz Oğuz birliğinin bir üyesi olan Kıpçakların yerleşim bölgesiydi. Kıpçakların yaşadığı bölge Burta olarak adlandırılıyordu (ya da eski Türk dilindeki -s çoğul ekiyle "Burtas"). Burta bölgesi, İdil Bulgarlarının güneyi ile Hazar boyu topraklarının kuzeyi arasında bulunuyordu. İstahrî Burta'nın Rusya ve Hazar gibi bir bölge adı olduğunu, Burta halkının Hazarların sınırdaşı olduğunu ve İdil boyunca yayıldıklarını yazar.⁵⁰ Tarihçiler tarafından Burta adı üzerine birçok spekü-

⁴⁹ Arad, Y., The Holocaust in the Soviet Union, University of Nebraska Press, Lincoln, 2009, sa. 294-297.; Feferman, K., Nazi Germany and the Mountain Jews: Was There a Policy?, in: Richard D. Breitman (ed.): Holocaust and Genocide Studies, Volume 21, Oxford University Press, 2007, sa. 96-114.

⁵⁰ Dunlop, D. M., Hazar Yahudi Tarihi, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 113.

lasyon yapılmış ve bunun bir boy adı olduğu iddia edilmiştir. Ancak bu adın etimolojisi hiçbir şekilde araştırılmamış ve Kıpçaklarla olan ilgisi akla bile gelmemiştir. Çünkü Kıpçakların hep Yemeklerin bir kolu olduğu öne sürülmüş ve Hazar topraklarının dışında, Orta Asya'da yaşadıkları sanılmıştır. Sonra da Kıpçaklar Hazar Kağanlığı içinde birdenbire mantar gibi ortaya çıkmıştır.

Kaşgarlı sözlüğünde “burta” sözünün anlamı, altın kırıntısı olarak geçer; “burtalamak” da, altın kırıntılarını ya da altın yapraklarını yapıştırmak olarak verilir. Bu nedenle Burta bölgesinin altın madenleri açısından zengin bir bölge, Kıpçakların da altın işçiliğinde usta bir boy olması gerekiyor. Kıpçak (ya da Kaşgarlı sözlüğündeki gibi Qıfçaq) adı, eski Türkçe “kut” sözünün bir söylenişi olan “qıw” sözünden gelir. Türk dilinde addan -çak yapım ekiyle türetilen adlar, bir nesnenin üzerine geçirilen kılıf anlamına gelir. Eski Türkçedeki Qıfçaq adı, “qıwçaq” sözünden dönüşmüştür. Bu açıdan Kıpçak, üzerinde kut olan; kut sahibi anlamına gelir. Hazar Kağanlığı'nın gerileme döneminde Kıpçaklar büyük bir güç olarak tarih sahnesine çıktılar.

İstahrî'ye göre Burta, Rus ve Hazar gibi bir bölgenin adıydı. Halk, ağaçtan yapılmış evlerde yaşırdı ve yerleşim dağınıktı. Her yerleşimde bir ya da iki yönetici yargı işleyişinden sorumluydu. Burta bölgesi, Hazar kağanına bağlıydı ve savaşlara 10 bin atlı gönderirdi. Onları denetleyen ya da onların onayladığı hiçbir güç yoktu. Dinleri Oğuzlarınki gibiydi. Sığırları ve develeri ile bolca balları vardı. Tanrıla uğraşırlardı, ancak ana geçim kaynakları genel olarak bal, sansar kürkü ve diğer türden kürkleri.⁵¹

⁵¹ A.g.y., sa. 114.

Mağribî'ye göre Burta bölgesi, ormanlarla kaplı yeşillik, hayvancılığa son derece elverişli bir bölge olup, Harezmi'e kadar yayılmaktaydı. Burta bir bölge olduğu gibi, aynı zamanda bir şehrin de adıydı ve Burta şehri onların başkentiydi. Mesudi'ye göre onların ülkesinden getirilen mallar arasında Burtasiye denen kızıl tilki derileri ve bundan yapılmış kürkler başta gelirdi. Mervezi'ye göre onlar cesur, kahraman, güzel yüzlü, hoş görünüşlü, ak tenli, iri yarı, yiğit kişilerdi ve Oğuzların dinine benzer bir dinleri vardı. Başlarında bir bey ya da han yoktu. Aralarındaki anlaşmazlıklarda ve büyük olaylarda, her biri kasaba ve köylerde yargıçlık yapan yaşlı, sözü dinlenir kişiler bulunur ve onların verdikleri yargıya göre davranırlardı. Onlar bu anlamda kendilerini Hazar Kağanlığı'na bağlı bilir ve onun uyruğu olarak yaşarlardı.⁵² Anlaşılacağı gibi Kıpçaklar, kağanlığa bağlı olsalar da Peçenekler gibi yarı özerk olarak yaşayan bir topluluktur.

11. yüzyılda Hazar Kağanlığı'nın gerilemeye başlamasından sonra kendini gösteren Kıpçaklar, Karadeniz Bozkırı'nda boy birliğine göre bir araya gelmiş olan topluluklar halinde yaşadılar. 1078 yılında Doğu Roma'ya saldıran Peçeneklerle birlikte Edirne'yi kuşattılar. Bu tarihten sonra 1083-1096 ve 1109-1114 yıllarında Bizans'a karşı akınlar yaptılar. 1091'de Macaristan'a, 1092'de Polonya'ya giren Kıpçaklar, 1093'te Bizans topraklarında görülmeye başladılar. Rus Kağanlığı ile 1103'te yaptıkları savaşı yitirdiler. Ancak daha sonra 1105-1111 yılları arasında Ruslara karşı kısa aralıklarla yeğin akınlar yaparak karşılık verdiler. Novgorod-Seversk Beyi İgor Svyatoslaviç [Ağar (Şeref) Sovgat Sak; sovgat: armağan, ya-

⁵² Kitapçı, Z., Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 155, 2005.

digar], 1184 ve 1191 yıllarında iki kez Kıpçaklara saldırdı, ancak Könçek Han komutasındaki Kıpçak ordusu tarafından ikisinde de yenildi.

Anadolu Selçukluları, 1221 yılında Kırım'daki Sudak şehrini ele geçirince Kıpçaklar, Ruslarla birlikte şehri geri almak için Selçuklulara saldırdılar. Ancak Selçuklu savunması karşısında başarılı olamadılar. 1222 yılında Tatarlar, Kafkasları Derbent geçidinden aşarak Kıpçakların üzerine yürüdü. Kıpçak beyleri, Rus beyleri ile iş birliği yapıp, Moğolları Kalka Irmağı'na kadar sürdüler. 1223 yılında yapılan Kalka Savaşında ise, Cebe Noyan ile Subutay komutasındaki Tatar ordularına yenildiler. Bu savaşta Tatarlar, Ruslarla Kıpçakları korkunç bir bozguna uğrattı. 1236 yılında Batu Han Rusları yendikten sonra Kıpçakları 1239 yılında dağıttı.

Kıpçaklardan bir bölümü beyleri Köten komutasında yaklaşık 40 bin hane ile, Özi'nin batısına geçip kitleler halinde Macaristan'a girererek onlara karıştılar. Bir bölüm Kıpçak da Kafkasya'ya göç etti. Bu Kıpçaklar, Sasanlıların ardılları olan Hristiyan Sarir beylikleriyle yakın ilişkiye girmeleri sonucu Hristiyanlaşarak etnik kimliklerini yitirdiler ve Gürcü ile Hay ("Ermeni") etnoslarını oluşturdular. Irak'a göç eden bir Kıpçak kolu ise, başlangıçta Selçuklulara bağlıyken, bazen bağımsız bazen de Musul Atabeyliği'ne ya da Eyyubilere bağlı olarak varlığını sürdürdü. İzzeddin Aybek'in Mısır'da 1250' de Eyyubi saltanatına son vererek yerine kendisini sultan ilan etmesiyle kurulan Kölemen ("Memlûk") Devleti bir Kıpçak devletidir. Romanya'daki Eflak ve Boğdan beylikleri de Kıpçakların kurdukları devletlerdir. Kimi tarihçiler Kıpçakların bir kısmının da 12. yüzyılın ortalarında Yahudiliği benimse-

diğini öne sürer.⁵³ Ancak bunların sayılarının çok az olması gerekiyor ve ne oldukları hakkında hiç bir bilgi bulunmuyor.

9. Peçenekler

Peçeneklerin adı Kaşgarlı'nın sözlüğünde Beçenek olarak geçer. Bu ad, "bıçmak/bıçmek" kökünden türevdir ve bıçen anlamına gelen "biçenek" sözünden gelir. Otuz Oğuz birliği içinde olan Peçenekler için Hudud el Alem'de şöyle yazar: "Doğusunda Hazar dağları, güneyinde Alanlar, batısında Gurz Denizi [Karadeniz], kuzeyinde Mirvat vardır. Bu insanlar eskiden bir Peçenek Türkleri grubuydu, buraya geldiler, ülkeyi fetih yoluyla aldılar ve yerleştiler. Keçe klübeleri ile çadırları, sığırları ve koyunları var. Hazar dağlarında bulunan otlaklarda dolaşırlar. İslam topraklarına getirilen Hazar köleleri çoğunlukla buradan gelmektedir."⁵⁴

Karadeniz'in doğu kıyısındaki bölgenin Farsça adı olan Gurz, silah olarak kullanılan gürz (topuz) demektir. Bu söz Farsça tepelik, pürüzlü yer anlamına gelen قَرَز [qarz] sözünden gelir ve Türkçe "qarız" (kanlımış yer) sözünden Farsçalaşmıştır. Farsça, daha önceki kitaplarımda yazdığım gibi Sasanlı dönemi Part Türkçesiyle Karahanlı Türkçesinin 9. yüzyılda Arapça ile karıştırılmasından oluşturulmuş olan Türklerin kullandığı bir saray dilidir. Dolayısıyla Gürcü, etnik bir ad değil, bir bölge adıdır. Bugünkü Gürcüler kendilerini Kartvelebi, dillerini Kartuli, ülkelerini de Sakartvelo olarak adlandırır.

⁵³ Dunlop, D. M., Hazar Yahudi Tarihi, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 365.

⁵⁴ Minorsky, V. F., Hudud al Alam, Luzac Co., 1937, London, sa. 160-162.

Peçenekler, 9. yüzyıl ortalarında Yayık ve İdil ırmakları çevresinde sekiz alt boy ve bunlara bağlı kırkoymaktan oluşmuş olarak yerleşmişlerdi. Bu sekiz boyun başında da daha soylu olan ve Kangar adıyla anılan İrtim, Çur ve Yula adlarındaki üç büyük boy bulunuyordu. Diğer boylar da Külbeg, Talmat, Karabay, Kopun ve Çopan adlarını taşıyordu. O dönemde İrtim boyunun önderi olan Mayçan, Peçeneklerin önderliğini yapıyordu. Çur boyunun önderi Kül, Yula boyunun önderi Korkut, Karabay boyunun önderi Kaydu, Talmat boyunun önderi Kostan, Kopun boyunun önderi Yazı ve Çopan boyunun önderi de de Batan'dı.

Hazar Kağanlığı'na saldırdıktan sonra aldıkları yenilgi üzerine Tın (Don) Irmağı dolaylarına gelen Peçeneklerin büyük bir kesimi, Özi (Dinyeper) ve Tın ırmakları arasındaki topraklarda yaşayan Macarları (San Oğurlarla Urogların birliğini) yenerek onların batıya doğru göç etmelerine neden oldular. Öteki Oğuz boylarının baskısı sonucu Peçeneklerin çoğu batıya doğru çekilirken bunların bir kısmı da yurtlarını terk etmeyerek Oğuz birliği içinde yaşamaya devam etti. Macarların batıya göç etmesinden sonra Peçenekler, 1060 yılına kadar Tuna dolaylarına dek geldiler. Tın Irmağı'nın batısında Karadeniz'in kuzeyinden Tuna Irmağı'na dek olan geniş bir bölgede egemenlik kuran Peçenekler, yaptıkları akınlarla elde ettikleri köle ve yağmalar yoluyla zenginleşmeye başladılar. Daha sonra Tuna Bulgarlarıyla bir olup Macarları ağır bir yenilgiye uğrattılar. Ancak ardında, Tuna'nın Karadeniz'e döktüğü topraklar nedeniyle Tuna Bulgarlarıyla araları bozuldu.

Peçenekler önce 1091'de, sonra da 1122'de Doğu Roma'ya saldırdılar, ancak iki saldırıda da ağır yenilgiye uğradılar. Bu

iki tarihte tutsak edilen Peçeneklerin bir bölümü, Doğu Roma toprakları içindeki bugünkü Bosna dolaylarına zorunlu olarak yerleştirildi. Kaçabilenlerin önemli bir bölümü de Macaristan'a girerek, Macar kağanı tarafından Bosna sınırına yerleştirildi. 1136'da Macar kağanı II. Béla [Bala] yukarı Bosna'yı ele geçirerek, Bosna Banlığı'nı kurdu. Ban, Türkçe yüce ve zengin anlamına gelen "bayan" sözünden bozulmuştur. Bosna adı da, Macarca Peçenek eli demek olan Besenya sözünden gelir. Besenya adı, daha sonra Slavca Bosnia biçimine dönüşmüştür. Bosna'da yoğun olarak yerleşik bulunan Peçenekler, 12. yüzyılda giderek Macaristan ve Doğu Roma'dan ayrılarak Bosna Banlığı'nı bağımsız bir devlet haline getirdiler. Günümüzün Boşnakları, Peçeneklerin ardıllarıdır.

10. Oğuzlar

Arapların "Güz" dediği Oğuzlar, Kaşgarlı Mahmut'a göre 11. yüzyılda 22 boydan oluşuyordu. Hazar Kağanlığı döneminde Otuz Oğuzların 21 boydan oluşan büyük bir bölümü, kağanlığın doğu topraklarında oturuyordu ve kağana bağlı olan bir yabgu tarafından yönetiliyordu. Bunlar Alkabölük [bozan/yıkan bölük], Avşar [ağışan, yükselen], Bayat [eski, Tannısal], Bayındır [zengin], Beğdili [güçlü, sağlam], Büğdüz [sert, katı], Çanklı [çarık sahibi], Çavuldur [güçlü, ünlü], Çepni [atılgan, savaşçı], Düğer [bağlayan, ezen, vuran], Eymür [varlıklı], Halaç [yığıcı], İğdir [iyi, ulu, kahraman], İve [iyi, yiğit], Karabölük, Kayı [sapa], Salır [saldıran], Tatırğa [tatlı, hoş], Ulayundlu [koşan atlı], Üreğir [vuran, takan] ve Yazır [dağıtan, eriten] boylarıydı.

Ancak bazı kaynaklar, Oğuz yabgusuna "baygu" denildiğini de kaydeder. Eski Uygur metinlerinde "bayakut" ya

da “bayagut” olarak geçen bu söz, “bay” (varlıklı, zengin) ile “kut” (uğur, mutluluk) sözlerinin birleşiminden oluşmuştur. Oğuz yabgusunun yardımcısına “külerkin” deniyordu. Eski Türk dilinde “kül”, değer ve övgü anlamlarına, “erkin” de güçlü ve özgür anlamlarına gelir. Oğuz aristokrasisi, diğer Türk aristokrasilerindeki gibi inallar, tarkanlar ve beylerden oluşuyordu. İnallar yabgu oğullarıydı. Ancak Kaşgarlı sözlüğünde inanın anlamı; annesi bir hatun, babası ise sıradan biri olan genç erkeğe verilen san olarak geçer. Ne var ki Türk geleneklerinde hatunlar, sıradan erkeklerle evlenmezlerdi. Bu açıdan Kaşgarlı'nın “sıradan” sözüyle neyi kastettiği bilinmemektedir. Ordu komutanlarının tarkan sanı taşımaları, Oğuz Yabguluğu'nda da sürmüştür. Oğuz ordu komutanları da diğer Türk devletlerindeki gibi, ordu başı anlamına gelen sübaşı sanı taşırdı.

Hudud el Alem'de Oğuz ülkesi şöyle anlatılır: “Bu ülkenin doğusunda Oğuz Çölü ile ırmak şehirleri vardır. Güneyinde aynı çölün bazı kısımları ile Hazar Denizi, batısında ve kuzeyinde İdil Irmağı bulunur. Oğuzların kibirli yüzleri vardır ve kavgacı, kötü niyetli ve kötü kalplidirler. Hem yazın hem de kışın çayır ve otaklarda dolaşırlar. Zenginlikleri atlar, inekler, koyunlar ve silahlardır. Küçük miktarlarda av hayvanları vardır. Bunların arasında tüccarlar çoktur. Ve Oğuzların ya da tüccarların iyi ya da olağanüstü sahip oldukları ne varsa, onların saygı nesnesidir. Doktorlara [kamlara] büyük saygı duyarlar ve onları gördükleri zaman saygı gösterirler. Bu doktorlar onların yaşamlarına ve mallarına hükmederler. Oğuzların şehirleri yoktur, ancak keçe kulübeleri olan insanları çoktur. Silahlarıyla aletleri vardır ve savaşta yiğit ve yürekli dirler. Yolları üzerinde neresi olursa olsun, sürekli olarak

İslam topraklarına akınlar yaparlar ve [sonra] mümkün olduğunca çabuk vurup, yağmalar ve geri çekilirler. Boylarının her birinin, birbirlerine olan uyumsuzlukları nedeniyle [ayrı] birer beyi vardır.”⁵⁵

Farsça olan Hudud el Alem'in yazannın kim olduğu bilinmiyor. Kitap 982-983'te derlenmiş ve bugünkü kuzey Afganistan'da bulunan Guzman'da hüküm sürmüş olan yerel Farigun hanedanından Emir Ebu el Harith Muhammed'e ithaf edilmiş. El yazması kitap, daha sonra 1258 yılında kopyalanmış. Kitabın, Arapça yazılmış olan kaynaklardan çevirilerek derlenmiş olduğu belli olmaktadır. Kitabın bilinmeyen yazannın Müslüman olmayan Türklere karşı pek sevgi beslemediği, Türk boyları hakkında yazdıklarından açıkça gözükmektedir.

Kağanlığın zayıfladığı sıralarda, bu Oğuzlar görece bağımsızlaştılar. 965 yılındaki ayaklanmadan sonra da bağımsızlıklarını kazanarak bir kağanlık kurdular. Bundan sonra Oğuz yabguları kağan sarı taşımaya başladı. Ancak Peçeneklerin çoğu öteki Oğuz boylarıyla anlaşamayıp, Hazar kağanlığının doğu topraklarından ayrılarak batıya göç etti. Buradaki Oğuz boyları, o dönemin adlandırmasıyla Harezmi ya da Cend Gölü denilen Aral Gölü çevresinde yaşamaktaydılar. Oğuz Devletine ilişkin ilk kayıtlara, 10. yüzyıla ait Arapça kaynaklarda rastlanır. Oğuzların kendilerine özgü bir devletlerinin olduğunu gösteren en erken bilgiler, İbni Vazili el-Yakubi'ye göre şöyledir: “Türkistan ve Türkler, birkaç türe ve ülkeye ayrılır. Bunlar, Karluklar, Tokuz Oğuzlar, Türgeşler, Yemekler ve Oğuzlar'dır. Bu Türk topluluklarının her bi-

⁵⁵ Minorsky, V. F., Hudud al Alam, Luzac Co., 1937, London sa. 100-101.

rinin kendi devleti vardır ve onların her biri bir diğeriyle savaşıır.” İbn el Fakih, Yemek ve Dokuz Oğuzların yanı sıra Oğuzların da kendilerine ait bir kağanlarının bulunduğunu ve onun Türkler arasında diğerlerinden daha saygın olduğu açıklar.⁵⁶

İdrisî, 10. yüzyılda kışlık ve yazlık Oğuz başkentlerini ayrı ayrı gösterir. Kitab Rucar'da Oğuzeli'nden söz ederken, Eski ve Yeni Ğuzeli (Oğuzeli) adları geçer. Kitab Rucar'ın çeşitli yazmalarında bulunan haritalarda, Eski Oğuzeli'nden de söz edilmektedir. Eski Oğuzeli'nin Hıyam şehrinin güney batısında olduğuna belirtilmektedir. Eski Oğuzeli'nin yanı sıra Yeni Oğuzeli'nden de söz edilir. İdrisi, Şaş Irmağı'nın aşağı kısımlarını anlatırken Yeni Oğuzeli'nin adını da belirtir. Oğuz Devleti'nin başkenti Yeni Oğuzeli'nde onların yöneticisi kışlardı. İdrisi'ye göre Oğuz yöneticilerinin ana yerleşkesi Cend (Eski Oğuzeli) ve Huvara idi. Seyhun'un aşağı akımlarında yer alan Yengikent'e Yeni Oğuzeli deniliyordu.⁵⁷ Eski Oğuzeli (Cend) ve onun 70-80 kilometre batısındaki Yeni Oğuzeli kentleri Seyhun Irmağı kıyısında bulunuyordu. Huvara kentinin de, bu şehirlerin yakınlığında bulunmuş olması gerekiyor.

Oğuzname'de şöyle yazar: “Hükümdarlık ünvanı o kadar uzun süre Salır hanedanında kaldı ki, bundan sonra diğer boylardan da saygın hükümdarlar çıktı”. Tarihî Ali Selçuk'a göre İktidar, Türkistan Oğuz boyları arasında çalkantılar ve kargaşalar baş gösterene kadar Salırların elindeydi. Daha sonra aralarından Selçuklu hanedanının da çıktığı Kırıklar,

⁵⁶ Agacanov, S. G., Oğuzlar, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002, sa. 197-198.

⁵⁷ A.g.y., sa. 199.

Oğuzeli'nde egemenliği ele geçirdiler. Oğuzname'nin bir nüshasında, Oğuz Devleti'nde yönetimin önceleri Kayılarda bulunduğu, ardından Salırlara geçtiği kaydedilmektedir.⁵⁸ Daha sonra Selçuklular bölgede egemenliği ele geçirdikten sonra Oğuz boylarının yönetimi Salırlardan Kınıklara geçti.

Oğuz yabguları sürekli olarak Kıpçakların yaşadığı Burtatopraklarına saldırınlardı. İdil Bulgar Devleti'nin sınırlarına da baskınlar düzenlerlerdi. 10. yüzyıl başlarında, at sürülerini Yayık (Ural) Irmağı'na sürüyorlar, buradaki Hazar karakolları ve sınır koruma birlikleri ise Oğuzların ırmağı geçmesini her zaman engelleyemiyorlardı. Bu gibi durumlarda, Hazar kağanı kalabalık ordusuyla Oğuzların karşısına çıkmak zorunda kalıyordu. 965 yılında Oğuz yabgusu ile Rus beyi arasında Hazarlara karşı askeri bir anlaşma yapılmıştı. Oğuzlar doğudan, Ruslar batıdan saldırırken, bunu fırsat bilen Kıpçaklar da kuzeyden Hazar'a saldırıyordu. Yapılan bu iş birliği, Hazar Kağanlığı'nın toprak yitirmesiyle sonuçlanarak, Rusların, Bulgarların ve Oğuzların kendi bağımsız kağanlıklarını kurmalarına, Kıpçakların da Hazar Kağanlığı'nın denetiminden çıkarak bağımsızlaşmalarına yol açtı. Böylece Oğuz Kağanlığı'nın bölgedeki siyasi gücü de arttı.

Halifenin gönderdiği İslam heyetinin İdil Bulgarlarına giderken, bir süre Oğuz bölgesinde bulunması Oğuzları da etkiledi. Ayrıca İslamın Karahanlılar eliyle "cihad" adı altında Tengrici Türklere savaş ve katliamlarla zorla kabul ettirilmesi ve Müslüman Samanlıların da bölgedeki varlığı, Oğuzların İslamdan etkilenmelerinde rol oynayan önemli nedenlerinden biri oldu. İslamı kabul eden ilk Oğuz yabgusunun kim olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte, 10. yüzyıl başla-

⁵⁸ A.g.y., sa. 202.

rında yabguluk yapmış olan Osman Yabgu, bunlardan biridir (belki de ilkidir). Daha sonraki yıllarda, 965'te elde edilen bağımsızlıktan sonra, kağanlık yapmış olan Ali Han (980-998) ile oğlu Şah Melik (998-1043), bilinen diğer Müslüman yöneticilerdir.

11. Sarirler

Hazar Kağanlığı'na bağlı olan Sarir halkı, Güney Kafkasya'daki Sasanlı Partlarıdır. Eski bir Türk halkı olan Sasanlı Partlarının Kafkasya kolu, daha sonra buralara yerleşen Kıpçaklarla karışarak bugünkü Gürcü ve Hay ("Ermeni") etnoslarını oluşturdu. Hudud el Alem'de Sarirler hakkında verilen bilgiler şöyledir: "[Sarir ülkesinin] doğusu ve güneyinde Ermenistan sınırları, batısında Rum [Anadolu] sınırları, kuzeyinde Alan ülkesi bulunur. Burası dağlar ve ovalardan oluşan son derece keyifli bir ülkedir. Dağlarında keklik büyüklüğünde sineklerin yaşadığı söylenir. Kırıl arada sırada, büyük miktarlarda kesilmiş ya da ölü sığır ve av hayvanlarını sineklerin beslenmeleri için yaşadıkları yere gönderir. Çünkü eğer [bu sinekler] acıkrılarsa, gelip insanları ve hayvanları yalayıp yutarlar. Kırılın kalesi, bir dağın zirvesinde bulunan son derece büyük bir kaledir. Kırılın tahtı o kalededir ve son derece büyük bir kırmızı altın tahta sahip olduğu söylenir. Khandan, kralın generallerinin yerleşkesi olarak hizmet veren şehirdir. Rbkhs ile Msqt, çok gönençli iki şehirdir. Her iki ülkeden de [Alan ve Sarir ülkelerinden] İslam ülkelerine çok sayıda köle getirilir."⁵⁹

⁵⁹ Minorsky, V. F., Hudud al Alam, Luzac Co. 1937, London sa. 161.

İstahrî de bölgeyi şöyle anlatır: “Sarır halkı Hıristiyandır. Tahtın İran şahlarından birine ait olduğu ve altından döküldüğü söylenir. İranlıların egemenlikleri sona erdiğinde bu taht, İran şahlarından biri tarafından taşınarak Sarır'e getirildi. Onun Behram Çubin'in evladından olduğunu duymuştum. İktidar bugüne dek onların elindedir. Bu tahtın yıllar önce kısıralardan [eski İran şahlarından] biri için yapıldığı söylenir. Sarırlar ve Müslümanlar arasında barış vardır ve ikisi birbirinden bağımsızdır.”⁶⁰ İstahrî burada Sarırların, Part Türklerinin Kafkasya kolu olduğunu doğrulamış olmaktadır.

12. Macarlar

463 yılında Avarlar tarafından yurtlarından kovulan Suvarlar, San Oğurlarla Uroglara saldırarak onları yurtlarından sürmüş, yeni yurt arayan bu boylar da batıya geçerek, Azak Denizi'nin kuzeyine, Tın (Don) ile Özi (Dinyeper) ırmakları arasındaki Levedia bölgesine yerleşmişlerdi. Bu boylar önce burada Bulgar Kağanlığı'nın, ardından da bölgeyi ele geçiren Hazar Kağanlığı'nın egemenliği altında Macar birliği olarak yaşamaya başladılar. Constantine VII. Prophyrogenitus'a göre 9. yüzyılbaşlarında Hazar Kağanı, Leved (Lebedias ya da Elöd) adlı bir Macar beyine, kağanlığa bağlı olmak koşuluyla tüm Macarların beyi olmasını önerdi. Leved çocuğu olmadığı için bu öneriyi kabul etmedi ve Almos'a [Almas/Elmas] verilmesini önerdi. Böylece Almas Etelköz'de Hazar Kağanlığı'na bağlı Macar beyi olarak ilan edildi. Almas önderliğindeki Macarlar 840 yılı dolaylarında Kiev'in yönetimini ele geçirdi. Ardından Almas'ın oğlu Arpad, 890 yılında

⁶⁰ Dunlop, D. M., Hazar Yahudi Tarihi, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 112.

Macarların başına geçti.⁶¹ Macarlar Almas yöneyimindeyken, Peçeneklerin saldırıları sonucu, Özi ile Turla (Dinyester) ırmaqlarının aşğı akarları arasındaki Etelköz bölgesine yerleştiler. Rus kroniklerine göre⁶², Peçeneklerden kaçan Macarlar Oleg zamanında Kiev'de bulundular. "Peçenekler onların [Macarların] arkasında geldi ve Macarlar daha sonra Oleg zamanında Kiev'den geçtiler." Ancak, Oleg zamanının hangi döneminde olduğına ilişkin bir tarih bulunmuyor. Dolayısıyla, Peçeneklerin Macarlara 840 yılından önce saldırması olmaları gerekiyor ve bundan başka Macarlara karşı bir Peçenek saldırısından söz edilmez. Kroniklerde pek açık anlatılmamakla birlikte bu daha çok, Macarların Kiev'i ele geçirdikleri anlamına gelmektedir. Oleg döneminin ne zaman başladığı da kroniklerde açık değildir. Oleg'den ilk kez, 852 yılı kroniğinde söz edilir.

Kroniklerde ayrıca Macarların 888-902 yılları arasında da Kiev'de bulundukları ve bu süre içinde buradan Ulahlara ve Tuna Bulgarlarına saldırıp onları boyundurukları altına aldıklarını yazar. İlgili bölümler şöyledir: "(888-898) Macarlar, Kiev'in yanından geçtiler ve şimdi Macar denilen tepenin üzerinden Dinyeper'e [Özi'ye] vardıklarında kamp kurdular. Doğudan çıkıp büyük dağları aşarak mücadele ettiler ve komşu Ulahlar ile Slavlara karşı savaşmaya başladılar. Çünkü önce Slavlar oraya yerleşmişlerdi, ama Ulahlar Slavların topraklarını ele geçirmişlerdi. Macarlar daha sonra Ulahları kovdular, topraklarını aldılar ve boyun eğdirdikleri Slavların arasına yerleştiler. O zamandan beri bu bölgeye Macar adı verildi. Macarlar Greklere [Doğı Roma'ya] karşı savaştilar ve

⁶¹ Brook, K. A., Hazar Yahudileri, İstanbul, 2005, sa. 269.

⁶² The Russian Primary Chronicle, The Mediaeval Academy of America, Library of Congress Catalog, No: 53-10264.

Trakya ile Makedonya topraklarını Selanik'e kadar ele geçirdiler. Ayrıca Moravyalılara ve Çeklere saldırdılar. O zamanlar Tuna Irmağı boyunca yerleşmiş olan Slavlar da içinde olmak üzere bir Slav ırkı vardı ve Moravyalılar, Çekler, Lyakhlar, Polyanlılar gibi onlara da Magyar'lar tarafından boyun eğdirildi. Sonuncusuna [Polyanlılara] artık Rus deniyor.", " (899-902) [Doğu Roma] İmparatoru Leo, Macarları Bulgarlara karşı kıskırttı, böylece [Macarlar] tüm Bulgar ülkesine saldırıp [onlara] boyun eğdirdiler. Symeon bu haberi duyduğunda, kendisine saldıran ve Bulgarları yenen Macarlardan kaçarak Silistria'ya sığındı."

Macarların başına 890 yılında Arpad geçti, ancak Hazar Kağanlığı'na bağlıydı. Başka kaynaklar, Arpad'ın büyük oğlu Levante'nin Bulgarlara karşı bir Hazar ordusuna komuta ettiği belirtilir.⁶³ Tüm bunlardan, Macarların Hazar Kağanlığı altında bulundukları ve kağanlıkla bağlaşıklık olarak buralara saldırdığı ortaya çıkmaktadır. Kroniklerde daha sonra Oleg'in 882 yılında Kiev'de Hazar'a bağlı beylik ilan ettiği yazar. 862'den itibaren Macarlar, bağlaşıklıkla Kabarlarla birlikte Etelköz'den Karpat Havzası'na bir dizi yağma saldırıları başlattılar. 890-896 yılları arasında Macarlar Arpad önderliğinde Panonia'yı (bugünkü Macar Ovası) da ele geçirdiler. Bu dönemde Macarların Etelköz'ü boşaltıp boşaltmadıkları belli değildir. 955'ten 970 yılına dek Macarlar, Bizans'ın egemenliği altında kaldılar. Anlaşıldığı kadarıyla Macarlar bu dönemde Etelköz'den çekilmişlerdir. Daha sonra Arpad soyundan Geza, yedi Macar boyunun yöneticisi olarak devleti yeniden düzenleyerek Macar Kağanlığı'nı kurdu.

⁶³ Brook, K. A., Hazar Yahudileri, İstanbul, 2005, sa. 270.

982-983 yıllarında yazılmış olan Hudud el Alem'e göre Macar ülkesinin doğusu bir dağdı [Bu dağın, Karpat dağları olması gerekiyor.], güneyinde Vnndr adında bir Hristiyan boyu, batısı ve kuzeyinde Ruslar oturuyordu. Bu ülkenin kralının 20 bin kişilik atlı bir ordusu vardı. Macar ülkesi 150 fersah [yaklaşık bin km] uzunluğunda, 100 fersah [yaklaşık 6 yüz km] genişliğindeydi. Kışın, onları Ruslardan ayıran bir ırmağın [Özi] kıyısında kalıyorlardı. Yiyecekleri balıktı ve bununla yaşarlardı. Çok zengin insanlardı, ama aşağılıktılar. Bu ülkede çok sayıda ağaç ve akar su vardı. İnsanları güzel görünümliydü ve hayranlık uyandırıyor. Çevrelerinde yaşayan tüm “kafirlerle” savaş halindeydiler ve genellikle galip gelirlerdi. Macarlar, Türklerin dünyadaki farklı bölüklerinden biriydi.⁶⁴ Kitapta verilen bu bilgiler eski kaynaklardan derleme olduğu için, Macarların Panonia'ya göç etmeden önce yaşadıkları Etelköz bölgesi anlatılmaktadır.

Hudud el Alem'de وندر [vnndr] olarak adlandırılan halk hakkında da şu bilgiler bulunur: “Doğusunda Bradhas [Bulgar. Bulgarı yanlışlıkla Burtas olarak yazmıştır] güneyinde Hazarlar, batısında dağlar, kuzeyinde Majghari [Macar] bulunur. Korkaktırlar. Zayıf, yoksul ve çok az mala sahipler.”⁶⁵ Bu halkın Uroglar olması gerekiyor. Doğudaki Bulgarların da Tın Bulgarları olması gerekiyor.

13. İdil Bulgarları

Kuzeyde İdil'in yukan akanında, kağanlığa bağlı olarak yaşayan Beş Oğurlarla Suvarların birliği olan İdil Bulgarları

⁶⁴ Minorsky, V. F., Hudud al Alam, Luzac Co., 1937, London, sa. 101.

⁶⁵ A.g.y., sa. 162.

bulunuyordu. Hudud el Alem'e göre Bulgarların doğusu ve güneyinde [güney doğusunda olmalı] Oğuzlar, batısında İdil Irmağı, kuzeyinde Peçenek ülkesi bulunmaktaydı. [Burada Peçeneklerin yeri yanlış verilmiş; kuzey yerine güney doğu olmalıdır.] Halk Müslümandı ve belirli bir dili vardı. Kırılın adı Muş'tu [Almuş/Almuş]. Çadırları ve keçe klübeleri vardı ve üç gruba ayrılırlardı: Barkula [Beşoğur/Başgırt?], İşkil (?) ve Blkar [Bulgar/Balkar?]. Hepsi birbiriyle savaş halindeydi, ancak bir düşman belirirse uzlaşırlardı. Kuzeyde İdil Irmağı kıyısındaki Bulgar şehrinin sakinlerinin hepsi Müslümandı ve inançları için savaşan yaklaşık 20 bin atlısı vardı. Son derece hoş bir şehirdi. Bulgar şehrinin yakınlarında olan Suvar şehrinin halkı da Müslümandı.⁶⁶

İdil Bulgarlarının bir kolu olan Başgırtlar için İstahrî, onların iki grup olduğunu; bir bölümünün Oğuzların sonunda ve Bulgarların arkasında yaşadığını, toplam sayısının 2 bin kişi olduğunu, kimserin ulaşamayacağı ağaçların arasında bir yerde yaşadıklarını, diğer bölümünün ise Peçeneklere yakın olduğunu ve Başgırtların da Peçenekler gibi Türk olduklarını ve Rum'a (Bizans'a) komşu olduklarını yazar.⁶⁷

İdil Bulgarlarının yöneticileri Abbâsî Araplarından din adamları isteyerek İslama geçmek istediklerini bildirdiler. Harezm ve İran'dan ticaret yapmak için ülkeye gelen Müslüman tüccarların tebliğ etkinlikleri sonucu İslam, İdil Bulgarları arasında yandaş bulmaya başlamıştı. İç çalkantılar nedeniyle zayıflamaya başlayan Hazar Kağanlığına karşı bağlaşıklık arama isteği, Bulgar ilteberi Almuş'ı Abbâsî halife-

⁶⁶ Minorsky, V. F., Hudud al Alam, Luzac Co., 1937, London, sa. 115.

⁶⁷ Dunlop, D. M., Hazar Yahudi Tarihi, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 115.

siyle ilişki kurmaya yöneltti. Halife Muktedir Billah'a elçi gönderen Almuş, İslamı benimsemek isteğinde olduğunu belirterek ülkesine din adamları gönderilmesini istedi. Bunun üzerine halife, Susen el Ressî başkanlığındaki bir heyeti Bulgar ülkesine yolladı. Seyyah İbn Fadlan'ın danışman ve kâtip olarak bulunduğu heyet, 12 Mayıs 922'de Bulgar İlteberi'ni ziyaret etti. Almuş'ın Müslümanlığı kabul etmesiyle İslam, İdil Bulgarları arasında yayılmaya başladı.

İdil Bulgar ülkesinde çok miktarda tarım ürünü bulunduğunu belirten İbn Fadlan herkesin kendisi için ekip biçtiğini yazar. Yerleşik bir yaşamları olduğu halde Bulgarlar yine de “yurt” denilen çadırlarda yaşıyordu. Özellikle beylerinin çadırın çok genişti ve bin kişi alabiliyordu. Bir sarayı andıran bu çadırın içinde değerli süslemelerin yanında bir de taht bulunuyordu. Bütün bu gösterişe karşın Bulgar beyi kendi oğlunu, kızını Hazar kağanına, İtil'e gönderen bir uyruk durumundaydı. Bulgarları Araplarla işbirliği arayışına zorlayan durum belki de buydu.⁶⁸

Burada İbn Fadlan'ın anlamadan anlattığı olay, eski bir Türk geleneğidir. Buna göre uyruk bir ülkenin beyi, oğlunu tutuk (rehin) olarak bağlı olduğu kağanın sarayına gönderirdi. Böylece uyruk olan beyliğin kağanlığa karşı ayaklanması engellenmiş olur ve barış sürerdi. Uyruk beyin kızı da kağan sarayına gelin olarak giderdi. Eğer söz konusu olan iki bağımsız devletse, o zaman kağanlar oğullarını karşılıklı olarak birbirine tutuk olarak, kızlarını da gelin olarak verirlerdi. Böylece iki devlet arasında barış sürerdi. Tengrici Bulgarların İslamı seçmesinin nedeni bu gelenekten çok, Bulgar beyi Almuş'ın o sıralarda iç kanışıklık içinde olan Hazar Kağanlı-

⁶⁸ Golden, P. B., Hazar Çalışmaları, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 105.

ğ'ndan bağımsız olabilmek için Arapların desteğini sağlamak istemesiydi. Rus beyi Vladimir de, Doğu Roma'nın desteğini alabilmek için Hristiyanlığı benimsemişti. İbn Fadlan ayrıca, Bulgarlar arasında "Suwaz" adlı ayrı bir boyun bulunduğundan söz etmiştir. Bunlar Suvarlardır. Daha önce de gördüğümüz gibi Bulgarlar; Beş Oğurlar, Altı Oğurlar ve Suvarların birliğidir. İdil Bulgarları arasındaki Suvarlar, daha sonraki yüzyıllarda ayrışarak, Çuvaşları oluşturmuştur. Kaşgarlı Mahmut 11. yüzyılda onlardan Suvarlar olarak söz eder.

Daha sonra İbn Rusta da Bulgarlar hakkında şöyle yazar: "Bulgarlar üç sınıfa ayrılırlar. Bir sınıfa Barsul [Barsıl], ikincisine Asgal [As/ Alan] ve üçüncüsüne de Bulgar denir. Her bir sınıfın yaşam biçimleri, birbirine benzerdir. Hazarlar onlarla ticaret yaparlar. Tıpkı Ruslar gibi mallarını satarlar. Bu ırmağın [İdil] boylarında oturan herkes ticaret için mallarını getirir. Samur, kakım, sincap vb. Onlar ticaret yaparlar ve her çeşit tahıl, buğday, arpa, dan üretirler. Bu insanların [İdil Bulgarlarının] çoğunluğu İslama inanır....Beylerine at ya da bunun benzeri nesnelerle vergi veririler...Müslüman ticaret gemileri geldiğinde, onlardan malları üzerinden onda bir vergi alırlar...Temel zenginliklerini sansar kürkü oluşturur. Paraları yoktur, bunun yerine sansar kürkü kullanırlar."⁶⁹

İdil Bulgarlarının kendi aralarında yaptıkları ticarete metal sikke yerine sansar kürkü kullanmış olmaları, henüz para ekonomisine geçmeyip takas ekonomisinde kaldıkları anlamına gelmez. Ticarete herhangi değerli bir metarın para birimi olarak kullanılması, para ekonomisidir. Bunun ille de altın, gümüş ya da bakır gibi metaller olması gerekmiyor. Kaldı ki Hazar toplumunda metal sikkelerin kullanıldığı bir ekonomik sistem bulunuyordu. Bulgar halkının kendi ara-

⁶⁹ A.g.y., sa. 104.

sındaki küçük ticaretlerde en büyük zenginlikleri olan sansar kürkünü para yerine kullanmaları oldukça pratik bir gelenektir. Burada ayrıca İbn Rusta'nın Barsılları ve Alanları Bulgarların bir kolu sanması da ayrı bir yanlış anlamadır. Bu iki boy, Bulgarların güneyinde, Kafkasya'nın kuzeyinde yaşıyordu. Bu Türk boylarının geleneklerinin birbirine benzemesi İbn Rusta'nın kafasını karıştırmış olmalıdır.

Tatarlar, İdil Bulgarlarına ilk olarak Kalka kıyısındaki çatışmadan sonra saldırdılar. İdil Bulgarları ise onları tuzağa düşürerek bozguna uğrattı. 1223'te Samara yakınlarında Subutay Bağatur'un oğlu Uran'ın komutasındaki Tatar ordusunun akıncıları Bulgar Kağanlığı'na girdi. Ancak Samara Bend Savaşı'nda yenildiler. Tatarlar 1229 ve 1232 yıllarında Bulgarların güney ve doğu sınırlarını ele geçirirken Vladimir-Suzdal Beyliği de Bulgarları batıdan sıkıştırdı. 1236'da, Tatarlar geri dönerek, beş yıl içinde tüm ülkeye boyun eğdirdiler. Böylece Tatarların 1236'da Avrupa'ya karşı başlattıkları toplu saldırının ilk adımı İdil Bulgar Kağanlığı oldu. İdil Bulgarları bundan sonra Altın Orda'nın bir parçası durumuna gelse de, önemli bir ticari ve kültürel merkez olma konumunu sürdürdüler. İdil ve Kama ırmaklarının birleştiği yerin yakınındaki Bulgar şehri aşamalı olarak merkezleri durumuna geldi. Kağanlık birkaç beyliğe bölündü, ancak her biri Altın Orda'nın uyruğu olarak kalarak biraz özerklik kazandılar. 1430'larda Kazan Hanlığı, bu beyliklerin en önemlisi olarak kuruldu.

14. Ruslar

Ruslar, Kiril'in oluşturduğu kilise dili Slavca'yı Ortodoks Kilisesi'nin etkisiyle benimseyerek Slavlaşan Tın Bulgarları-

nın ardıllarıdır. Diğer bir çok Türk halkı da böyle Slavlaştı. Günümüzdeki Çeklerin, Slovakların, Slovenlerin ve Polonyalıların ataları ise, Carantian Türkleridir. Bu Türklerin hepsi Sakların ardıllarıdır. Carantian adı, Türkçe vicdanlı, insaflı demek olan “karan” sözünden gelir (Eski Türkçedeki -t çoğul ekiyle “karant”). Karan Türklerinin kurduğu Morava Devleti'nin Beyi Rastislav [Uras Ata. Adların sonundaki -slav ekleri, Slavus (Sak'lı) sözünden dönüşmedir.], Roma imparatoru III. Michael ve patriğe bir mektup göndererek kendilerini Hristiyanlık dinine geçirecek misyonerler istedi.

Bu isteğinin nedeni dini değil siyasiydi. Rastislav, Buranglar (“Franklar”) sayesinde başa geçmişti. Burang, Eski Türkçe “korkutan” anlamına gelir. Sak Türklerinden bir boy olan Buranglar 3. yüzyılda Aşağı Ren ile Ems ırmakları arasında yaşamışlar, daha sonra da batıya göç ederek, Ren ile Loire ırmakları arasındaki tüm bölgeye egemen olmuşlar ve 9. yüzyıl başlarında büyük bir imparatorluk haline gelmişlerdi. Ancak Rastislav artık Buranglardan bağımsız hareket etmekteydi. Roma'dan gelen misyonerleri ülkesinden kovarak, onun yerine Konstantinopolis'ten misyoner ve siyasal destek istedi. Bu istek, bölgede Doğu Roma etkisinin genişlemesi için bir fırsat olarak değerlendirilerek, 862 yılında Kiril ve Methodyos kardeşler görevli olarak gönderildi. Kiril, 826 Selanik doğumlu olan Hristiyan bir Türktü.

Kiril kardeşler ilk önce bu görevde kendilerine yardımcı olacak din adamlarını yetiştirdikten sonra Glagolitik alfabeyi tasarladılar. Daha sonra onu Kiril alfabesine dönüştürdüler. Böylece Türkçe ile Roma'nın resmî dili Romak/Romeyka dilinin karışımından, daha sonra Eski Slav Kilisesi için kullanılacak olan standart bir dil oluşturdular. İncil'in bazı bölüm-

lerini, medeni kanunu ve diğer belgeleri, oluşturdıkları bu dile çevirdiler. Oluşturulan bu Slav dili, yüzyıllar içinde giderek Tuna Bulgarlarıyla öteki Türklerin önce kilise ve devlet dili, sonra da halkın konuşma dili haline geldi. Bu yeni dilin ve Hristiyanlığın diğer Türk topraklarına yayılması, Doğu Roma'nın ve Ortodoks Kilisesi'nin büyük çabalarıyla gerçekleşti. Rum Ortodoks Kilisesi'nin ağır etkisi ve çabalarıyla bu yeni dil Slavca, daha sonraki yüzyıllar içinde giderek bölgedeki tüm Türklerin ana dili haline geldi.

Rus adı, eski Türkçe vuruş (darbe) anlamına gelen “uras>urus” sözünden gelir ve dönemin Arap gezginlerine göre Burta ve Hazar gibi bir bölgenin adıdır. Hazar Kağanlığı'ndan bağımsızlığını kazandıktan sonra Rus Devleti'nin yöneticileri, kağan sanı taşımışlardır. The Annales Bertiani, metropolit İlarion'un 11. yüzyıl başlarındaki hutbesi “On Law and Grace” ve “The Lay of the Host of İgor” (1185), Rus yöneticilerinden kağan olarak söz eder. İlarion, Rus prensleri Vladimir ve Yaroslav'ı “kağan” olarak adlandırır. Rusların Kıpçaklar üzerine yaptıkları başarısız bir seferi anlatan destansı “The Lay of the Host of İgor” da, Novogrod yöneticisi İgor'un sanı kağandır.⁷⁰ Ayrıca 10. yüzyılda yazılan Hudud El Alem de, Rus yöneticilerini “kağan” olarak adlandırır.⁷¹ Rus yöneticilerinin “kağan” sanı kullanmaları, 1169'dan sonra Vladimir-Suzdal kağanının bu san yerine kınayıcı (cezalandırıcı) sanını almasına dek sürdü. Kınayıcı sözü daha sonra Slav dilinin benimsenmesiyle, Knyaz (Князь) biçimine dönüştü.

⁷⁰ Brook, K. A., Hazar Yahudileri, İstanbul, 2005, sa. 286.

⁷¹ Minorsky, V. F., Hudud al Alam, Luzac Co., 1937, London sa. 159.

16. yüzyılda yazılmış olan Rus kroniklerine göre 9. yüzyılda, bugünkü İsveç topraklarından bir grup Viking, Baltık üzerinden doğuya geçerek Novogrod'da bir devlet kurdu.⁷² Sak Türkleri o dönemde İskandinavya'ya dek Avrupa'nın doğusu ve kuzeyinde yaşıyordu. Viking adı, Eski Türkçe "bek/pek" kökünden pekinmek, sağlamlaşmak, güçlenmek demek olan "beking/peking" sözünden gelir ve pekinmiş, güçlü, sağlam demektir. Vikingler, İskandinavya'da yerleşik olan Sak Türkleriydi. Bu Türkler, Baltık Denizi'nin doğu yakasındaki Türkler tarafından "Varang" olarak adlandırıldılar. Varang, Türkçe "varan" demektir ve eski Batı Türkçesinde "varang" olarak söylenmiştir. Bu söz bugün de Anadolu kırsalında "varang" olarak söylenir. "Varang önderlerinin sanları 'kölbeki' (denizler hakimi) idi."⁷³ Bir çok Orta Asya Türk lehçesinde bugün halen "köl beki" olarak söylenen bu söz, Türkiye Türkçesiyle "göl beyi" olarak söylenir. Buradan da anlaşıldığı gibi İskandinavyalı Varanglar bölge halkı gibi, Türkçe konuşan Sak Türkleriydi.

Rus kroniklerinde 10. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan boyların burada birçok şehir kurdukları ve bu boyların Sak (İskit) boyları olduklarını yazar: "Sayıları çoktu, Din-yester kıyılarında yaşıyorlardı. Hala bugüne dek onların olan şehirlerde yaşıyorlardı. Grekler [Doğu Romalılar] tarafından Büyük İskit olarak adlandırılıyorlardı. (...) Varanglara, Slavlara ve ona [Oleg'e] eşlik eden tüm diğerlerine Rus deniyordu. (...) 904-907 yılları. [oğlu] İgor'u Kiev'de bırakan Oleg, Greklere [Doğu Romalılara] saldırdı. Yanına putperest olan

⁷² The Russian Primary Chronicle, The Mediaeval Academy of America, Library of Congress Catalog, No: 53-10264.

⁷³ Julius Brutzkus, "The Hazar origin of ancient Kiev", Slavonic and East European Review 22, 1944, sa. 120.

çok sayıda Varang, Slav, Çud, Kriviç, Merili, Polyanlı, Sever, Derevli, Radimiçli, Hırvat, Dulebli ve Tiverk aldı. Bütün bu boylar Grekler [Doğu Romalılar] tarafından Büyük İskit olarak bilinir." Burada bulunmaması gereken Hırvatların anılması ilginçtir. Onlar Adriatik kıyısında yaşıyordu. Kalabalık yapsın diye eklenmiş olmalı.

Olaylardan 800 yıl sonra yazılmış olan bu kroniklerde bile bugün İskandinavyalı, Slav ve Ural halkları oldukları söylenen bu boyların Sak (İskit) Türkleri oldukları belirtilmektedir. Tüm bu boyların toplamına Rus deniyordu. Kroniklere göre bu boylar Hazar Kağanlığı'na bağlıydılar ve kağanlık onlardan vergi olarak ocak (hane) başına bir kılıç alıyordu. Kroniklerde 882 yılında İskandinavya'dan gelen ve bir Varang olan Novogrod beyi Rurik'in [Ank: temiz] akrabası Oleg'in, bir Hazar şehri olan Kiev'i ele geçirerek kendini bey ilan ettiği ve Varanlarla Slavlara ve Oleg'e eşlik eden diğer tüm boylara Rus (Urus) denildiği yazar.

Büyük İskit olarak anılan boylardan "Polyan" boyunun adı, eski Türkçe kızgın, öfkeli anlamlarına gelen "bulgan" sözünden dönüşmüştür. Günümüzdeki Polonyalıların adı buradan gelir. Derevli boyunun adı eski Türkçe ağaç sahibi demek olan "tirekliğ" sözünden dönüşmüştür. Ormanlı anlamına gelen Rusça "d(e)revliane" sözü, ağaç anlamına gelen "drevo" (дерево) sözünden gelir. Bu söz Rusçaya, eski Türkçe direk, kavak, ağaç, orman gibi anlamlara gelen "tirek" sözünden evrilmiştir. Eski Türkçe "tireklik" ağaç yetişen yer, "tirekliğ" (direkli) de ağaç sahibi demektir. Kriviç adı, eski Türkçe atmaca demek olan "karguy" sözünden dönüşmüştür. Sever boyunun adı Sabir/Subar/Suvar adından dönüşmüştür. Suvarların bir bölümü de Tın Bulgarları arasında

kalmıştır. Duleb/Dulib boyunun adı dolu, tam, mükemmel anlamlarına gelen eski Türkçe “tulıb” sözünden dönüşmüştür. Tiverk boyunun adı basan, ezen, vuran anlamlarına gelen “teber/teper” sözünden dönüşmüştür. Radimic boyunun adı temiz, kusursuz, kutsal anlamlarına gelen “arı” sözünden dönüşmüştür. Çudlarla Merililer, Türk olmayan Urog boylarıdır.

“(880-882) Sonra [Oleg] Kiev tepelerine geldi ve Askold ile Dir'in orada nasıl hüküm sürdüklerini gördü. Savaşçıları teknelere sakladı, kimilerini geride bıraktı ve [Rurik'in oğlu] Igor'u taşıyarak ilerledi. Askold ve Dir'i öldürdüler ve onları şimdi Ol'ma kalesinin bulunduğu Macar olarak bilinen tepeye gömdüler (...) Oleg kendini Kiev'de prens ilan etti ve [Kiev'in] Rus şehirlerinin anası olması gerektiğini belirtti.” Buradan anlaşıldığı kadarıyla Askold ile Dir, Kiev'de Hazar Kağanlığı'na bağlı olarak yöneticilik yapan Macar (San Oğur) beyleriydi.

Oleg [Alık: açık kızıl ya da İllig: devlet kuran], çevresi çitlerle çevrili kasabalar inşa etmeye başlar ve Slavları vergiye bağlar. Novgorod şehrine de Varanglara yıllık vergi ödemesini emreder. Kendisi ise, Hazar Kağanlığı'na vergi ödeyen bir uyruktur. Oleg belki de Varang değil, Tın Bulgarydı. Kroniklerdeki bu bölüm destansı bir hava taşısa da, 882 yılında Kiev ve çevresinin Oleg yönetiminde Hazar Kağanlığı'na bağlı özerk bir beylik haline geldiği anlaşılmaktadır. Burada yaşayan halk, Tın Bulgarlarıydı. Böylece Hazar Kağanlığı, Novogrod'a kadar olan çok geniş bir bölgeyi Kiev eliyle denetim altında tutmaktaydı.

Hazar Kağanlığı'ndan 965'te bağımsızlık kazandıktan sonra kağanlığını ilan eden Vladimir [Balat İmir: Çelik Şafak],

988'de Hristiyanlığı kabul etmişti. Ancak Tengrici olan Rusların Hristiyanlaşma süreci oldukça uzun bir süre aldı, çünkü Rus halkı bu yeni dine karşı büyük bir direnç gösterdi. Rus Kronikleri Vladimir'in, Slavların "geleneksel idol tapınması" [Tengricilik] yerine yeni bir inancı kabul etmeye karar verdiğinde, en değerli danışmanlarını ve savaşçılarını değişik bölgelere elçi olarak gönderip İslam, Yahudilik ve Hristiyanlık hakkında bilgi aldığını belirtir. Vladimir İslamı kabul etmez, çünkü İslam diğer birçok şeyin yanı sıra alkölü de yasaklar. Yahudiliği de kabul etmez, çünkü Yahudilerin Tanrısı seçtiği insanların kendi ülkelerinden kovulmalarına izin vermiştir. Böylece Vladimir, Hristiyanlıkta kararlıdır. Ancak Vladimir, Hazar Kağanlığı'na karşı Doğu Roma'nın desteğini alabilmek için Hristiyanlığı kabul etmiş ve imparator II. Basil'in kız kardeşi Prenses Anna ile evlenerek Doğu Roma'ya bir güvence vermişti.

Hudud el Alem Rus bölgesini şöyle anlatır: "Bu ülkenin doğusunda Peçeneklerin dağları vardır. Güneyinde Ruta Irmağı (?), batısında Saklablar [Saklar/ Slavlar], kuzeyinde kuzeyin ıssız toprakları bulunur. Bu geniş bir ülkedir ve sakinleri kötü huylu, inatçı, kibirli görüntüslü, kavgacı ve savaşçıdır. Çevrelerinde yaşayan tüm kafirlerle savaşır ve yenerler. Kırılın adı Rus-Kağan'dır. Doğası gereği tüm yaşam gerekleri açısından son derece yeğlenen bir ülkedir. İçlerinden bir grup yiğitlik yapar. Doktorlara [kamlara] saygılı davranırlar. Her yıl yağma ve ticari kazançları üzerinden sultana [Hazar kağanına] ondalık [yüzde on] öderler. Bunların arasında kendilerine hizmet eden bir grup Saklab [Sak/ Slav] yaşar. Aşağı yukarı 100 arşın [Yaklaşık 70 metre. Ancak 10 arşın (7 metre) olması gerekiyor.] pamuklu kumaştan giydik-

leri şalvarları dikerler ve dizlerinin üstüne sıkıştırırlar. Kuyrukları boyunlarının arkasına inen yün başlıklar takarlar. Ölülerini tüm eşyalarıyla, giysileriyle ve 38 parça süs eşyasıyla birlikte gömerler. Ölülerle birlikte mezara yiyecek ve içecek de yerleştirirler. Kuyaba [Kiev], Rusların İslam topraklarına en yakın olan şehridir. Hoş bir yerdir ve burada kağan oturur. Çeşitli kürkler ve değerli kılıçlar üretirler. Slaba [Novogrod olabilir], barış sürdüğü zaman halkının ticaret için Bulgar bölgesine gittiği hoş bir şehirdir. Urtab [Rostov olması gerekiyor], yabancıların her ziyaretinde öldürüldüğü bir şehirdir. Burada ikiye bükülebilen çok değerli bıçaklar ve kılıçlar üretirler.”⁷⁴

Yine Hudud el Alem, İç Bulgarlar dediği Tın Bulgarlarını şöyle tanımlar: “Doğusunda Mirvat, güneyinde Gurz Denizi [Karadeniz], batısında Saklablar, kuzeyinde Rus dağı bulunur. Şehirleri olmayan bir ülkedir. İnsanları cesur, savaşçı ve dehşet vericidir. Doğaları Hazar ülkesi yakınlarında yaşayan Türklerinkine benzer. İç Bulgarlar Rusların hepsiyle savaş halindedir, ancak çevrelerinde yaşayan herkesle ticaretleri sürmektedir. Koyunlara, silahlara ve savaş aletlerine sahiptirler.”⁷⁵ Hudud el Alem Mirat’ı ise şöyle açıklar: “Doğusunda bazı dağlar ve bazı Hazar Peçenekleri, güneyinde Hazar Peçeneklerinin bir kısmı ve Gurz Denizi, batısında sonuncusunun [Gurz Denizi’nin] bir kısmı ve İç Bulgarlar, kuzeyinde ikincisinin [İç Bulgarların] bir kısmı ve Vnndr dağları vardır. Hristiyanlar ve iki dil konuşurlar: Arapça ve Rumca. Araplar gibi giyinirler. Türklerle ve Rumlarla dostluk içindeler. Ça-

⁷⁴ Minorsky, V. F., Hudud al Alam, Luzac Co., 1937, London sa. 159.

⁷⁵ A.g.y., sa. 160.

dırları ve keçe kulübeleri var.”⁷⁶ Mirvatların da bu bölgede yaşayan bir Türk boyu olması gerekiyor, ama hangi- sinin ol- duğu belli değildir. Arapça konuştukları ve Araplar gibi gi- yindikleri ise buraya hiç oturmuyor. Bu bilginin yanlış olması gerekir.

10. yüzyıl gezginlerinden Yahudi İbrahim İbn Yakub'a göre, Hazaryalılar, Saklabların (Slavların) dilini konuş- yordu.⁷⁷ Bu dil doğal olarak Türkçeydi. Sak adı, 5.-6. yüzyıl- larda Doğu Roma'nın Romeyka dilinde Sklaboi (Σκλάβοι), Sklauenoi (Σκλαυηνοί) ya da Sklabinoi (Σλαβίνοι); Batı Ro- ma'nın Romak dilinde Sclavus biçimlerinde kullanılmıştır. Bu eksonimler, “Sak'lı” (Sak olan) sözünden dönüşmüştür. Arapçaya da Saklab olarak geçmiştir. Günümüz Slav halkla- rının ataları olan Türkler, 5. ve 6. yüzyıllarda Batı Avrupa'ya (Roma topraklarına) doğru göç etmemiş olan Sak Türkleri- dir.

Hudud el Alem, Doğu Avrupa'daki Saklab (Sak/Slav) ülkesini de şöyle anlatır: “Bu ülkenin doğusunda İç Bulgarlar ve Rusların bir kısmı, güneyinde Gurz denizinin [Karadeniz] bir kısmı ve Rum'un [Doğu Roma'nın] bir kısmı, batısı ve ku- zeyinde her yerde kuzeyin ıssız topraklarının çölleri bulunur. Burası, birbirine yakın büyüyen çok sayıda ağacın olduğu geniş bir ülkedir. Halk ağaçların arasında yaşar ve darıdan başka bir şey ekmez. Üzümleri yoktur, ancak şarap ve ben- zerlerini hazırladıkları bol miktarda balları vardır. [Balı ma- yalandırıp alkollü içki yapmak, İskandinavya'da da göröl- müş olan bir gelenektir]. Şarap kapları [fıçıları] tahtadan ya-

⁷⁶ A.g.y., sa. 160.

⁷⁷ Dunlop, D. M., Hazar Yahudi Tarihi, Selenge Yayınları, İstan- bul, 2019, sa. 247.

pılmıştır ve her yıl bu tür yüzlerce şarap kabı hazırlayan insanlar vardır. Aynı koyun sürüleri gibi domuz sürüleri vardır. Ölülerini yakarlar. Bir adam öldüğünde, kansı onu seviyorsa kendini öldürür. Hepsi gömlek ve ayak bileklerinin üzerine kadar olan ayakkabı giyerler. Hepsi ateşe tapar. İslam ülkelerinde bilinmeyen, çaldıkları yaylı çalgıları vardır. Silahları kalkanlar, ciritler ve mızraklardır. Krallannın yemeği süttür. Kışı barakalarda ve yer altı konutlarında geçirirler. Çok sayıda hisara ve kaleye sahiptirler. Çoğunlukla keten kumaşlar giyerler. Kıralla hizmet etmenin dini görevleri olduğunu düşündürler. İki şehirleri vardır. Vabnit [Haliç olmalı], Saklabların doğusundaki ilk şehirdir ve sakinlerinden bazıları Ruslara benzemektedir. Khurdab [Krakov olmalı], büyük bir şehirdir ve kralın oturduğu yerdir.”⁷⁸

10. yüzyılda yaşamış olan İstahrî'ye göre Ruslar üç kümeydi. Bir kümesi İdil Bulgarlarına yakındı. Beyleri Kiev'de otururdu. Bu şehir, Bulgar şehrinden büyüktü. Bunlar Tın Bulgarlarıdır. İkinci küme, birincisinden daha uzakta yaşardı. Bunların Novogrod Rusları olması gerekiyor. Üçüncü kümenin beyi ise Ersâ şehrinde otururdu. Ersâ, Rostov şehri olmalıdır. İnsanlar ticaret için Kiev'e giderlerdi. Ancak Ersâ'ya herhangi bir yabancıdan gittiğinden söz edilmezdi. Ersâ halkı, üzerine ayak basan insanları öldürürdü. Ersâ'dan samur kürkü ve kurşun getirilirdi. Burtas'ın tilki derileri de buradan getirilirdi. Ruslar ölülerini yakan bir halktı. Zenginlerin cariyeleri kendi rızasıyla efendileriyle birlikte yakılırdı. Erkeklerin kimileri sakallarını keser, kimileri de zülûf gibi örerd. Bizans'a, Hazar'a, Bulgar'a ticarete giderlerdi. Kuzeyden Bi-

⁷⁸ Minorsky, V. F., *Hudud al Alam*, Luzac Co., 1937, London sa. 158-159.

zans'a komşuydular. O derece güçlüydüler ki, Bizans'tan vergi alırlardı.⁷⁹

Anlatılan tüm bu gelenekler, eski Türk gelenekleridir. Eski Türk topluluklarında ölülerin yakılması çok sık rastlanılan bir gelenektir. Türkler Gök Tann inancının bir sonucu olarak ateşin saflığına, temizleyici özelliği olduğuna ve ölüleri yakarak onları bu dünyadaki günahlarından arındırabileceklerine inanıyordu. Daha önce Barsıllarla Peçeneklerin de ölülerini yaktıklarını gördük. Tüm Türk boylarında ölü yakma geleneği vardı. Kimi tarihçilerin uydurduğu gibi bu gelenek, Budizm etkisi değildir. Tersine, Budizme Türklerden geçmiştir.

Eski Türklerde ölü gömme biçimleri ölüyü doğrudan toprağa verme, ağaç üzerine bırakma ya da yakma gibi çeşitlilikler göstermiştir. Ağaç üzerine bırakılan ölülerin kemikleri de birkaç yıl sonra toplanarak yakılırdı. Doğrudan yakılan ölülerin ya da sonradan kemikleri toplanarak yakılan ölülerin külleri ise ırmaklara ya da denizlere dökülmez, toprağa gömülürdü. Kadınların ölen eşleriyle birlikte yakılması ya da gömülmesi de yaygın bir gelenektir. Örneğin Bizans kaynaklarında Çin'deki Tabgaç Türkleriyle ilgili şöyle yazar: "Taugastların [Tabgaçların] önderleri ölünce kadınlarının saçları kazınır ve kara giysiler içinde eşleriyle birlikte gömülürlerdi. Mezarda ölü asla yalnız bırakılmazdı."⁸⁰

Rus tüccarları getirdikleri kürk ve kılıçlar için Hazar kağanına malın onda biri oranında vergi öderlerdi. İbn Havkal'a göre bu vergilendirme sistemi, tüm Rus ticareti için uygulan-

⁷⁹ Dunlop, D. M., Hazar Yahudi Tarihi, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 247

⁸⁰ Mangaltepe, İsmail., Bizans Kaynaklarında Türkler, PDF.

mış gibi görüntüyordu. Bunun genel bir sistem olduğu ve muhtemelen ülkeye gelen Müslüman tüccarlar için de uygulandığı belirgindi. Slavlar 9. ve 10. yüzyıllarda Hazar Kağanlığı'na vergi ödüyordu. Hazar Kağanlığı, uyruk halklardan hane ya da pulluk vergisi alıyordu. Bu vergi bir kılıç ya da para olarak alınıyordu.

Rusların büyük bir bölümü olan Tın Bulgarları, kuzeyde daha önce Suzdal şehrini, sonra da Vladimir-Suzdal Beyliği'nin başkenti olan Vladimir şehrini kurmuşlardı. Vladimir-Suzdal Beyliği, 12. yüzyılın sonlarında Rus bölgesi içinde büyük bir güç olarak kendini gösterdi. 1169'da Kınayıcı/ Knyaz/ Князь (cezalandırıcı) sanuru alan Vladimir-Suzdal Beyi, kısa bir süreliğine Kiev şehrini ele geçirerek, küçük kardeşini Kiev'in başına yönetici olarak atadı. Güneybatıda da Karan Türklerinin Haliç Beyi Roma Mstislavych, 1199'da Haliç ile Volin Beyliği'ni birleştirdi. 1202'de Mstislavych Kiev'i ele geçirerek, Vladimir Suzdal'ın elinde olan Rus Knyazı sanuru aldı.

Rus Kağanlığı büyüdüğü, daha küçük beyliklere bölünmeye başladı. Bu arada Kiev'deki yerel Ortodoks Hristiyanlığı, Tengrici olan Rus devletine karşı mücadele ederken bir ara yok olmanın eşiğine geldi. Tatar istilasının ardından 1299'da başkent, Kiev'den Vladimir-Suzdal şehrine taşındı. 1370 yılında, Konstantinopolis'teki Doğu Ortodoks Kilisesi patriği Polonya kralına, Rutanya (Batı Ukrayna) halkı için bir metropol gönderdi. Litvanya yöneticileri de kısa bir süre sonra Novagrudok için bir metropol istediler ve aldılar. Rus Türklerinin Hristiyanlaşması ve Slavlaşması, bu tarihten sonra başladı. Rus Kağanlığı Tatar egemenliği altında dağılarak, Altın Orda'ya vergi ödeyen beyliklere bölündü. Mos-

kova beyleri, 15. yüzyılın sonlarında Kiev'i ve diğer eski Rus bölgelerini ele geçirmeye başlayarak kendilerini Rusların tek yasal ardılı ilan ettiler.

Litvanyalılar ve Letonlar da Türk halklarıydı. Daha sonra dilleri, yeni oluşturulan Slav dilinden bölünerek Balt dilleri haline gelmiştir. Zaten Balt adı da Balti (Balat/Polat: çelik) boyunun adından gelir. Baltlar, Balat boyu (Batı Gotları) batıya göç edince, burada kalan bazı Balat oymaklarıydı. Baltık Denizi de adını Balat'tan almıştır.

Hazar Ülkesi ve Şehirleri

Yosef Kağan yazdığı mektupta ülkesini şöyle anlatır: “Doğu yönüne doğru Grgan [Hazar] Denizi'ne dek 20 fersah [yaklaşık 120 km] yol uzunluğundadır. Güney yönüne 20 fersah yol ve batı yönüne 40 fersah [yaklaşık 240 km] yol vardır. Ben bir adada yaşıyorum. Tarlaların, bağların, bahçe ve parkların adadadır. Kuzey tarafına doğru ülke 30 fersah [yaklaşık 180 km] yol boyunca uzanmaktadır. Pek çok ırmak ve kaynak bulunur.” (Kısa nüsha).⁸¹ Yosefburada Hazar Kağanlığı'nın topraklarını değil, yalnızca Hazar boyunun oturduğu toprakları belirtmiştir.

Hazar Kağanlığı'nın ilk başkenti olduğu sanılan Balancar/Belencer şehri, Kuzey Kafkasya'daki Terek Irmağı'nın bir kolu olan Sulak Irmağı kıyısında bulunuyordu. Türk dilinde “bala”, küçük ve çocuk anlamlarına gelir. Eski Türkçe “ança”, öyle/öylece anlamına gelir ve bu kökten türeyen “ançaman” sözü topluluk demektir. Bu açıdan “ançar” sözünün de topluluk anlamına gelmesi gerekiyor. “Bala Ançar” adından dönüştüğü olması gereken Balancar, “küçük toplum” anlamını taşır. Şehir, 16 bin metre karelik bir alan üzerine kurulmuştu ve kireç taşından yapılmış bir kale bulunuyordu.⁸²

8. yüzyıl başındaki Arap istilası sonucu başkent, Derbent ve İdil Irmağı arasında Hazar kıyısına yakın bir yerde olan Semender'e taşındı. Eski Türkçe “sam/sem” sözü ilaç demektir ve “saman/semen” de bu kökten eski dildeki -n çoğul ekiyle türemiş olan halidir. Yine eski Türkçe “tar/ter” sözü de dermek, derlemek, toplamak anlamına gelir. Dolayısıyla samandar/semender sözü, “ilaçların toplandığı yer” anla-

⁸¹ The Kuzari, Rabbi Yehuda Halevi, Çev. N. D. Koropkin, PDF.

⁸² Brook, K. A., Hazar Yahudileri, İstanbul, 2005, sa. 61.

munu taşır. İstahrî'ye göre bir Yahudi tudun tarafından yönetilen şehirde sayısız bağ bahçe vardı. Şehirde birçok pazar yeri bulunuyordu. Ağaçtan yapılan evler, birbirine çapraz biçimde dizilmişti ve damları kubbeliydi. Temel meyva üzüm-
dü. Burada Müslümanlar da bulunurdu ve camileri vardı.⁸³

Son başkent İtil ise, İdil Irmağı'nın Hazar Denizi'ne aktığı delta kıyısında yer alıyordu. İtil adı, itmek sözünün edilgen halidir. İstahrî'ye göre İtil, Hazarya'nın başkentinin ve aynı zamanda Rus ve Bulgar topraklarından doğan ırmağın adıydı. İrmak, şehri iki parçaya ayırıyordu. Şehrin büyük olan kısmı ırmağın batısında, küçük olan kısmı da doğusundaydı. Şehrin batı kesiminde Hazar yöneticileri ve Hazarlar oturuyordu. Doğu kesiminde tüccarlar ve Müslümanlar yaşıyordu. Şehir surlarla çevriliydi ve çarşıları, hamamları vardı. Şehrin hiç köyü yoktu. Ancak çiftlikleri genişti. Halk tarlaları ekmek için yaklaşık yirmi fersah (yaklaşık 120 km.) yol gidiyordu. Ürünlerini at arabalarıyla ya da ırmak yoluyla şehre getirirlerdi. Ana yiyecekleri pirinç ve balıktı. Ülkedeki bal ve bal mumu onlara Rus ve Bulgar bölgelerinden geliyordu. Yine kunduz derileri yalnızca Rus ve Bulgar bölgelerindeki ırmaklarda bulunuyordu.⁸⁴

Hudud el Alem, Hazar Kağanlığı'nı çok hoş ve büyük zenginlikleri olan gönenç bir ülke olarak tanımlar ve buradan ineklerin, koyunların ve sayısız kölelerin geldiğini yazar. Hazar şehirlerinin hepsinin sağlam duvarlarla çevrildiğini, Hazar halkının savaşçı olduğunu ve çok sayıda silahının bu-

⁸³ Dunlop, D. M., Hazar Yahudi Tarihi, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 112.

⁸⁴ Golden, P. B., Hazar Çalışmaları, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 112-114.

lunduğunu, Hazar kağanının gönenç ve zenginliğinin de çoğunlukla denizcilikten geldiğini belirtir. İtil şehrinin, İdil Irmağı'nın ikiye böldüğü bir kent olduğunu ve surlarla çevrili olan şehrin batı yakasında bütün birlikleriyle birlikte Tarkan Kağan denilen hükümdarlarının oturduğunu, doğu yakasında ise Müslümanlar ile "putperestlerin" [Tengriciler] yaşadığını anlatır. Kağanın şehirde yedi farklı inanca mensup yedi valisi (hâkim) olduğunu ve herhangi bir saatte önemli bir dava ortaya çıktığında, kağandan talimat istediklerini ya da bu davayla ilgili karar hakkında onu bilgilendirdiklerini yazar.⁸⁵

İbn Fadlan İtil şehri hakkında şu bilgileri verir: "Hazar kağanının İdil Irmağı'nın iki yakasında kurulu büyük bir şehri vardır. Irmağın bir yakasında Müslümanlar, diğer yakasında kağan ve çevresi oturur. Müslümanların başında kağanın memurlarından قاضي[qâdhî] (kadı/yargıç) adını taşıyan bir Müslüman vardır. Hazarya'da oturan ve ticaret için buraya gelip giden Müslümanların hukuki işleri bu Müslüman memura verilmiştir. Ondan başkası Müslümanların işlerine bakmaz ve aralarındaki anlaşmazlıklarda hüküm vermez. Bu şehirde Müslümanların namaz kıldıkları ve cuma günü toplandıkları bir camileri vardır. Bu caminin yüksek bir minaresi ve birkaç müezzini bulunur. Hazar kağanı 922 yılında Müslümanların Dar el Babunac'da [neresi olduğu bilinmiyor] bir havrayı yıktıklarını duyunca, bu caminin müezzinlerinin öldürülmesini buyurdu. 'İslam ülkelerindeki bütün havraların yıktırılmasından korkmasam camiye de yıktırırdım' dedi."⁸⁶

⁸⁵ Minorsky, V. F., *Hudud al Alam*, Luzac Co., 1937, London sa. 161-162.

⁸⁶ Dunlop, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 129-130.

Yosef Kağan da mektubunda oturduğu şehri şöyle anlatır: “Biz bütün kışı şehirde geçiriyoruz. Nisan ayında şehirden çıkıyor ve kendi tarla ve bahçemize işe gidiyoruz. Soylanımızdan her birinin kendi atalarından kalan malları vardır. Onlar [oraya] giderler ve kendi sınırları içinde sevinçle ve şarkılarla otururlar. (...) Ben ise, benim beylerim ve hizmetçilerim Varaçan adı verilen büyük ırmağa kadar 20 fersahlık [yaklaşık 120 km] yol boyunca gidiyoruz. Buradan da ülkenin sonuna gelinceye dek çevresinden geçiyoruz. Ülkemizin ölçüleri ve bizim dinlenme yerimiz böyledir. Ülkemiz çok yağmur almaz. Burada pek çok balığın büyüdüğü pek çok ırmak bulunmaktadır. Pekçok da kaynak vardır. Ülke verimlidir. Tarlalardan, bağlardan, bahçe ve parklardan oluşmaktadır. Bütün bunlar ırmaklardan sulanır. Bizde türlü türlü meyve ağaçları vardır.” (Kısa nüsha).⁸⁷

Diğer bir önemli Hazar şehri olan Sarkal (San Kale), aşağı Tın havzasında bulunuyordu. İbn Rusta'ya göre başkentleri Sanğşın'dı [Sanşın] ve onun yakınında Hanbalığ denen başka bir şehir vardı. [Bu şehir İtil'dir] Halk kış boyunca bu iki şehirde kalırdı. Bahar geldiğinde halk yaylalara çıkar ve kış yaklaşıp kadar orada kalırlardı. Bu iki şehirde camileri, imam-ları, müezzinleri ve okulları olan Müslümanlar da yaşırdı.⁸⁸ İbn Rusta'nın başkent olduğunu iddia ettiği Sanğşın şehri Sankale'dir (Sarkal) ve İtil'e pek de yakın değildir.

Ancak buradaki ilginç bir ayrıntı, İtil şehrine “Hanbalığ” da denildiğidir. Hanbalık, “kağan şehri” demektir. Tatar Kağanlığı zamanında Çin'deki Pekin şehrinin adı da Hanbalık'tı.

⁸⁷ The Kuzari, Rabbi Yehuda Halevi, Çev. N. D. Koropkin, PDF.

⁸⁸ Dunlop, D. M., Hazar Yahudi Tarihi, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 121.

Eski Türkçe şehir/kale demek olan “balık” sözü, deniz hayvanı “balık” gibi, parça/ dilim anlamına gelen eski Türkçedeki “bal” sözünden türevidir ve Sümerce taş demek olan “bal” sözünden gelir. Bu kökten şehir anlamına gelen “balık” (Sümerce abale: taş) ve deniz hayvanı olan “balık” (Sümerce abaleku: balık) sözleri evrilmiştir. Bizanslı Theophanes'e (760-818) göre Hazar kağanı Sankale'nin yapılması için Doğu Roma imparatorundan yardım istemiş, imparator da bir deniz filosu yollayarak tuğla bir kale yaptırmıştır.⁸⁹ Bu bilginin ne kadar doğru olduğu belli değil tabii. Ülkelerindeki tüm diğer kaleleri kendileri kuran Türklerin bu kale için Doğu Roma'dan yardım istemeleri tuhaftır.

Kırım'da bugünkü Bahçesaray yakınlarında bulunan Çufut Kale (Yahudi Kale), 1299 yılında Tatarlar tarafından yıkılmıştır.⁹⁰ Hazar egemenliği altındaki Kırım Gut Türklerinin şehri olan ve bir Hazar tudunu tarafından yönetilen Doros, Kırım'ın güney batısı ucunda bulunuyordu. Bugünkü Sıvastopol yakınlarında bulunan Kerson şehir de Kırım'daki önemli Hazar şehirlerinden biriydi.

Kerç, Kırım'ın doğu kıyısında, Kerç Boğazı'nın batı yakası üzerinde kurulu olan bir Hazar şehriydi. Kerç adının, “keriş” (geriş) sözünden dönüşmüş olması gerekiyor. Kerç Boğazı'nın doğusunda kurulmuş olan Tamatarakan, diğer bir önemli Hazar şehriydi. Rus kroniklerinde Tmutorakan olarak geçen bu ad, Tamak Taragan (Boğaz ayıran) adından dönüşmüştür. Eski Türkçe “tamak/tamgak”, günümüz Türkçesiyle “damak”, boğaz demektir, “taramak” da dağıtmak, yaymak, ayırmak anlamlarına gelir. Şehrin çoğunluğu Ya-

⁸⁹ A.g.y., sa. 200.

⁹⁰ Brook, K. A., Hazar Yahudileri, İstanbul, 2005, sa. 67.

hudi Türklerden oluşuyordu. Sudak şehri de Kırım kıyılarındaki bulunuyordu. Sudak, eski Türkçe “akan” anlamına gelir.

Özi (Dinyeper) Irmağı kıyısında bulunan Kiev şehri de önemli Hazar şehirlerinden biriydi. Kiev adı, “kıyı ev” sözünden dönüşmüştür. Bu şehir 965 yılından sonra Rus Kağanlığı'na başkentlik yapmıştır. Rus kronikerinde bu şehri Kiy, Şçek ve Khoriv adlarındaki üç kardeşin kurduklarını, şehre en büyük kardeş olan Kiy'in adının verildiğini ve Hazar'a vergi ödediklerini yazar.⁹¹ Bu anlatım tabii ki destansıdır. Kiev, 882 yılında özerk bir beylik haline geldi. Kiev'in kuzeyinde bulunan Desna Irmağı kıyısındaki Çernihiv şehri de bölgedeki diğer bir Hazar şehriydi. Daha sonra bu şehir de Rus Kağanlığı'nın egemenliği altına girdi. Çernihiv adının eski Oğuzca zaman anlamına gelen “çer” sözünden ya da eski Türkçe çnar demek olan “çarun” sözünden dönüşmüş olması gerekiyor.

İstahri'nin Bulgar ve Suvar şehirleri hakkında verdiği bilgiler şöyledir: “Bulgar, bir şehrin adıdır. Bulgarlar Müslümandır ve şehirde bir Cuma mescidi vardır. Suvar denilen başka bir şehrin halkı da Müslümandır. Bu camide hutbe okuyan kişi bana, Bulgar ile Suvar şehirlerindeki halkın nüfusunun on bin kişi civarında olduğunu söyledi. Bu insanların kışları içinde barındıkları ahşap evleri vardır. Yazları ise kırlarda çadırlarda geçirirler. Buranın hatibi, orada yazın geceleri insanın bir fersahtan daha çok gitmeden sabah olduğunu, kışın ise gündüzün kısa ve gecenin uzun, dolayısıyla kışın gündüzlerin yaz geceleri gibi kısa olduğunu söyledi.”⁹²

⁹¹ The Russian Primary Chronicle, The Mediaeval Academy of America, Library of Congress Catalog, No: 53-10264.

⁹² A.g.y. sa. 115.

Hazar Kağanlığı, Avrasya'nın merkezindeki bütün su yollarını kontrol ediyordu. Kağanlık, topraklarından geçen malların yüzde onunu vergi olarak alıyordu. İdil, geniş Avrasya bozkırlarından geçerek Hazar Denizi'ne dökülen bir ırmak olduğu için, kervanların Doğu Roma'ya ve İslam ülkelerine ulaşım yolu olarak kullandıkları, doğu ile batı ticaret yollarını birleştiren bir su yoluydu. Hazar, Bulgar, Rus ve Oğuz bölgelerinden toplanan mallar önce Harezm'e, oradan Orta Asya'ya, Arap ülkesine, Hindistan'a ve Çin'e ihraç edilirdi. Bunlar; samur, sincap, kakım, gelincik, sansar, kunduz yaban tavşanı, keçi gibi hayvanların kürkleri ile bal, balmumu, şapka, balık tutkalı, şahin, koyun, sığır, kehribar, fındık, kılıç, ok, zırh ve kız ya da erkek kölelerdi. Karşılığında İslam ülkelerinden gelen mallar Harezm üzerinden yine İdil yoluyla Oğuz, Hazar, Bulgar ve Rus bölgelerine getiriliyordu. Aynı zamanda, Oğuz Yabguluğu'ndan İtil şehrine ve oradan İdil Bulgar bölgesine giden bir kara yolu da kullanılıyordu.⁹³

Yahudiliğe Geçiş

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Türk-İslam Sentezi'nin en hırslı savunucularından biri olan Zekeriya Kitapçı'nın öne sürdüğü gibi, Hazar Türkleri hiç bir zaman kitlesel olarak İslama geçmemişlerdir. Z. Kitapçı'nın hiç bir güvenilir belgeye dayandırmadan öne sürdüğü bu sav, Türk-İslam Sentezi sempatizanı olan şimdiki kuşak kimi tarihçiler tarafından kaynak olarak görülerek, Hazar Kağanlığı'nın İslama geçen ilk Türk devleti olduğu ileri sürülüyor. Z. Kitapçı'nın Yahudilik ve Hıristiyanlık düşmanlığı ile dolu olan savı şöyle:

⁹³ Golden, P. B., Hazar Çalışmaları, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 125-128.

“İslam ve hidayet yolu İran ve Azerbaycan'dan geçerek Kafkaslar ve Hazar Yurtlarına ulaşınca, hem de ilk defa ve çok samimi bir şekilde Hazar hakanları, hanedan ailesi ve Hazar aristokratlarından bir çoğu Müslüman olmuşlardır. Hazar hakanlarının bu şekilde Müslüman olmaları, İslam dinine Hazar Türkleri ve Kafkasların kapısını arkasına kadar açmış ve neticede bütün Hazarlar Müslüman oldukları gibi, bu defa onlar eski Hazar yurtlarında çok daha güçlü Hazar İslam Devleti'ni kurmuşlardır. Asıl bundan sonradır ki İslam sancağını bu bölge de, asırlarca onlar dalgalandırmışlar ve İslamın en güçlü şampiyonluğunu yapmışlardır. Bu arada hemen şunu itiraf edelim ki; Hazarların ilk Müslüman Türk devletini kuran Türk kavmi olmaları sebebiyle onların hem Türk, hem de İslam tarihinde çok ayrı ve şerefli bir yeri vardır.”

“Hazarların bizi kahreden bir başka yönü daha vardır. O da her nedense, bütün bu hayırlı ve İslamî gelişmelerin göz ardı edilmesi ve Hazar Türk Hakanlarını Museviliği kabul etmeleri ve tam bir Yahudi olmaları yolunda ve hiçbir tarihi ve ilmi esasa dayanmayan iddialar ve bu konuda ardı arkası kesilmeyen baş döndürücü yayınlar ve bu bağlamda daha ziyade Yahudi bilim adamları tarafından ortaya atılan gülünç iddialardır. (...) Ne var ki konunun bundan daha acı ve insanı kahreden bir yönü daha vardır. O da; Hazar Türklerini 'Mus-evi kılma' ve 'Yahudileştirme' yarışına Türk tarihçilerinin de katılmaları, onların 'Museviliğini' kolayca kabul etmeleri, bu konularda tam bir teslimiyet içinde bulunmaları ve Batılı tarihçileri haklı çıkaracak söztüm ona birer inci taneleri gibi zırfa fikirler ileri sürmeleri ve bu furyaya katılarak hem Batılı ve hem de Yahudi bilim adamlarının safında yer almalarıdır. (...)

Hemenşunu itiraf edelim ki; Hristiyanlık her ne kadar Hazar yurtlarına İslam dininden çok daha önceki devirlerde girmişse de onunçürümüş, kokuşmuş telkinleri, Hazar Türkleri arasında fazla bir ilgi görmemiş ve kara cübbeli, kara sakallı Hristiyan misyonerler, umduklarnı bulamamışlardır.”⁹⁴

Z. Kitapçı'nın bu yazdıkları bilimsel bir makale olmaktan çok, dini hoşgörüyle hiç bir ilgisi olmayan, başka dinlere saldırı ve aşağılama niteliğindeki kuru bir İslam propogandasıdır. Ayrıca, olmamış bir şeyi olmuş gibi göstererek Türk tarihini çarpıtmaktır. Z. Kitapçı'nın bu savını dayandırdığı tek kaynak, İbn Asem'in "Kitâb el Futûh" adlı kitabıdır. İbn Asem'e göre yalnızca Kağan Müslüman olmakla kalmamış, onunla birlikte ailesi, yakın çevresi, Hazar aristokratları ve ayrıca İtil şehri halkından pek çok kişi Müslüman olmuş. Hazar Kağanı, Müslüman bilginlerden İslam dini üzerine geniş bilgiler edinmiş, İslamın ve iman etmenin koşullarını öğrenmiş. Şarap içme ve domuz eti yemeye izin vermelerini istemiş, ancak bu koşulla Müslüman olabileceğini söylemiş. Ancak Müslüman bilginler bunun haram olduğunu anlatmış ve Kağan da bu içten açıklamalar karşısında İslamı benimsemiş.⁹⁵

Hazar Kağanı'nın İslamı benimsediğini öne süren tek Arap yazar budur. Ancak, İbn Asem bu kitabı olaydan 200 yüzyıl sonra, 10. yüzyıl başlarında yazmıştır ve bunları uydurduğu apaçık ortadadır. Oysa ileride de göreceğimiz gibi, 737'de Araplar bir aldatma yaparak, banş bahanesiyle 150 bin kişilik bir orduyla Hazar topraklarına girmiş, hazırlıksız ya-

⁹⁴ Kitapçı, Z., Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 155, 2005

⁹⁵ A.g.y

kaladıkları 40 bin kişilik Hazar ordusunu yendikten sonra, başkent İtil'e girmeye cesaret edemedi, aldıkları 7 bin dola-yındaki tusakla geri dönmüşlerdi. Bu dönemin kağanı, ya-şarnı Hazar ordularının başında Araplara karşı yaptığı uzun savaşlarla ünlü olan Bars'tı.

9. yüzyıldan başlayarak Hazarya Türklerinin önemli bir kesiminin Gök Tanrı dinini tek ederek İslam, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi Sami dinlerini kabul etmeleri sonucu ülkenin çok dinli bir yapıya bürünmesi, ülke birliğini bozulmasına neden oldu. İdil Bulgarları, ilteberleri Almuş'un Hazar kağa-nına karşı Araplardan yardım almak amacıyla İslamı benim-semesi sonucu Müslümanlaştılar. Öte yandan Bizanslılar, Ruslar arasında Hristiyan misyonerliği etkinliklerinde bulu-nuyordu. Daha sonra Ruslar giderek Hristiyanlaştılar. Hazar yöneticileri ise 9. yüzyıl ortasında Yahudiliği benimseyerek ülke birliğinin parçalanmasını daha da derinleştirdi.

9. yüzyıldan başlayarak Hazar toplumu artık çok dinli bir yapı gösteriyordu. Kağanlığa bağlı olan İdil Bulgarının yö-neticileri 920 yıllarında İslamı benimsedikten sonra İslam, Hazar topraklarında da yandaş buldu. İstahrî'ye göre kağan-lığın halkı Müslüman, Hristiyan ve Yahudiydi. Aralarında "putperest" olanlar da vardı. Buna karşın kağan ve çevresi Yahudiydi. "Putperestlerin" gelenekleri en dikkat çekici olan-dı. Birbirine hürmeten secde ederlerdi. Bunların aralarındaki Müslüman, Hristiyan ve Yahudi dinlerine uymayan eski ge-leneklerine göre hükümleri vardı.⁹⁶

İstahrî'nin verdiği bu bilgi dikkatle incelenmelidir. Burada "putperest" sözünü, Tengrici olarak okumak gerekir. Ancak

⁹⁶ Golden, P. B., Hazar Çalışmaları, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa.158-159

İstahrî, Türklerin dinini aşağılamak için onu “putperestlik” olarak adlandırmıştır. Yüzyıllar süren Türk-Arap savaşları düşünüldüğünde, Arapların Gök Tann dinini pek hoşlanmadıkları rahatça anlaşılır. Bizans kaynaklarında ise Türklerin diniyle ilgili olarak şöyle yazar: “Türkler ateşe olağanüstü derecede saygı gösterirler, suya ve havaya kutsallık yüklerler ve toprağı överlerdi. Ama gökyüzünü ve yeryüzünü yaratan tek bir Tann'ya inanırlar ve taparlardı. O Tann için at, sığır ve koyun kurban ederlerdi. Geleceğı okuduklarına inandıkları kâhinleri [Şamanları/Kamları] vardı.”⁹⁷

Dimaşkî şöyle yazar: “İbn el-Esir, Harun (Aron) döneminde Bizans İmparatoru'nun Yahudileri nasıl göç etmeye zorladığını anlatır. Yahudiler, zeki ancak disiplinsiz bir ırk buldukları Hazarların topraklarına geldiler ve onlara kendi dinlerini sundular. Yerli halk bu dini kendi dinlerinden daha iyi buldu ve kabul etti.”⁹⁸ Ancak, Semitik dinleri öven bu bilgi hiç de inandırıcı değildir. Endülüslü Bekrî de şöyle yazar: “Vaktiyle ateşperest olan Hazar kağanının Yahudiliğe geçişi şöyledir: Önce Hristiyanlığı benimsemişti. Sonra inancının yanlış olduğu karısına vararak, valilerinden biriyle din konusunda konuşmaya başladı. Vali ona 'kitaplı halk üç gruptur, onları çağır ve bilgi al. Hangisini doğru bulursan onun dinini kabul et.' dedi.”⁹⁹ Bu bilginin de ne kadar doğru olduğu belli değildir. Ancak İslam yazarlarının anlaştıkları ortak nokta, Türklerin Gök Tann dinini aşağılayarak, onu putperestlik olarak göstermektir.

⁹⁷ Mangaltepe, İsmail., Bizans Kaynaklarında Türkler, PDF.

⁹⁸ Golden, P. B., Hazar Çalışmaları, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 107-108.

⁹⁹ Dunlop, D. M., Hazar Yahudi Tarihi, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 108-109.

Kağanlıkta Yahudiliğin nasıl yayıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte Hazarların Yahudiliği benimseme tarihini Joseph Marquart ve George Vernadsky yaklaşık 860 yılı olarak, gösterir. Arap yazarlardan İbn el Fakih bu tarihi yaklaşık 903 yılı, El Mesudi de 943 yılı olarak verir. Yehuda Halevi'ye göre ise bu tarih 740 yılıdır. 869 yılında Kiril'in ölümünden hemen sonra kardeşi Methodios tarafından yazılan "The Life of Constantine Kiril", 860 yılı civarında Hazar elçilerinin Hristiyan din adamlarının yardımını istemek için İstanbul'a geldiklerinden söz eder. Hazar elçileri şöyle söyler: "Tanrının, evrendeki her şeyin efendisi olduğunu çok eski zamanlardan beri biliyoruz (...) ve şimdi Yahudiler bizi kendi dinlerini ve geleneklerini kabul etmeye özendiriyor. Diğer yandan Araplar da banş ve birçok değerli armağanlar vaad ederek bizi kendi dinlerine çekmeye çalışıyor."¹⁰⁰

860 yılında Kiril ve Methodios kardeşler, Bizans İmparatoru III. Mihail tarafından misyoner olarak Hazarya'ya gönderildiler. Kiril, 860-861 kışında Kerson'da İbranice öğrendikten sonra, kardeşi Methodios'la birlikte Hazar kağanının sarayına gitti. 861 yazında kağan sarayında, Sami dinlerinin temsilcileri arasında tartışma başladı. Kağan, bir elçi ile yargıçlardan oluşan Bizans delegesini kabul etti. Çok sayıdaki Hazarlı tartışmayı izliyordu. Tartışma sırasında kağan Kiril'e, halkının Hristiyan teslisine değil, bir tek Tanrı'ya inandığını açıkladı. Kiril Hazarlılara, korkunç bir kaderden kaçınmak için Hristiyanlığı seçmeleri gerektiğini ısrarla anlatmıştı. Ancak Kiril, yalnızca iki yüz Hazar Hristiyanlığa döndürmeyi başaramıştı.¹⁰¹

¹⁰⁰ Zuckerman, C., On the Date of the Khazar's Conversion to Judaism, PDF.

¹⁰¹ A.g.y.

Bu kağan Bulan'dı ve Yahudiliği ilk kabul eden kağanı. Bulan, Yahudiliği kabul ettikten sonra kendi adının yanına bir de İbrani adı olan Sabriel adını aldı. Yosef Kağan mektubunda bu olayı ve Yahudiliği nasıl kabul ettiklerini şöyle anlatır: "Bundan sonra adı Bulan olan kağanları gelinceye dek aradan kuşaklar geçmiştir. O bütün yürekleri hayran bırakan bilge ve Tanrıdan korkan birisiymiş. Tanrının esirgemesini ve korumasını istemiş ve falcı ve putperestleri ülkeden çıkarmış...Edom [Roma/Hristiyan] kralı ve İsmail oğullarının [Arapların/Müslümanların] kralları duydular ve onu kendi inançlarına geçmesi için bilgeleriyle birlikte pek çok armağan ve malla elçilerini gönderdiler. Ancak kağan akıllıydı ve İsrail oğullarından da bilgelerin gönderilmesini buyurdu. İyi inceledi, araştırdı ve sorguladı. Sonra da kendi inançlarıyla ilgili gerçeği açıklamaları için onları birlikte görüştürdü. Onlar birbirlerinin sözlerini yalanladılar ve hiçbir konuda birbirleriyle anlaşamadılar. Kağan bunu gördüğünde Edom'un rahibine ve İsmail oğullarına dedi: Evinize gidin, üçüncü gün sizi çağıracağım, siz de geleceksiniz."

"Diğer gün [kağan] hepsini birlikte çağırarak kendi beyleri ve hizmetçileriyle halkının huzurunda onlara dedi: 'Benim için seçim yapmanızı istiyorum. İnançlardan hangisi en iyi ve en doğrudur?' Onlar tartışmaya başladılar. Kağan rahibe 'Eğer İsrail'in inancını ve İsmail oğullarının inancını alacak olursak hangisi daha iyidir?' diye soruncaya dek onlar kendi sözlerini bir temelde ikna edemediler. Rahip cevap verdi ve dedi: 'İsrail'in inancı daha iyidir'. O zaman Kadı'ya sordu ve dedi: 'Eğer İsrail'in inancını ve Edom'un inancını alacak olursak hangisi daha iyidir?'. Kadı cevap verdi ve dedi: 'İsrail'in inancı daha iyidir'. O zaman kağan cevap verdi: 'Siz kendi

ağzınızla itiraf ettiniz ki, İsrail'in inancı en iyi ve en doğrusudur. Ben de artık İsrail'in inancını seçtim, çünkü bu İbrahim'in inancıdır.” (Kısa nüsha).¹⁰²

Burada, Yahudiliği ilk olarak kabul eden kağanın Bulan olduğu, hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak biçimde görülmektedir. Ondan sonra Yosef, Bulan'ın torunu Obadia'nın yaptığı reformları anlatır: “O devleti yönetti ve inancı gerektiği şekilde ve kuralına göre güçlendirdi. Toplanma ve eğitim evleri yaptı ve İsrail bilgelerini topladı. Onlara gümüş ve altın verdi, onlar da [Obadia'ya] 24 kitabı, Mişna'yı, Talmud'u ve bayram dualarını açıkladılar.”

Ancak bu mektupta dikkati çeken önemli bir ayrıntı da bulunuyor. Dini yaymak için İslamda tebliğ, Hristiyanlıkta da misyonerlik olmasına karşın, Yahudilikte bunlar yoktur. Yahudilik, anadan çocuğa geçen bir Sami dinidir. Dolayısıyla Hazar Türklerinin herhangi bir Yahudi misyonu/tebliği nedeniyle bu dini seçmedikleri ortadadır. Hazar kağanı, Hristiyanların ve Müslümanların Hazar topraklarında giderek artan misyon/tebliğ etkinliklerini engellemek için Yahudiliği seçmiş olmalıdır.

Yosef Kağan mektubunda şöyle der: “Bu, Togarma kağanı Yosef'in yanıtıdır (...) Mektubunda bizim hangi halktan, hangi soy ve boydan geldiğimizi soruyorsun. Bil ki, Yafet oğullarından, onun oğlunun oğullarından, Togarma'dan geliyoruz.”¹⁰³ Tevrat'a göre Nuh'un Sam, Ham ve Yafet adlarında üç oğlu vardı. Sam'ın oğulları Elam, Asur, Arpakşat, Lud ve Aram; Ham'ın oğulları Kûş, Misrayim, Pût ve Kenan; Yafet'in oğulları da Gomer, Magog, Meday, Yâvan, Tuval,

¹⁰² The Kuzari, Rabbi Yehuda Halevi, Çev. N. D. Koropkin, PDF.

¹⁰³ A.g.y.

Meşek ve Tiras idi. Yafet'in oğlu Gomer'in oğulları ise Aşkenaz, Rifat ve Togarma idi.¹⁰⁴ Sam, Sami halklarının; Ham, Afrika halklarının; Yafet de diğer halkların atasıysı. Burada Yosef, kendilerinin Sam'ın değil de Yafet'in soyundan geldiklerini belirterek, Sami olmadıklarının altını çizmektedir. Bu önemlidir. Burada Gomer, anlaşılacağı gibi Sümer'dir. Bu oğulların her biri öztünde antik bir halkı temsil eder. Ancak Tevrat'ta, eski Türk halkları olan Elamlılar ile Kuşlar, yanlış "babalara" verilmiştir. Elam Sam'ın, Kuş da Ham'ın değil, Yafet'in oğulları olmalıydı. Tevrat'ı yazarlarken bunu ıskalamış olmalılar.

Sonuç olarak, Hazar Kağanlığı'nda Yahudiliğin resmî kabulü, Kiril'in görevinden çok kısa bir süre sonra aynı yıla, 861 yılına tarihlenir. Yahudiliğe geçiş, Bulan Kağan'ın önderliğiyle gerçekleşmiştir. Yahudiliğin halk arasında yayılması bu tarihten sonra başladı ve Tengrici Türklerin hepsi bu yeni dini birden bire kabul etmedi. Boylara göre örgütlenmiş olan eski Türk toplumlarında yeni bir dinin benimsenmesi, boy yöneticilerine bağlıydı. Eğer bir boyun yöneticisi yeni bir din kabul ederse, boy üyeleri de o dini benimsedi.

Hazar boyu, Bulan'ın kendi boyuydu. Bu nedenle Hazar boyunun tümü Yahudiliği benimsedi. Diğer yandan Türi ve Kırık boylarının şadları Hazar yönetici elitinin içinde olmaları nedeniyle, bu iki boyun aristokratları ile halkının bir bölümü Yahudiliğe geçti. Yahudilik, kağanlığın gücünün dayandığı kurucu boylardan Alan boyu içinde biraz, Barsıl ve Kazak boyları içinde ise hiç yayılmadı. Bunun nedeni, bu boy şadlarının Hazar yönetici eliti içinde bulunmaması ile açıklanabilir. Kabarlar Yahudiliğin benimsenmesinden önce ayakla-

¹⁰⁴ Tevrat, Yaratılış Kitabı, Yar 10/1, 10/2, 10/3, 10/6, 10/22.

narak ülkeyi terketmişlerdi. Bu nedenle Yahudilik, Kabar boyunu hiç etkilemedi. Dolayısıyla Macar Yahudileri Kabar değil, Hazar boyundandır. Kınıklar ise, 10. yüzyılın başında topraklarını terk ederek Müslüman Türklerin arasına göç ettiler ve aynı yüzyılın sonunda İslama geçtiler. Bunu ileride daha ayrıntılı olarak göreceğiz.

Günümüzde 11 milyonun üzerindeki Aşkenaz Yahudisi ile 2,5 milyon dolayındaki Seferad Yahudilerinin bir kısmı, Yahudi Hazar ve Türi boylarının torunlarıdır. Ataları Türk olan bu Yahudiler, bugünkü dünya Yahudi nüfusunun yüzde doksanından çoğunu oluştururlar. Dolayısıyla, II. Dünya Savaşı sırasında Nazilerin soykırım yaptığı milyonlarca Yahudi Sami değil, Türktü. Genellikle kumral-sarı olan Seferad Yahudilerinin bir kısmı da Kuzey Afrika kökenlidir. Bunlar Sami değil, Berberi asıllıdır. Berberiler, eski bir Türk boyu olan Bandalların ardıllarıdır.

Bandal, eski Türkçe ağaçtan omuz başı biçiminde çıkan kalın sopa anlamına gelir ve Roma kaynaklarına "Vandili" ("Vandallar") olarak geçmiştir. Bandallar, Roma yazılı kaynaklarında bugünkü güney Polonya'da yaşayan bir halk olarak geçer. Bu Türk boyu daha sonra 5. yüzyılda İber Yarımadasında, Batı Akdeniz adalarında ve Kuzey Afrika'da etkili bir güç olarak ortaya çıktı. Bandallar 429 yılında İspanya'yı tümüyle terk ederek Kuzey Afrika'ya göç ettiler. Daha sonra bir kısmı 8. yüzyılda Endülüs Emevileriyle birlikte yeniden İber Yarımadası'na geri geldi. Burada Bandalların bir kısmı, İber Yarımadası'na göç etmiş olan Hazarlar ve Türi'lerden etkilenerek Yahudiliği benimsedi.

Türk kökenli Yahudiler dışındaki Yahudi nüfus ise çok azdır. Gerçek İbraniler olan Sami Yahudilerinin nüfusu

bugün bir kaç milyon kadardır. Bunların dışında 200 bin kaclar Etiyopya yahudisi bulunuyor. Yahudilik, anlaşılacağı gibi bir etnos değil, dini bir toplumdur ve içinde değişik etnosları barındırmaktadır. Günümüzde dünya üzerinde 14 milyonla 17 milyon arasında Yahudi olduğu sanılıyor. Bu Yahudi nüfusun ezici bir çoğunluğunu Türk kökenli Yahudiler oluşturmaktadır.

Yükselme Dönemi

1. Doğu Roma ile İlişkiler

Hazar Kağanlığı bir güç olarak ortaya çıktığında, Doğu Roma İmparatorluğu onunla yakın ilişkiler içine girdi. 695'te II. Justinianos on yıllık yönetimi sırasında uyguladığı yüksek vergiler nedeniyle Roma aristokrasisi tarafından tahttan indirilip bununun ve dilinin bir bölümü kesildikten sonra hiç geri dönmek koşuluyla Kırım'ın güney ucundaki Roma bağlı olan Kerson'a sürgüne gönderildi. Justinianos Kerson'da sürgündeyken yerine geçen imparaotor Leontios ve ondan sonra imparator olan Tiberius'a karşı komplolar hazırlamaya ve tahtına geri almak için yandaş toplamaya başladı. Kerson'daki yöneticiler Justinianos'un bu girişimlerini şehirleri için tehlikeli bularak 702 ya da 703 yılında kendisini Konstantinopolis'e geri göndermeye karar verdiler.

Bunu duyan Justinianos, Kerson'dan kaçarak Hazar Kağanı Batur'a sığındı. Batur Kağan Justinianos'u içtenlikle karşılayarak ona destek vereceğini söyledi ve bunu belirtmek için de, kız kardeşini onunla evlendirdi. Justinianos yeni eşine, İmparator I. Justinianos'un eşinin adına saygı olsun

diye Theodora adını verdi. Ardından Kağan, Justinianos'u kız kardeşiyle birlikte Kerç boğazının doğu kıyısındaki Tamatarakan şehrine yerleştirdi.

Diğer yandan Konstantinopolis'te imparatorluğu Leontios'un elinden almış olan imparator III. Tiberius, Batur Kağan'a eğer kaynını öldürürse büyük bir armağan vermeyi önerdi. Buna inanan Kağan, 704 yılında iki Hazar görevlisini Justinianos'u öldürmek için yolladı. Ancak Theodora bunu öğrenerek, durumu Justinianos'a bildirdi. Böylece hazırlıklı olan Justinianos bu iki görevliyi kendi elleri ile boğarak öldürdü. Oturduğu şehirden bir balıkçı teknesi çalarak eşiyile birlikte önce Kerson'a gitti. Orada kendine destek sağlamak isteyen yandaşlarını da alarak Karadeniz üzerinden Tuna Bulgar Kağanlığı'na kaçarak Terbelis [Tarmal: dağıtan, parçalayan] Kağan'a sığındı.

Tarmal Kağan, Justinianos'a tahtı yeniden geri alması için istediği askeri yardımı vermeye hazır olduğunu, ancak karşılığında Justinianos'un tahta geçtikten sonra kendisine Sezar sarıyla birlikte kızı Anastasia'yı da vermesini istedi. Justinianos bu koşulları onayladıktan sonra, 705 yılında 15 bin kişilik bir Bulgarlar ordusunun ve Konstantinopolis'teki yandaşlarının yardımıyla sarayı basarak tahtı yeniden ele geçirdi. Böylece Theodora, imparatoriçe olarak taç giydi.

Ancak başına gelenleri unutmayan Justinianos, öc almak için 710 yılında yüz bin kişilik bir donanmayı Kerson'a gönderdi. Roma ordusu Kerson'u pek bir direnme olmadan ele geçirerek Kerson yöneticileri ile buraya atanmış olan Hazar tudunu tutuklayarak, halkı kılıçtan geçirdi. Roma donanması tutsaklarla birlikte geri dönerken büyük bir fırtına koptu ve yetmiş binden çok Roma askeri öldü. Bunun üzerine Justi-

nianos, yeni bir donanma yollamak için hazırlıklara başladı. Bunu duyan Kersonlular Bardanes adlı bir general önderliğinde ayaklanarak, Hazar Kağanı'ndan yardım istediler. Durumun ciddiyetini anlayan Justinianos, tutsakları geri verip barış yapmak için Kerson'a üç yüz askerle birlikte bir elçi heyeti gönderdi. Roma heyeti Kerson'da ayaklananlar tarafından kılıçtan geçirildikten sonra, üç yüz Roma askeri Hazar Tudunu'yla birlikte Kağan'a gönderildi. Tudun yolda ölünce, Roma askerleri Kağan tarafından öldürtülüp, ona eşlik etmesi için Tudun'la birlikte gömüldü.

Batur Kağan'ın desteğiyle gemilerle Konstantinopolis'e giden General Bardenes, Filippikos adını alarak imparator olarak tahta geçti. Justinanos bu sırada şehirde değildi ve Ermenistan bölgesi üzerine yürümekteydi. Geri dönüp şehri yeniden ele geçirmek için uğraşıysa da başaramadı. Filippikos 711'de Justinianos'u yakalatarak tutuklattı. Justinianos Konstantinopolis'e getirilirken şehir yakınlarında idam edilerek kesik başı imparatora gönderildi. Justinianos'un öldürülmesini duyan annesi Anastasia, Justinianos'un ortak imparator olan 6 yaşındaki oğlu Tiberios'u bir kiliseye götürüp sığınma hakkı istedi. Ancak Filippikos'un adamları, Batur Kağan'ın da yeğeni olan bu çocuğu kiliseden alarak öldürdüler. Bu olaylar sırasında Theodora'nın yaşayıp yaşamadığı belli değildir. Diğer imparatoriçelerin tersine, mezar yeri belirtilmemiş, ölüm yılı ve biçimi belirsiz kalmıştır.

Bu olaydan yıllar sonra, 732'de Araplar tarafından işgal tehdidi altında olan Doğu Roma imparatoru III.Leo, bağlaşı kurmak için Hazar Kağanı Batur'a bir elçilik gönderdi. Batur Kağan'ın kızı Çiçek ile İmparator III. Leo'nun oğlu eş imparator V. Konstantinos'un evlenmesiyle bağlaşı imzalandı. Bu

sırada Konstantinos 14 yaşındayken, Çiçek de ondan daha gençti. Vaftiz edilerek Çiçek'e İrini adı verildi. Çiçek, dini metinleri okumayı öğrenerek dindar bir Hristiyan olarak yaşadı. III. Leo 741 yılında ölünce, oğlu V. Konstantinos imparator olarak Çiçek de İmparatoriçe İrini olarak onun yerine geçtiler. 750 yılında Konstantinos ile Çiçek'in, daha sonra İmparator IV. Leo olarak babasının yerine geçecek olan Hazar Leo adıyla bilinen oğulları doğdu. Doğum sırasında ölmüş olması gereken Çiçek'in ardından ertesi yıl Konstantinos ikinci eşi Maria ile evlendi.

IV. Leo Hazar, 775'te tahta çıktı. 780 yılında aniden ölen IV. Leo, kısa süren imparatorluğu boyunca Araplarla savaştı ve babası V. Konstantinos'un ikinci eşinden olan kardeşlerinin entrikalarıyla karşı karşıya kaldı. IV. Leo, ölümünden hemen önce Bulgar Kağanı Kardam'a yönelik bir savaş hazırlığı içindeydi. Öldükten sonra yerine tek oğlu olan VI. Konstantinos geçti. Leo Hazar'ın ölümünden sonra Hazar Kağanlığı'nın Doğu Roma ile hanedan ilişkisi sona erdi.

Batur Kağan'ın torunu Bağatur Kağan döneminde 786 ya da 787 yılında Hazar Kağanlığı, Kerson'daki Hristiyan Kırım Gut Türklerine saldırdı. Başkentleri Doros'u kuşatarak ele geçirildi ve şehrin başına bir Hazar tudunu atandı. Hristiyan Gutlar, psikoposları John önderliğinde direndiler, ancak sonunda yenildiler ve John, Hazar ordusuna teslim olduktan sonra hapse atıldı.

Kaynak: The Chronicle of Theophanes Confessor, Clarendon Press, Oxford, 1997, PDF.

2. Türk-Arap Savaşları

632 yılında, İran'da III. Yezdigirt tahta çıktıktan sonra, Arap orduları ilk kez İran topraklarına saldırılara başladı. Doğu Roma ile olan uzun süreli savaşlar, ekonomik gerileme, ağır vergiler, dini kargaşa, katı sosyal tabakalaşma, vilayet beylerinin artan gücü ve şahların sık sık değişmesi Sasanlı Partlarının zayıflamasına neden olmuştu. Bu etkenler Arap istilasını kolaylaştırdı. Sasanlı Partlarıyla Araplar arasındaki ilk karşılaşma 633 yılındaki bir savaşla başladı. Arap ordularıyla Sasanlı orduları arasında 633 yılı sonuna dek dokuz savaş daha oldu ve tümü, Halid bin Velid komutasındaki Arapların yengişiyle (zaferiyle) sonuçlandı.

637 yılında bir Arap ordusu Sasanlıları yenerek, Tizpon'u kuşattı. Uzun süren bir kuşatmanın ardından Tizpon düştü ve Yezdigirt, ardında hazinesinin çok büyük bir kısmını bırakarak doğuya kaçtı. Kısa bir süre sonra Tizpon'u ele geçiren Araplar hazineyi ele geçirerek, güçlü bir finansal kaynağın sahibi oldular. Sasanlılar ise kaynak sıkıntısına düştü. Bunun sonucunda Araplar İran'ı ele geçirmeye başladı. Kimi Sasanlı valileri güçlerini birleştirerek Arap ordularını püskürtmek isteseler de, merkezi otoritenin olmaması buna yetmedi ve Sasanlılar Nihavend Savaşı'nı yitirdi. Böylece Araplar İran'ı ele geçirdi.

Ardından Araplar, İran üzerinden Türk yurtlarına saldırı-maya başladılar. Arapların Türk yurtlarına saldırıma yürek-liliği göstermelerinin en büyük nedeni, o dönemde Orta Asya'da güçlü bir devlet olan Türk Kağanlığı'nın aralıklarla yıkılıp yeniden kurulması, bölünmesi ve bu sürelerde Türk-lerin kendi aralarındaki bitmek tükenmek bilmeyen savaş-lardır. Bu dönemde Orta Asya'nın batısında tam bir otorite

boşluğu oluşarak, Türk şehirleri sürekli birbiriyle savaşan küçük Türk beylikleri tarafından yönetildi. Bu durumdan yararlanan Araplar, Orta Asya'nın batısındaki Türk yurtlarında yaptıkları eşi görülmemiş katliamlarla İslamı yayma fırsatı buldular. Ancak İslam, Kafkasya üzerinden diğer bir Türk yurdu olan Karadeniz Bozkın'na yayılamadı. Bu bölgede yeni kurulmuş olan Hazar Kağanlığı, Araplara karşı büyük bir direnç gösterdi.

Birinci Hazar-Arap Savaşı Böri Kağan döneminde, Arapların genişlemesinin ilk aşamasında başladı ve 642'den 652'ye kadar sürdü. Hazar-Arap savaşları ilk olarak Halife Ömer zamanında (634-644), Ermenistan ve Azerbaycan bölgelerinin Arap orduları tarafından ele geçirilmesi üzerine başladı. 640 yılına gelindiğinde Arap orduları Kafkasya'ya ulaşmıştı. Hazar Kağanlığı'na yönelik ilk Arap saldırıları 642-646 yılları arasında gerçekleşti. 642'de Araplar Kafkasya'ya ilk saldırılarını başlatarak, Hazar Kağanlığını'nun egemenliğindeki Demirkapı'ya (Derbend) dayandılar. İlk büyük Arap saldırısı ise İrbiz Kağan döneminde, 652-53 yılları arasında Selman komutasındaki ordu tarafından yapıldı. Demirkapı Geçidi'ni aşan Selman, o zamanki başkent Balancar'a kadar yaklaştı, ancak yenilerek ağır yitikler verdi. Bu orduyu yenen Hazar güçleri, Ermenistan bölgesine kadar ilerlemeyi başardı. [Ermenistan adı ülkü, istek, amaç gibi anlamlara gelen eski Türkçe arman/erman/ermen sözünden gelir ve etnik bir ad değil, yalnızca bölge adıdır.]

Halife Osman'ın 656 yılında öldürülmesi ve Ali'nin halife seçilmesinden sonra ortaya çıkan kanışıklıklar, Kafkaslar yönündeki Arap saldırılarını azalttı. Karşı saldırıya geçen Hazar orduları, Kura ile Aras ırmaqları arasındaki bölge olan Ar-

ran'a kadar indiler. Emevî Halifesi Muâviye zamanında Arap ordularının Kafkas saldırıları yeniden başladı. Hazar Kağanlığı, yine İrbiz Kağan döneminde 683-685 yılları arasındaki ikinci Arap iç savaşı sırasında, Arap egemenliği altındaki Güney Kafkasya'ya büyük çaplı saldırılar yaparak, bölgeyi yağmaladı ve bir çok savaş tutsağı elde etti.

İkinci Hazar-Arap Savaşı, 8. yüzyılın başlarında Kafkasya'ya bir dizi baskınlarla başladı. Araplar, büyük çaplı bir ayaklanmayı bastırdıktan sonra Batur Kağan döneminde 705 yılında Güney Kafkasya'yı ele geçirdiler. Bu arada 711 yılında Tongukuk komutasındaki Türk Kağanlığı ordusu Altaylar'ı geçip, Cungarya'daki Türgeş ordusuna saldırarak onları yendi. Tongukuk, geri çekilen Türgeşleri izlemek için Seyhun Irmağı'nı geçerek birliklerini Toharistan sınırına kadar götürdü. Ancak Samarkent yakınlarında Araplarla yapılan savaşlarda ordunun geri hizmetleri kesildiğinden, büyük yitkiler vererek, 713-714'te zorla Altaylara geri döndü. Görüldüğü gibi Orta Asya'daki Türkler bu sıralarda Arap saldırılarına karşı birleşecekleri yerde, birbirini yok etmekle ilgileniyorlardı.

Araplar 713 yılında Demirkapı'yı ele geçirdiler. Batur Kağan buna karşılık olarak Güney Azerbaycan'a 30 bin kişilik bir orduyla saldırı başlattı, ancak Hazar ordusu Araplar tarafından geri püskürtüldü. Bundan sonra Hazar Kağanlığı, doğudaki Türgeş Kağanlığı ile birlikte Araplara karşı ortak bir duruş sergilemeye başladı. 720 yılında Türgeş Kağanı Suluk, Soğdakların Araplara karşı ayaklanmasına yardım etmek için Kül Çur komutasında bir ordu gönderdi. Kür Çur, Seyhun Irmağı'nı geçerek Sogud Eli'ne geldi ve Soğdaklarla birleşerek, Samarkent'e doğru yürüttü. Arap Valisi Said,

Türkleri durduramayınca Samarkent'e çekildi. Ancak Türgeşler Samarkent'i kuşatamadı. Ardından Araplar, Hotan şehrini ele geçirerek yağmaladılar. Bunun üzerine Türgeşler Araplara yeniden saldırdı. Türgeş kağanı Suluk'un Arapları kovalamasından cesaret alan Hotan halkı da Araplara karşı ayaklandı.

Batur Kağan 722 yılında Güney Kafkasya'ya yeniden saldırdı. Araplar burada büyük bir bozguna uğratıldı. 30 bin kişilik Hazar ordusu büyük bir yengiş kazanarak Arap kampını ele geçince, yenilen Arap ordusu Suriye'ye doğru kaçtı. 723 yılında Araplar Demirkapı'yı geri alarak, Balancar'a doğru ilerledi. Hazar savunmasını kırarak şehre saldırdılar ve halkın çoğunu öldürerek kalanları da yakalayıp köle aldılar. Türklerin çok az bir kısmı kuzeye kaçabildi. Ancak tüm bu başarılarına karşın Araplar, Hazar ordusunu yenemedi ve Kafkasya'nın güneyine çekildi. Hazar ordusu, geri çekilen Arap ordusundan boşalan toprakları ele geçirmek için hazırlıklara başladığı sırada Halife, Ermenistan valiliğine Cerrah'ı atamıştı. Cerrah'ın güçlü bir orduyla ilerlediğini duyan Hazar ordusu geri çekildi. Bu sırada Cerrah da Berdaa'ya ulaştı. Hazar ordusunun büyük gücü dağın kuzeyinde bulunuyordu. Kalabalık Arap ordusu iki koldan saldırıya geçerek savaşı kazandı ve bir çok tutsakla birlikte çok sayıda koyun ve sığır da ele geçirdi.

Ertesi gün Batur Kağan'ın oğlu Bars Bey komutasındaki 40 bin kişilik Hazar ordusu Arapların daha çok ilerlemesini engellemek amacıyla saldırıya geçti. Gerçekleşen şiddetli çarpışmadan sonra Hazar ordusu yenilerek geri çekildi. Hazar askerlerinin büyük çoğunluğu öldürülmüştü. Böylece Cerrah, Balancar'a ulaşmış oldu. Gırtlak gırtlığa süren bir savaş

sonunda, Araplar şehri ele geçirdi. Balancar Tudunu bir kaç adamıyla birlikte Semender'e kaçtı. Eşi ile oğlu ise Araplar tarafından ele geçirilerek, köle olarak satıldı. Cerrah 100 bin dirhem verip onları satın aldı ve Hazar Tudunu'na eşini, oğlunu ve tüm varlığını Arap egemenliğini kabul etmesi koşuluyla geri vereceğini ilettiler. Tudun da bu öneriyi kabul etmek zorunda kaldı. Balancar düştükten sonra Cerrah, Türklerin bir bölümünü Balancar Irmağı'nda boğdurttu. Ayrıca birçok tutsak ile çevredeki küçük kaleleri ele geçirerek, buralardaki Türkleri başka bölgelere göç ettirdi. Türklerin çoğu kuzeye göç etmek zorunda kaldı. Balancar bundan sonraki 200 yıl içinde İslamlaşacaktı.

Ardından Semender'e ilerlemeye kalkan Cerrah, şehre yaklaştığı sırada, daha ileri gitmemesi için Balancar'ın eski Tudunu'ndan bir uyarı mektubu aldı. Arapların hemen ötesinde büyük bir Hazar ordusu bulunmaktaydı. Bunun üzerine Cerrah çekilme buyruğu vererek ordusunu Şeki'deki kışlalara geri götürdü. Cerrah 725 yılında Hazarya'ya girerek, Alan topraklarını yağmaladı. Bir sonraki yıl Cerrah, Halife tarafından geri çekilerek, yerine vali olarak Cerrah'ın kardeşi Mesleme atandı. Bu sırada Orta Asya'da 726 yılında Suluk Kağan yeniden Arapların üzerine yürüdü. Huttal'da Araplarla çarpıştılar ve Araplar Türgeşler karşısında ağır bir yenilgi aldı.

Hazar Kağanlığı, 726 yılında Bars Bey tarafından yönetilen büyük bir orduyla Azerbaycan'ı ele geçirdi. Hazar ordusu burada Haris komutasındaki bir Arap ordusu tarafından karşılandı. Yapılan ilk savaşı Araplar kazandı ve Türkler Aras Irmağı'nın karşı yakasına çekildiler. Burada yapılan ikinci savaş da Araplar kazandı ve Türkler büyük yitkiler verdiler.

727 yılında Mesleme, daha önce yitirilen Daryal Geçidi'ni yeniden ele geçirerek Hazarya içlerine doğru ilerledi. Hazar Kağanı dirense de, Araplar çok sayıda tutsak ile yağma ele geçirdiler. Ertesi yıl Mesleme, Daryal dolaylarında Hazar ordusuyla karşılaştı. Çarpışmalar bir ay kadar sürdü. Araplar bu savaşı yitirerek, güneye çekilmek zorunda kaldılar. Ondan sonraki yıl Mesleme Halife tarafından geri çekilerek, yerine yeniden Cerrah vali olarak atandı.

Türgeşler 728 yılında Araplara karşı ayaklanan Soğdaklara yardım etmek için Araplara yeniden saldırdılar ve Arap ordularını yenerek Buhara'yı geri aldılar. 729 yılına gelindiğinde, Araplar Güney Kafkasya'nın denetimini yitirerek, yeniden savunmaya geçmişlerdi. Bu sırada Suluk Kağan ve Kül Çur komutasındaki Türgeş orduları 729 yılında iki ay boyunca Arapları Kemerce kalesinde kuşatma altında tuttu. Açlıktan ölme noktasına gelen Araplar Kemerce'den çıkarak teslim oldu. Yapılan antlaşma gereği teslim olan Araplar Debusya'ya gönderildi.

Bu sırada Bars Bey, büyük bir Hazar ordusuyla Daryal Geçidi'ne ulaştı. Hazar ordusu Varançan'a kadar ilerleyip, şehri kuşatma altına aldı. Cerrah, Varançan yakınlarına kadar geldiyse de bir şey yapamadı. Daha sonra Hazar ve Emevî orduları Erdebil ovasında karşılaştı. İki gün süren şiddetli bir savaş sonunda Araplar korkunç bir yenilgiye uğradı. Arap ordusunun neredeyse tümü kılıçtan geçirildi, kalanlarsa can keşistikleri için tutsak alınmadı. Bir kaç yüz Arap askeri de kaçabilmeyi başardı. Şafak söktüğünde Cerrah'ın yanında bir kaç yaralı askeri kalmıştı. Burada Cerrah yakalanarak başı vuruldu. Ardından Hazar ordusu Erdebil'e saldırarak, kısa süren bir direnişin ardından şehri ele geçirdi ve Arap asker-

lerini kılıçtan geçirdi. Arapların bu yenilgisi Orta Asya'da büyük bir yankı yapmıştı. Hazar ordusu, Tebriz'e kadar tüm Güney Kafkasya'yı yağmaladı. Ardından ilerlemeyi sürdürerek, Azerbaycan üzerinden Diyarbakır ve Musul'a kadar ulaştı.

Bu yenilginin üzerine Halife'nin gönderdiği Said komutasındaki büyük bir Arap ordusu, Ahlat dolaylarındaki Hazar ordusunun bulunduğu bölgeye ulaşmıştı. Burada yerlilerden biri Said'e, ileride 10 bin kişilik bir Hazar ordusunun bulunduğu bilgisini verdi. Hazar ordusunu kuşatan Araplar, Hazar askerlerinin çoğunu öldürdü. Kaçabilenler Bars Bey'e ulaşarak durumu ona bildirdiler. Ardından iki ordu Baylağan dolaylarında karşılaştı. Yapılan savaşı Araplar kazandı. Bir İslam kaynağına göre Said bu savaşta Bars Bey'i öldürerek başını kesti. Ancak, başka kaynaklarca doğrulanmayan bu bilgi yanlıştır. Bars Bey daha sonra babasının ardından kağan oldu.

Araplar, 730 yılında Hazarya'ya yeniden saldırarak, Demirkapı'yı ele geçirdiler. Hazarlar, 731 yılında Demirkapı'yı Araplardan geri alarak buraya bir garnizon kurdular. Araplar aynı yıl yeniden Hazarya'ya saldırarak, Balancar ve Semender'e kadar ilerlediler. Babasının ardından tahta geçmiş olan Bars Kağan burada yaralandı. Ancak Araplar her ne kadar başarı kazansalar da pek tutunamadılar ve Hazar ordusu karşı saldırıya geçince, güneye çekilmek zorunda kaldılar. Aynı yıl Türgeşler de, Defile Savaşı'nda Arapları büyük bir yenilgiye uğrattı. 735 yılında ise Araplar, Doğu Türkistan'daki Cimsar'a saldırdılar.

737 yılında Arap komutanı Mervan, ateşkes bahanesiyle Hazar topraklarına girerek, 150 bin kişilik bir orduyla bek-

lenmedik bir saldırı başlattı. Bars Kağan, kuzeye çekilerek toplayabildiği 40 bin kişilik bir orduyu Arapların üzerine gönderdi. Ancak Hazar ordusu yenildi ve Türkler 10 bin ölü ile 7 bin tutsak verdi. Arapların Hazarya'yı denetim altında tutabilmeleri için orada bir Arap vali ile güçlü bir Arap ordusu bulundurmaları gerekiyordu. Mervan, ülkesindeki siyasal bunalımlar nedeniyle bunu yapamadı ve aldığı 7 bin Türk tutsakla birlikte Hazar topraklarından çıkarak ordusunu güneye çekti.

Ancak Z. Kitapçı, ırkçı bir Arap milliyetçisini aratmayacak biçimde kendi soyuna kin kusarak bu olayı şöyle anlatır: "Mervan, bu defa iyi bir hazırlık yaptıktan sonra ekseriyetini Şamlı profesyonel askerlerin oluşturduğu 120.000 kişilik bir ordu ile hareket etmiş ve Demir Kapı önlerine gelmiştir. Oradan Hazar yurtlarına dalan Mervan, yol güzergahındaki bütün kaleleri yakıp yıkarak ilerlemiş ve en büyük Hazar şehirlerinden biri olan Semendere'ye gelmiş ve Hazarların başşehri olan Etil şehrine yönelmiştir. Bu, Yüksek Hazar Hakanlığının hiç beklemediği bir durum idi. Hakanlık hemen teşebbüse geçmiş ve derhal 40.000 kişilik bir ordu hazırlamış ve bu orduyu Müslüman Araplarla yapılan harblardan pek başka bir tecrübesi olmadığı anlaşılan Hazar Tarhan komutasında Müslüman Arapların üstüne sevketmiştir. Müslüman Arapların İtil nehrini geçmeleri ve Etil şehrine hücum etmelerini önlemekle görevlendirilen bu Hazar ordusu, ne yazık ki, Muhammed b. Mervan'ın akıl almaz bir deha ve çok büyük bir ustalıkla hazırladığı bir plan gereği pusuya düşürülmüş ve bütünüyle imha edilmiştir. (...) Bir gece yansı deri tutumlarla 40.000 kişilik bir öncü gücü, İtil nehrinin doğu kısmına geçirmeyi başaran Mervan, hiçbir şeyden habersiz,

hatta bir kısmı ava çıkmış ve bir çoğu içtikleri aşırı içki yüzünden sarhoş vaziyette olan Hazar Tarhan ve askerlerinin üzerine hışımla çullanmışlar ve onların derlenip toparlanmalarına fırsat vermeden hepsini kılıçtan geçirmişler ve bir o kadarını da esir almışlardır. Bu esir alınanlar arasında Hazar orduları baş komutanı Hazar Tarhan ve yüksek Hazar aristokratları da vardı.”

“Müslüman Fatih'in artık kazandığı büyük zafer tacını başına koyarak, kahraman askerleri ile birlikte, mağrur bir eda ile Etil şehrine yürütmesini ve şehri işgal etmesini hiç kimse önleyemezdi. Fakat o böyle yapmamış ve tarihte çok az bir komutanın yaptığı bir asalet örneği sergilemiş, çelik bir irade ve bir tunç heykel gibi, Hazar hakanının karşına dikilmiş, ona bir demir pençe gibi, elini uzatmış, yeni bir kapı açmış ve yepyeni bir yol göstermiştir. Bu demir pençe; banş eli, bu yeni kapı; İslam ve bu yeni yol ise; Allah'ın hidayetine giden yol idi. Ne ilginçtir ki, bu değerli Arap komutanı bu güzel fırsatı İslam namına değerlendirmiş ve elçiye, Hazar hakanından hiç bir şey istemediğini ve sadece onun mutlaka Müslüman olmasını istediğini söylemiş, aksi halde onun ülkesine yürüteceğini, onu öldüreceğini, ülkesini elinden alacağını ve yerine bir başkasını Yüksek Hazar başkanı yapacağını bildirmiş ve bu günlerin tabiri ile çok zorlu bir ultimatom vermiştir. Mamafih Hazar Türk Hakanı iyi bir durum muhakemesi yaptıktan sonra bu meseleyi daha bir ciddi ve samimi olarak düşünmüş ve kalbinin karanlık kapılarının İslam hidayet nurlarına karşı aralandığını ve gönlünde ilahi bir kıpırdanmanın başladığını hissetmiş ve Müslüman olmaya karar vermiştir.”

Z. Kitapçı'nın Türkleri aşağılayan ve Arapları göklere çıkaran bu sözleri, tarihi çarpıtmaktan ve süslü bir İslam pro-

pogandası yapmaktan başka hiç bir şey değildir. Bu arada Orta Asya'da Suluk Kağan, 737 yılında bir kez daha Araplara saldırdı. Araplar ağır yitikler vererek Ceyhun Irmağı'nın güneyine çekildi. Türgeşler Ceyhun'u geçerek Arapları Belh'e kadar çekilmeye zorladılar. Ancak Gürgeç beyi Araplarla birleşince, Suluk Kağan ülkesine geri çekilmek zorunda kaldı. Hazar Türkleri ile Araplar arasındaki savaşlar ise 737 yılından sonra Bars Kağan ölünceye dek, yirmi yıldan çok sürdü. Bu dönemde Araplar, Hazar Kağanlığı'nın güney topraklarındaki Alanlara, Sarirlere ve diğer bölgelere saldırdılar. Orta Asya'da ise, 739 yılında Samarkent'e tümüyle yerleştiler. Ancak Seyhun Irmağı'nı geçmeye çalışsalar da, yeni tahta geçen Türgeş Kağanı Kül komutasındaki Türgeş ordusu tarafından durduruldular. Araplar, sayı olarak Türgeş ordusundan çok daha kalabalık olmalarına karşın, ırmağın öte yanına geçme yürekliliğini gösteremediler.

Hazarya'ya olan Arap saldırıları 741 yılına kadar sürdü. Ancak bölgedeki denetimleri sınırlı oldu. Ardından üçüncü bir Arap iç savaşı patlak verdi ve Abbasiler 750'de Emevileri devirerek, kendi hanedanlıklarını kurdular. Hazar orduları Bars'ın oğlu Bağatur Kağan döneminde, 762 yılında Arapların elinde olan Ermenistan bölgesine büyük bir akın yaparak buradaki Arap ordusunu yendi. Ermenistan bölgesindeki egemenliğinin tehlikeye girdiğini anlayan Abbasi Halifesi Mansur (754-775), Hazarya ile ilişkilerin düzeltilmesi için Berdaa'daki Ermenistan valisi Yezid'e alel acele bir mektup yazarak onun Hazarlarla akrabalık kurması için elinden ne gelirse yapmasını istedi. Bunun üzerine Yezid, Hazar kağanı Bağatur'a bir dünürcü göndererek kızını istetti. Kağan da bunu kabul ederek görkemli bir düğünle kızını bu Arapla ev-

lendirdi. Ancak bir süre sonra Kağan'ın kızı iki çocuğuyla birlikte zehirlenerek öldürüldü. Bunu duyan Bağatur Kağan, ordusuyla Demirkapı üzerinden Berdaa'ya girerek buradaki Arap askerlerini kılıçtan geçirdi. Bağatur'un oğullarından biri olması gereken Uras Tarkan komutasındaki Hazar orduları 762-764 yılları arasında Kafkasya'nın güneyine akınlar yaparak, Tiflis'i ele geçirdi. Bundan sonra, Hazar-Arap savaşları duruldu.

Mansur'dan sonra 775-785 yılları arasında halifelik yapan Mehdi ile 786-809 yılları arasında halifelik yapan Harun dönemlerinde Hazar Türkleriyle Araplar arasında bir barış dönemi egemen oldu. Harun'dan sonra 813-833 yılları arasında halifelik yapan Memun döneminin ilk yıllarında Araplar Gürgenç üzerinden Hazarya'ya saldırılar yaptılar. Bundan başka kaynaklara geçen bir Hazar-Arap savaşı bulunmamaktadır.

Türk-Arap savaşları sırasında Hazarya ve Orta Asya'da 10 binlerce sivil Türk katledildi, Türk bilim adamları ve kamaları öldürüldü, tapınakları yıkıldı, 10 binlerce Türk genci köle ve cariyeye yapıldı, Türk şehirleri yağmalandı, halkın her şeyi talan edildi, tarihi eserler yok edildi, teslim olan Türkler yaşlı, kadın, çocuk gözetilmeden kılıçtan geçirildi.

Z. Kitapçı ise, Arapların Türk yurtlarında yaptıkları bu akıl almaz vahşeti haklı gösterebilmek için Türkleri saldırgan, Arapları da suçsuz göstermeye çalışarak, Türk-Arap savaşlarını şöyle yazar: "Hazarlar; Gök Türk Hakanlığının, Karadeniz Don-Volga boylarında uç beyleri oldukları o güçlü devirlerde Azerbaycan, İran ve Arabistan topraklarına, hem de hiç beklenmedik zamanlarda çok büyük akınlar yapmışlar ve Araplara korku dolu, dehşetli günler yaşatmışlardır. (...)

İran'a dalan akıncı Hazar Türkleri, daha sonra bir yıldırım süratiyle Musula ulaşmışlar ve çok az bir süre önce güney Arabistan'dan göç ederek buralara yerleşen Kudaa adındaki büyük Arap kabilesi ve onların çok geniş kollarından biri olan Beni Tezyid aşiretini yağmalamışlar, onlardan bir çok kimseleri esir almışlar ve onlara telafisi mümkün olmayan zararlar vermişlerdir. (...) Gerçekte Müslüman Arapların, Hz. Ömer devrinde Azerbaycan ve hele hele Kafkasya'yı fethetme kalkışmalarının sebepleri nelerdir? Bu hala izaha muhtaç bir konudur."

"Öyle tahmin ediyoruz ki Hz. Ömer'i icabında haklı kılabilecek ciddi sebepler olmalıdır. Bunların başında İran platosunu İslamın öz yurdu haline getirmek, kuzeyden maveray-ı Kafkasta bir fırtına gibi kopup gelen ve Arabistan'ı zaman zaman tehdit eden Türk Hazar akınlarını önlemek ve yine kuzeyden güneye Arabistan'a inen tarihi Hazar ticaret yolunu kontrol altına almaktır. (...) Ne; var ki harp etmeye değil, sadece gaza ve cihad etmeye gelen bu insanlar, çok geçmeden harp etmenin aynı bir sanat ve meharret işi olduğunu gözleri ile görmüşlerdir. (...) 30.000 kişilik Müslüman Arap ordusu şakırdayan Hazar Türk kılıçları arasında eriyip gitmiş, Cerrah ise, emsali pek çok maiyet komutanı ile bu hengamede çoktan şehit olmuş ve Tanrı'sına kavuşmuştur. Cerrah'ın ordusundan sadece 700 kişi kaçıp kurtulabilmişti. (...) Daha sonra Hişam, üzüntüsünden günlerce uyumamış, Cerrah'ın yanında bıraktığı bu işi tamamlayacak ve Hazarlardan onun intikamını alacak ve Hazar hakanının elinde esir olarak bulunan binlerce müslümanı kurtaracak dirayetli bir komutan aramış ve en sonunda devrin gerçekten de en tecrübeli komutanlarından biri olan Mervan b. Muhammed'i Kafkas ordusunun

baş komutanlığına atamış ve onu ayrıca Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine getirmiştir.”

İslamcılık batağına girip kendi soyuna düşman bir mankurta dönüşmek böyle bir şeydir işte. Z. Kitapçı'ya göre Araplar Türk yurtlarına savaşmaya değil, yalnızca gaza ve cihad etmeye gelmişler. Ancak gaza, İslamı yaymak amacıyla Müslüman olmayanlara karşı yapılan savaş; cihad da, din uğruna yapılan savaştır. İkisi de savaştır ve Araplar Türk yurtlarına savaş ve yağma için gelmişlerdir. Arapların Türklere yurtlarına saldırmış olmalarının nedeni, dillere destan olan Türk yurtlarındaki zenginliği yağmalamaktır.

Kaynaklar: Tarih-i Taberi, Çeviren M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınları, İstanbul, 2007.

Kitapçı, Z., Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 155, 2005.

Brook, K. A., Hazar Yahudileri, Nokta Kitap, İstanbul, 2005.

Dunlop, D. M., Hazar Yahudi Tarihi, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019.

Gerileme Dönemi

Schechter Mektubun'da yazılanlara göre¹⁰⁵ Doğu Roma imparatoru I. Romanus Lecapenus, Oleg'i kışkırtarak Hazar Kağanlığı'na saldırttı ve Oleg Tamatarakan'ı yağmalayarak halkı kılıçtan geçirdi. Bunu duyan bölgedeki Hazar tudunu, Kırım'ın güney ucundaki Bizans yerleşimlerine saldırarak üç tane şehri ele geçirdi ve çok sayıda insanı kılıçtan geçirdi. Daha sonra Kerson'a yürüten Hazar tudunu, burada çok sayıda düşmanı tutsak aldı ve yakaladığı Rusları öldürerek Hazaryalıları Ruslardan kurtardı. Oleg'in Tamatarakan'da ele geçirdiği tüm yağmayı da geri aldı. Savaşı kaybeden Oleg, Hazar Tudunu'a teslim oldu.

Rus kroniklerinde¹⁰⁶ Schechter mektubunda yazılan bu Tamatarakan saldırısı yoktur, ancak 935-941 yılları arasında Oleg'in Bizans'a saldırısı üzerine ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Şöyle: Ruslar bu saldırıda Bitinya'yı [Doğu Marmara bölgesi] yerle bir ettiler. Pontus [Doğu Karadeniz] kıyıları boyunca savaştılar. Heraclea [İzmit kıyılarında bir kent] ve Paphlagonia'ya [Batı Karadeniz bölgesi] kadar tüm bölgeyi yıktılar. Nicomedia'yı [İzmit] körfez boyunca tümüyle yaktdılar. Ele geçirdikleri insanların kimilerini vurdular, kimilerini de doğradılar. Kimilerini ise yakalayıp ellerini arkalanna bağladıktan sonra sırtlarına, kafalarına demir çiviler çaktılar. Birçok kiliseyi ateşe verdiler, birçok manastır ve köyü yaktdılar. Denizin iki yakasından birçok yağma elde ettiler. Ardından Doğu Roma 40 bin askerle Ruslara saldırdı. Ruslar gemilerine

¹⁰⁵ The Schechter Letters, The Burning Bush Press, New York, 1958, PDF.

¹⁰⁶ The Russian Primary Chronicle, The Mediaeval Academy of America, Library of Congress Catalog, No: 53-10264.

binerek kaçtılar. Doğu Roma ordusu onları gemilerle izledi ve üzerlerine Rum ateşi attı. Alevlerden kaçmak için Ruslar kendilerini denize attılar, hayatta kalanlar zorla geriye dönebildi.

Kroniklere göre Oleg Kiev'e döndüğünde büyük bir ordu toplamaya başladı ve denizin ötesindeki [İskandinavya'daki] Varanglara ulak göndererek Doğu Roma'ya saldırarak için onlardan yardım istedi. 944 yılında Varanglardan bir çok savaşçı topladıktan sonra Ruslar, Polyanlılar, Slavlar, Kriviçliler, Tiverkliler ve Peçeneklerle birlikte öc almak için gemiler ve atlarla Doğu Roma'nın üzerine yürüdü. İmparator bunu duyduca, Oleg'e elçiler göndererek daha çok yaklaşmaması için yalvardı. Roma'nın Oleg'e ödemekte olduğu vergiye eklediği parçayı da kabul etmesini istedi. Aynı şekilde Peçeneklere bol miktarda altın gönderdi. Oleg, Roma'dan tüm ordu-suna yetecek kadar altın aldıktan sonra Kiev'e geri döndü.

Hazar Kağanlığı, 10. yüzyıl başlarında ülke içindeki Türk boyları üzerindeki denetimini yitirmeye başlamıştı. Rusların, Bulgarların, Oğuzların, Peçeneklerin ve Kıpçakların kendi başına buyruk davranışları, merkezi otoritenin giderek güçsüzleşmesine yol açtı. İlk isyan hareketi Ruslardan geldi. Ancak bastırıldı. Daha sonra Peçeneklerin büyük bir kesiminin, doğudaki diğer Oğuz boylarıyla anlaşamamaları yüzünden, Rus bölgesine doğru göç etmeleri, ve bu sırada kağanlığa saldırımları, ülke içinde karışıklıklara neden oldu.

Macarlar, kağanlığa bağlı olarak Rusların güneyinde yaşıyordu. Daha sonra Peçenek saldırıları nedeniyle batıya göç ederek, Panonia'ya (Bugünkü Macaristan Ovası'na) yerleştiler. Kağanlığın dayandığı güçlü boylardan biri olan Kabarlar da 9. yüzyılın başlarında ayaklanıp güç savaşını yitirdikten

sonra kağanlıktan ayrılarak Macar Birliği'ne katıldı ve daha sonra onlarla birlikte Panonia'ya göç etti. 10. yüzyılın ilk yarısında Ruslar, İdil Bulgarları ve doğudaki Oğuz boyları artık kontrolden çıkmışlardı. Kağanlığın zayıflamasına neden olan en büyük etkenlerden biri de Otuz Oğuz birliği içinde oldukça güçlü bir boy olan Kınukların, sübaşı Selçuk Bey önderliğinde 10. yüzyılın başlarında kağanlıktan ayrılmasıdır. İleride göreceğimiz gibi Selçuk Bey, Hazar kağanıyla anlaşmazlığa düşerek şadı olduğu Kırık boyuyla birlikte, kağanlığa bağlı olduğu halde onunla çatışma içinde bulunan doğudaki Oğuz Yabguluğu topraklarına göç etti.

D. M. Dunlop'a ve K.A. Brook'a göre 913 yılında Hazar Kağanlığı, elde ettikleri kazancın yansını vermeleri koşuluyla 500 Rus gemisinin İdil'in güneyine geçmelerine izin verdi. Ruslar İtil şehrini geçip Hazar'ın güneyine doğru ilerleyerek, burada saldırı ve talana başladılar. Öldürdükleri çok saydaki erkeğin kadınlarını ve çocuklarını esir alarak mallarını yağmaladılar ve köylerini yaktılar. Daha sonra kuzeye yönelerek, Bakü yakınlarına ulaşp buradaki binlerce Müslüman Türkü kılıçtan geçirdiler. Geriye dönüp İtil'e vardıklarında, bu olayı duyan buradaki Müslüman Hazar askerleri, kağana intikam almak istediklerini bildirdiler. Böylece büyük bir savaş patlak verdi. İtil'deki Hristiyanların bir kısmı da Müslümanların 15 bin kişilik ordusuna katıldı. Üç gün süren savaş sonunda, Ruslar yaklaşık 30 bin ölü verdi. Hayatta kalan 5 bin kadar Rus, İdil'in kuzeyine doğru kaçabildi. Ancak kaçabilenlerin çoğu burada Kıpçaklar ve Bulgarlar tarafından öldürüldü.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Dunlop, D. M., Hazar Yahudi Tarihi, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 258., Brook, K. A., Hazar Yahudileri, İstanbul, 2005, sa. 285.

Dunlop ve Brook bu iddialarını Rus tarihçi V. F. Minorski'ye dayandırır. ¹⁰⁸ Minorski de bu bilgiyi Arap tarihçi Mesudî'den almıştır. Ancak bu bilgi oldukça kuşkuludur. Çünkü Rus kroniklerinde bu olaydan söz edilmez. Kroniklere göre ¹⁰⁹ 912 yılında Oleg, banş yapmak ve Doğu Roma ile Ruslar arasında bir anlaşma imzalamak için uyruklarını Konstantinopolis'e gönderdi. 913 yılında Oleg'in ölümünden sonra akrabası İgor [Ağar: şeref], onun yerine geçti. Aynı zamanda Doğu Roma'da, Leo'nun oğlu ve Romanus'un damadı olan Konstantin imparator oldu. Derevliler, Oleg'in ölümünden sonra İgor'a direniş gösterdiler. 914 yılında İgor, Derevlilere saldırdı ve onları yendikten sonra Oleg'in koyduğundan daha büyük bir vergi koydu. Aynı yıl Tuna Bulgar Kağanı Simeon [Semen: sağaltan, iyileştiren], Çargrad'a [Konstantinopolis'e] saldırdı ve banş sağlanınca kendi ülkesine geri döndü. Kısacası, her olayı yılı yılına titizlikle yazan kroniklerde, Mesudî'nin sözünü ettiği bu saldırı yoktur.

D. M. Dunlop ayrıca, Hazar Kağanlığı'na 943 yılında Rusların yaptığı bir akından söz eder. Mesudî ve İbn Miskaveyh'e dayandırdığı iddiasında Ruslar Hazar'a büyük çaplı bir saldırı yapmışlar ve Azerbaycan'daki Berdaa'yı ele geçirerek, bir yıl boyunca tutmuşlardır. ¹¹⁰ Ancak Rus kroniklerinde bu olaya da rastlanmaz. Kroniklere göre 942 yılında Tuna Bulgar Kağanı Simeon, Hırvatlara saldırarak onları yendi ve aynı yıl öldü. 943 yılında Macarlar Konstantinopolis'e saldırdı ancak

¹⁰⁸ Minorsky, V. F., A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th Centures, Cambridge, 1958, sa. 42.

¹⁰⁹ The Russian Primary Chronicle, The Mediaeval Academy of America, Library of Congress Catalog, No: 53-10264

¹¹⁰ Dunlop, D. M., Hazar Yahudi Tarihi, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 258.

daha sonra Doğu Roma'yla barış yaptılar. 944 yılında da Ruslar Doğu Roma'ya yeniden saldırdı. Bu kadar ayrıntı içinde, kendilerini çok yakından ilgilendirmesi gereken Hazarya'a saldırıya ilişkin hiçbir bilgi yoktur. İslam yazarlarının verdikleri gerçekliği tartışmalı olan bilgilere dayanarak objektif bir Hazar tarihi yazmak pek olanaklı değildir.

İbn Miskaveyh'e göre 965 yılında çok sayıda Türk, Hazar Kağanlığı'na saldırdı ve zor durumda kalan Hazaryalılar, Harezmîlilerden yardım istedi. Müslüman olan Harezmîliler, Yahudi Hazarlılara eğer İslamı kabul ederlerse yardım edebileceklerini söylediler. Bunun üzerine kağanları dışında tüm Hazarlar İslamı kabul etti.¹¹¹ "Hazarların Harezmîlilerden yardım istediği ve ardından tüm Hazarların İslamı kabul ettiği" gibi bir bilginin yanlışlığı bir yana, burada iki nokta dikkati çekiyor. Türkler ve Harezmîliler kimlerdir?

Tarihte Harezmîliler adında bir halk var olmadı. Bu yıllarda Harezm'e egemen olan devlet Samanlılardı ve Karahanlıların saldırılarıyla çöktüş sürecine girmişlerdi. Böyle bir olay gerçekleşseyse, ki yine oldukça kuşkuludur çünkü Arap tarihçilerin yazdıkları sorgulanarak incelenmelidir, o zaman Hazar Kağanlığı Türklerin saldırısı karşısında Samanlı Devleti'nden yardım istemiştir. Ancak o sıralarda Samanlı Devleti'nin kendi egemenliği büyük bir tehdit altındaydı ve Karahanlılarla başa çıkamıyordu.

Saldıran Türkler ise, Ruslardı. D. M. Dunlop'a göre "Metinde geçen Türklerin, Ruslar olduğu konusunda bir mutabakat söz konusudur ve Barthold gibi dikkatli bir yazar bile burada Svyatoslav'ın saldırısının kastedildiği düşüncesinde-

¹¹¹ A.g.y., sa. 262.

dir.”¹¹² Rusların Türk oldukları doğrudur. Ancak İbn Mis-kaveyh'in Ruslardan Türkler olarak söz etmesi oldukça dikkat çekicidir. Çünkü bu ayrımı, o dönemde Rusların bir Türk halkı olduğunun bilindiğini gösterir. Gerçekten de Ruslar Hazar Kağanlığı'na ilk kez 965 yılında saldırdılar.

Rus kroniklerine göre¹¹³, Rus beyi Svyatoslav [Sovgat Sak'lı; sovg'a/sovgat: armağan, yadigâr] saldırıya geçtiğinde, bunu duyan Hazar kağanı ordusuyla birlikte onun karşısına çıktı. Yapılan savaşı Ruslar kazanarak, Hazar şehri Bela Ve-ja'yı (Ak Kale) ele geçirdiler. Buradaki Bela Veja, Sarkal (San Kale) şehridir. Rusların Sarkalı ne kadar ellerinde tuttukları ise bilinmiyor, ancak bu sürenin pek uzun olmaması gerekiyor. Svyatoslav ayrıca “Yasları” ve “Kasogları” da yendi. “Yaslar”, Aslar yani Alanlardır. “Kasoglar” da Kazaklardır.

Hazar Kağanlığı'nın 10. yüzyılın başından itibaren iç çalkantılar nedeniyle güçten düşmeye başlamasının ardından, 965 yılında batıda Kiev Rus Beyliği, kuzeyde Bulgar İlteberliği, doğuda da Oğuz yabguluğu, ayaklanıp kağanlıktan koparak, kendi bağımsız kağanlıklarını kurdular. Bu ortak ayaklanma, kağanlığa vurulan en büyük urastı (darbeydi). Hazar Kağanlığı bu başkaldırının ardından bir daha belini doğrultamadı ve gerileme dönemine girdi. Kağanlığın kuzey topraklarında yaşayan Kıpçaklar ise kendi başına buyruk bir halde yaşamaktaydı ve hiçbir zaman Hazar yönetiminin güvenle sırtını dayayabileceği bir boy olmadı. Otuz Oğuz birliğinin diğer bir üyesi olan Kafkasya'nın kuzeyindeki Alanlar ise uzunca bir süredir özerkti ve 965'teki ayaklanmanın ar-

¹¹² A.g.y., sa. 262.

¹¹³ The Russian Primary Chronicle, The Mediaeval Academy of America, Library of Congress Catalog, No: 53-10264.

dında onlar da bağımsızlaştılar. Oğuz boylarının dağılmasıyla kağanlığın dayandığı Oğuz birliği de böylece parçalanmış oluyordu.

Rusar daha önce önce Kiev merkez olmak üzere, kağanlığın batı topraklarında Hazarya'ya bağlı olan uynuk bir beylikti. 965'te ayaklanan Rus beyi Svyatoslav, Hazar'a savaş açarak Sarkal'a saldırdı ve ardından bağımsızlık elde etti. Ancak kroniklerde Ruslar'ın 968'de de başkent İtil'e saldırdıklarına ilişkin hiçbir bilgi yoktur. Yosef Kağan da mektubunda bundan şöyle söz eder: “Ben ırmağa girişte yaşıyorum ve teknelerde gezen Rusların onlara [Araplara] ulaşmasına izin vermiyorum. Daha doğrusu [Arapların] ülkelerine girmek için kara yoluyla gelen hiçbir düşmanını bırakmıyorum. Onlarla yoğun savaşlar yapıyorum. Eğer onları bırakırsam, İsmail oğullarının [Arapların] Bağdat'a kadar tüm ülkelerini yok ederlerdi.”¹¹⁴ Ruslar, Azak Denizi'nin doğusunda yaşayan Kazaklara ve onların doğusunda yaşayan Alanlara da bu sırada, 965 yılında saldırdılar. Böylece, Yosefin bu mektubu, öne sürüldüğü gibi 955 yılı dolayında değil, 965 yılı dolayında yazdığı ortaya çıkmaktadır.

Ancak Rusların bu sadırları sonucunda, ileri sürüldüğü gibi, Hazar Kağanlığı yıkılmadı. Ayrıca Ruslar 965'teki saldırının ardından bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Hazar Kağanlığı'yla 1083 yılı dışında hiç savaşmadılar. Dolayısıyla D. M. Dunlop'un öne sürdüğü gibi, 965 yılından sonra bağımsız Hazar Kağanlığı ortadan kalkmamıştır.¹¹⁵ Rus kroniklerinde 965-1083 yılları arasındaki dönemde herhangi bir

¹¹⁴ The Kuzari, Rabbi Yehuda Halevi, Çev. N. D. Koropkin, PDF.

¹¹⁵ Dunlop, D. M., Hazar Yahudi Tarihi, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 266.

Hazar-Rus savaşından söz edilmez. Doęu Roma ile Hazar bağlaşı ise, 10. yūzyılın başlarında çökmeye başlamıştı ve ardından Kırım'da birbiriyle çatıştılar. 10. yūzyıl başlarında ayaklandıktan sonra Peçenekler kağanlığa karşı baskınlar dūzenlemeye başladılar. Kağanlığı en çok yıpratın Peçeneklerin saldırıları oldu. Daha sonra Peçeneklerin būyūk bir kesimi Őzi ile Tuna arasındaki bölgeye göç etti.

Peçenekler 968'de Rus topraklarına akın ederek, Kiev'i kuşatma altına aldılar. Ancak daha sonra Ruslarla barış yaparak, kuşatmayı kaldırdılar. Aynı dönemde Doęu Roma İmparatorluğu, Ruslar ve Peçeneklerle bağlaşı kurmaya başladı. Peçenekler 972 yılında yeniden Ruslara saldırarak onları yendi ve kağanlı Svyatoslav'ı ldūrdūler. Ardından Kiev, Novogrod Rus beyi Vladimir'in eline geçti. Rus Kağanlığı'nın batıya doğru genişlemesi, bu tarihten sonra başlar. Ancak, doğuya doğru bir genişleme olmamıştır. Ruslar yalnızca Kerç Boğazı'nın doęu yakasındaki Tamatarakan şehrini ele geirilmışlerdir.

İbn Havkal'a göre, 975-977 yılları arasında Ruslar İdil Bulgarlarını yendikten sonra, İdil'in gūneyine doęru ilerleyerek bařkent İtil'e da saldırıdılar. řehirden kaın kimi Hazarlar doęuya çekilerek Harezmliilere sıęındı. Bir kısmı da Bakū'ye kaçtı. Bu sırada Hazar kaęanı, Harezm'in desteęini saęlayabilmek için İslamı kabul etti.¹¹⁶ Bu bilginin doęruluęu, yukarıda da belirttięim gibi kuřkuludur. Dahası, toptan yanlıřtır. Toprak yitirmesine karřın, kaęanlık bundan sonra da varlıęını sūrdūrdū. Ancak, egemenlik alanı kūūlerek. ūnkū 965'ten sonra Kiev Rus, İdil Bulgar ve Oęuz toprakları kaęanlıęın egemenlięinden çıkmıřtı.

¹¹⁶ Brook, K. A., Hazar Yahudileri, İstanbul, 2005, sa. 290.

Ayrıca, İbn Havkal'ın verdiği bu tarih (975-977) yanlıştır. Rus kroniklerine göre¹¹⁷, Vladimir 985 yılında teknelerle İdil Bulgarlarına saldırmak için yola çıktı. Torklar [Oğuzlar] da Ruslarla birleşip, atlı birliklerle karadan saldırarak Bulgarları yendiler. Ancak daha sonra Vladimir Bulgarlarla barış yaparak Kiev'e döndü. Ertesi yıl 986 yılında Bulgarlar Rus kağanı Vladimir'e giderek, onu İslama davet etti. Bunu duyan Yahudi Hazarlar da Vladimir'e gelerek, onu Yahudiliğe davet etti. Demek ki bu sıralarda Hazar Kağanlığı varlığını sürdürmekteydi. Kroniklere göre 975-977 yılları arasında, Rus Kağanlığı'nda taht kavgası vardı. Yaropolk ve Oleg kardeşler bu yıllar arasında birbiriyle savaştı ve savaşı Yaropolk kazanarak Oleg'i öldürdü.

Son Hazar kağanı olduğu söylenen Georgius Tzul'un bir Hazar kağanı olduğu ne kadar doğrudur? K. A. Brook'a göre, ki o da bu savını Rene Groset ve İsrail Kasoviç'e dayandırır, 1016-1019 yılları arasında Doğu Roma'yla iş birliği yapan Ruslar, geriye kalan Hazar topraklarına saldırdı ve Doğu Roma İmparatorunun gönderdiği donanmanın yardımıyla Tamatarakan'ı ele geçirdi. Hazar kağanı Georgius Tzul bu savaşta tutsak edildi.¹¹⁸ D. M. Dunlop'a göre de, "11. yüzyılın güvenilir bir tarihçisi" dediği Cedrenus'u kaynak göstererek, 1016 yılında Bizans imparatoru Ruslarla bağlaşıklık olarak bir ordu göndermiş ve ilk karşılaşmada kağan Georgius Tzul'u yenilgiye uğratarak ülkeyi hızlı bir biçimde boyunduruk altına almıştır.¹¹⁹ Burada Doğu Roma'nın mı, yoksa Rusların

¹¹⁷ The Russian Primary Chronicle, The Mediaeval Academy of America, Library of Congress Catalog, No: 53-10264.

¹¹⁸ Brook, K. A., Hazar Yahudileri, İstanbul, 2005, sa. 295.

¹¹⁹ Dunlop, D. M., Hazar Yahudi Tarihi, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, sa. 271.

mı Hazarya'yı boyunduruk altına aldığı belli değildir. Bu bilgi de kuşkuludur. Daha önce Hazar Kağanlığı'nın 965'te ortadan kalktığını savunan Dunlop, bu kez de Hazar Kağanlığı'nın ortadan kalktığı tarihi 1016 yılı olarak vermektedir.

Cedrenus'un ne kadar güvenilir bir tarihçi olduğunu bilmem, ama Rus kroniklerinde 1016-1019 yılları arasında bu tür bir bilgi yoktur. Her olayı noktası virgülüne yazan kronikler böylesi önemli bir olayı nasıl atlamış olabilir? Rusların Doğu Roma ile iş birliği içinde Hazarya'a saldırdıklarına ilişkin bir bilgi, ne bu dönemin öncesinde ne de sonrasında bulunmaktadır. Tersine bu yıllarda Ruslar, yoğun Peçenek saldırılarına uğramıştır. Ağır Peçenek saldırıları altında olan Rusların bu sırada Hazarya'ya saldırabilmeleri hiç gerçekçi gözüküyor. Kroniklere göre Mstislav [Müşte Sak'lı; müşte: yumuk, topak], 1022 yılında Tamatarakan'da iken, Kazaklar ona saldırdı. Mstislav, Kazak beyi Rededya'yı öldürerek topraklarını ele geçirdi. [Rededya, Türkçe bozmak, harab etmek demek olan “artat” sözünden dönüşmüştür.] Rededya'nın tüm mal varlığını, karısını ve çocuklarını ele geçirerek, buradaki Kazakları vergiye bağladı.

1023 yılında ise Mstislav, Hazarlar ve Kazaklardan oluşan birliklerle kardeşi Yaroslav'ın [Yaruğ Sak'lı; yaruğ/yaruk: ılık] üzerine yürüdü. 1024 yılında Tamatarakan'dan Kiev'e geldi, ancak Kiev halkı onu istemedi. Böylece Mstislav oradan ayrılp Çernigov tahtına oturdu. Çernigov, Kiev'in kuzeyinde olan bugünkü Çernihiv şehridir. Tüm bunlardan anlaşıldığı gibi Hazar daha bağımsız bir devletti ve Rus iç savaşında Kazaklarla birlikte Mstislav'ı desteklemişti. Ayrıca Kazaklar da artık Ruslardan bağımsızdı. 1026 yılında Rus Kağanlığı Özi Irmağı sınır olmak üzere iki kardeş arasında bö-

İlündü. Kiev ile ırmağın batısı Yaroslav'da kaldı, Çernihiv ile ırmağın doğusunu da Mstislav aldı. Buradan da anlaşıldığı gibi, Hazar Kağanlığı'nın egemenliği altından çıkan Tın Bulgarlarının yaşadığı Tın ve Özi ırmakları arasındaki kuzeydeki topraklar Mstislav'ın egemenliği altına girmiştir. Toprak yitirdikten sonra Hazar Kağanlığı'nın elinde kalan bölge ise, neredeyse bir Türkiye kadar geniştir.

Bu dönemde Kazaklar, Hazar Kağanlığı altında yaşıyordu. Georgius Tzul adında bir Hazar kağanı gerçekten var mıydı? Yoksa sözü edilen bu kişi, Kazak beyi Rededya mıydı? Kazak beyi Rededya belki de Hristiyanlığı kabul etmiş olan biriydi. Hristiyan adı da Georgius olmuş olabilir. Tzul ise, eski Türkçe bir rütbe anlamına gelen “çur” sözünün Cedrenus tarafından bozulmuş halidir. Eski Türklerde Kağanlar çur sanı taşımazdı, bu sanı ancak beyler taşırdı. Sözü edilen bu kişinin son Hazar kağanı olduğunu öne sürmek ve Hazar Kağanlığı'nın 1019'dan sonra ortadan kalktığını ileri sürmek, Hazar tarihini çarpıtmaktan başka bir işe yaramaz.

Hazar Kağanlığı'na 1030 yılında büyük bir uras (darbe) indirenler özünde Peçeneklerdi. Kimi yazarlar, 1048 yılında Hazar Kağanlığı'ndan arda kalan son kalıntıların da tümtüyle ortadan kalktığını öne sürerler. Ancak bunu da kanıtlayan herhangi bir belge yoktur. Çünkü kroniklerde Oleg'in 1083 yılında Hazarya'ya saldırdığı yazar. Demek ki Hazar Kağanlığı bu yıllarda varlığını sürdürmekteydi. Kroniklerde 1092'den sonraki yıllarda ise Plovçilerle, yani Kıpçaklarla olan savaşlardan söz edilir. Kıpçaklar, bu dönemde artık Karadeniz Bozkırında önemli bir güç haline gelmişlerdi. Kağanlığın kuzey topraklarındaki Burta bölgesi zaten Kıpçakların ana yurduydü. Kağanlığın denetiminden çıkarak bağımsızlaşan

Kıpçaklar, devlet diyebileceğimiz bir örgütlenme yaratmışlardı ve Ruslara saldıracak kadar güçlüydüler.

Kroniklere göre 1023 yılında Mstislav, Hazarlar ve Kazaklardan oluşan bir orduyla Yaroslavya saldırdı. Bu demektir ki, ordusuz kalan Mstislav Hazarlar ve Kazaklardan oluşan bir orduyla kardeşine saldırmıştı. Bu yıllarda Hazar Kağanlığı, Rus iç savaşında Kiev Ruslarını, Novogrod Ruslarına karşı destekliyordu. 1024 yılında da Yaroslav İsveç kağanının desteğiyle Mstislav'a saldırdı. Kroniklerde, "Böylece Haakon Varanglılarla birlikte geldi. Şimdi bu Haakon kördü ve tümü altınla dokunmuş bir kaftanı vardı. Yaroslav ile bağlaşıklık kurdu ve onun yardımıyla Yaroslav, yaklaştığını duyduğu Mstislav'ı Listven'de karşılamak için üzerine yürüttü." diye yazar. Kroniklerde geçen bu Haakon, hakan, yani kağan demektir. Günümüz İsveç dilinde Håkan, Norveç dilinde de Hakån biçiminde erkek adı olarak kullanılır. Böylece yoğun bir savaşın ardından iki kardeş antlaşma yapmış ve Rus Kağanlığı 1026 yılında ikisi arasında bölünmüştü.

1060 yılında Yaroslav'ın oğlu İgor öldü. O yıl, büyük bir ordu topladıktan sonra oğulları İzyaslav, Svyatoslav ve Vsevolod, Torklara [Oğuzlara] karşı atlar ve teknelerle akın yaptı. Bu Oğuzlar, doğuda Müslüman Türklerin Tengrici Türklere yaptıkları baskın ve katliamlar yüzünden batıya kaçmışlardı. 1061 yılında Kıpçaklar Ruslara saldırıp onları yenerek, topraklarını ele geçirdi. 1064 yılında Vladimir'in oğlu ve Yaroslav'ın torunu Rostislav, Tamatarakan'a kaçtı. 1068 yılında Kıpçaklar yeniden Ruslara saldırarak onları yendi.

Kroniklere göre 1071 yılında Kıpçaklar bir kez daha Ruslara saldırdı, 1078 yılında Rus iç savaşında Kıpçaklar savaşan güçlerden birini destekledi. O yıl Oleg'in kardeşi Roman, Kıp-

çaklar tarafından öldürüldü. 1080 yılında Torklar [Tengrici Oğuzlar] Ruslara saldırdı. 1083 yılında Ruslarla Hazarlar savaştı. Daha sonra İdil Bulgarları Ruslara saldırdı. 1094 yılında Ruslar Kıpçaklarla banş yaptı. 1095 yılında Kıpçaklar Doğu Roma'ya saldırdı. O yıl Ruslar kendi aralarında yine savaşımaya başladılar. Bu kez Kıpçaklar Ruslara saldırdı. Bu böylece sürüp gider ve kroniklerin bittiği 1110 yılına dek Ruslar ya kendi aralarında ya da Peçeneklerle, Kıpçaklarla, Oğuzlarla ya da Hazar ile savaş içinde olur. Kısacası, Rusların ya da diğer Türk boylarının Hazarya'yı ele geçirip ortadan kaldırdığına ilişkin herhangi bir kaynak yoktur. Ayrıca, Hazar Kağanlığı'nın eski gücünü yitirmesiyle ondan bölünerek ortaya çıkan Bulgar, Oğuz ve Rus kağanlıkları hiçbir zaman büyük ve güçlü kağanlıklar olamadı. Oğuz Kağanlığı Tatar akınlarından önce, Bulgar ve Rus kağanlıkları da Hazar Kağanlığı gibi, Tatar akınları sonucunda dağıldılar.

1106 yılını anlatan kronikte, Kıpçakların Zareçesk dolayında bir baskın düzenlediklerini, bunun üzerine Rus kağanı Svyatopolk'un, Vişata'nın oğlu Yan'ı, kardeşi Putyata'yı ve Zekeriya'nın oğlu Hazarlı İvan'ı onları izlemeleri için gönderdiğini ve onların da Kıpçakları sürüp, biraz yağma aldıklarını yazar. 16. yüzyılda yazılmış olan bu kroniklerde her ne kadar abartılıp "Ruslar, Hazar'ı boyunduruk altına almış bir devlet" olarak gösterilmeye çalışılsa da, görüldüğü gibi, Hazar Kağanlığı 12. yüzyılda varlığını sürdürüyordu. Bu dönemde Rus Kağanlığı ise birbiriyle savaşan küçük beyliklere bölünmüştü.

Ayrıca Rusların Hazar'ı boyunduruk altına almaya gücü de yoktu, çünkü kendi aralarındaki iç savaşlarla ve Peçeneklerle Kıpçakların saldırılarıyla uğraşıyorlardı. Eski emperyal gü-

cüntü yitirmiş olsa da, Hazar Kağanlığı 1224'teki Tatar akınlarına dek varlığını sürdürmüştür. Çünkü bu tarihe dek Ruslar hem kendi aralarındaki savaşlarla, hem de Peçenekler, Kıpçaklar, Oğuzlar ve Kazaklar gibi öteki boylarla yaptıkları savaşlarla ilgileniyorlardı. Tatar akınlarından sonra da buradaki Bulgar, Rus ve Hazar devletleri, Tatar Kağanlığı'nun egemenliği altına girdi.

Doğudaki Yirmi Oğuz boyunun, Peçeneklerin, Halaçların, Kıpçakların, Kabarların, Kınıkların ve Alanların ayrılmasıyla, Otuz Oğuz birliğinden geriye kalan Hazar Kağanlığı içindeki Hazar, Türi, Barsıl ve Kazak boyları, Tatar akınlarından sonra dağıldı. Kınıkların 10. yüzyılın başında kağanlıktan ayrılmasından sonra Hazar Kağanlığı'nın yönetici seçkinleri, yalnızca Hazarlara ve Türilere dayanan bir yapıya dönmüştü. Kağanlığın güçten düşmesine yol açan en büyük neden, Kınıkların kağanlıktan ayrılmasıdır. Kınıklar kalabalık ve güçlü bir boydu ve bu boyun şadı, aynı zamanda Hazar ordusunun sübaşı olan Selçuk Bey, kağanlık içinde etkili bir kişiydi. Selçuk Bey'in ve Kınık boyunun yokluğu nedeniyle Hazar Kağanlığı gücünü uzun süre koruyamadı. Kınıkların ayrılmasının ardından daha 50 yıl geçmeden, kağanlık içinde büyük bir ayaklanma patlak verdi.

Hazar Kağanlığı'nın gerileme dönemine girmesinden sonra yükselen güç Selçuklular oldu. 11. yüzyıl sonlarında yazdığı Divan-ı Lugat it-Türk adlı eserinde Kaşgarlı Mahmud'a göre Oğuzlar, 22 boyun birliğiydi. Kaşgarlı bu birlikten ya Oğuzlar ya da Yirmi İkiler diye söz eder. Kaşgarlı'nın sözünü ettiği Oğuzlar, Otuz Oğuz birliğinin dağılmasından sonra doğuda birlik kuran 22 Oğuz boyuydu. Artık o dönemde bölgede bundan başka da bir Oğuz birliği kalmamıştı.

Kaşgarlı bu 22 Oğuz boyunu Kırık, Kayıg, Bayundur, İve, Salgur, Afşar, Begtili, Bügdüz, Bayat, Yazgır, Eymür, Karabölük, Alkabölük, İgdir, Üregir, Tatırğa, Ula Yundlug, Tüger, Beçenek, Çuvuldur, Çepni ve Çarukluk olarak sıralar. Selçuklu Devleti'ni kuranlar da bu birliğin önderliğini yapan Kınıklardı. Kaşgarlı Oğuz maddesinde şöyle yazar: "Oğuz. Bir Türk kavmi; Türkmen. 22 boydan oluşur. Bunların başı Kınıklardır. Bizim şimdiki kağanlarımız da bu koldandır."

Orta Asya İslam Coğrafyası

O dönemde bugünkü Doğu İran, Türkmenistan ve Özbekistan'da Samanlılar (819-999), Orta Asya'da Karahanlılar (840-1212) ve bugünkü Afganistan ile Pakistan'da Gazneliler (963-1186) gibi Müslüman Türk devletleri bulunuyordu. Samanlı Hanedanı, Part Türkleriydi ve Orta Asya ile doğu İran'da kurulan ve adını kurucusu Saman Hüda'dan alan bir hanedanlıktı. Egemenlikleri 102 yıl süren Samanlılar, topraklarını İran'ın büyük bir kesimine kadar yaydılar. Başkentleri, eski ve orta çağların din ve kültür merkezi olan Buhara şehri idi. Samanlı Devleti'nin gerçek anlamda ilk kurucusu ve ilk yöneticisi olan İsmail bin Ahmet, devleti Türk aristokratları üzerine kurmuştu ve ordusu tümüyle Türk savaşçılardan oluşuyordu.

Saman Hüda'nın ölünce, yerine oğlu Esat geçti. 819'da Horasan valisi, Esad'ın dört oğlunu isyancı Rafi ibn al-Laythe yardımlarından ötürü ödüllendirdi. Nuh'a Samarkent'i, Ahmet'e Farghana'yı, Yahya'ya Şaş'ı, İlyas'a da Herat'ı verdi. Bu, Samanlı hanedanının başlangıcı oldu. 840 yılında Nuh, İsficab'ı ele geçirdi, ancak 842'de öldü. İki kardeşi Yahya ve Ahmet daha sonra Horasan valisi tarafından kentin ortak yö-

neticileri olarak atandılar. Yahya'nın 855'teki ölümünden sonra Ahmet, Taşkent'i ele geçirerek, Maveratünnehir'in çoğunun yöneticisi oldu. 865'de ölünce, oğlu Nasır, Fargana ve Samarkent'i alırken, diğer oğlu Yakub da Taşkent'in çevresindeki bölgeleri aldı. Böylece bağımsızlaşmaya başladılar.

Çok geçmeden vergi paralarının nereye dağıtılacağı konusunda çıkan anlaşmazlık, kardeşler arasında bir çatışma başlattı. İsmail sonunda kazanarak Samanlı devletinin denetimini ele geçirdi. Ancak Abbasi halifesi Nasır'ı hükümdar olarak tanımaya devam etti. Bu nedenle İsmail de kardeşini tanıdı, ancak Nasır tamamen güçsüzdü. 892'de Nasır öldü. İsmail, 893'te, Karlukların topraklarını işgal ederek ve Talas'ı aldı. 900 yılında artık halife tarafından tüm Horasan ve Maveratünnehir'in hükümdarı olarak tanındı. 900'de, Muhammed ibn Harun el-Sarakı yönetiminde Tabaristan ve Gorgan'ın Zeydi hükümdarı Muhammed ibn Zeyd'e karşı bir ordu gönderdi. İşgal başarılı oldu. Muhammed ibn Zeyd öldürülerek, Tabaristan ele geçirildi. Bu dönemde Samanlılar batıda Kazvin ve doğuda Peşaver'e kadar topraklarını genişlettiler. Bu arada Karahanlılar ve diğer devletler sürekli olarak saldırıyordu. İsmail 907'de ölünce, yerine oğlu Ahmet (907-914) geçti. 992'de, Karahanlı Devleti'nin Sultanı Satuk Buğra Han'ın torunu olan Harun Buğra Han, Samanlı başkenti Buhara'yı ele geçirdi. Samanlı toprakları, Horasan ve Afganistan'ı kazanan Gazneliler ile Maveratünnehir'i alan Karahanlılar arasında bölündü. Böylece Samanlı Devleti giderek ortadan kalktı.

Karluklar, Türgeşleri ve Dokuz Oğuzları birleştirerek ilk Karluk-Karahanlı Kağanlığı'nı kurdular. Üç Karluk boyunun yöneticisi olan Çiğiller, bu kağanlığın çekirdeğini oluştursalar

da, Dokuz Oğuzların yönetici boyu olan Yağmalarla güç birliği içinde oldular. Kağanlığı 840 yılına Bilge Kül Kadir Han kurdu. Ancak, kağanlığın yönetimi daha sonra Çiğillerden Yağmalara geçti. 10. yüzyılın ortalarında Karahanlılar İslam'a girerek, Arap adları almaya başladılar. Bilge Kül Kadir Han öldükten sonra oğulları Bazır ve Oğulçak devletin başına geçti. Devletin Batı kağanı olan Oğulçak, Samanoğulları Devleti'ndeki karışıklıklardan yararlanarak ayaklanan bir Samanlı şehzadesinin sığınma isteğini kabul etti. Oğulçak'ın yeğeni Satuk Buğra, bu şehzadenin etlesiyle Müslüman oldu ve Abdulkerim adını aldı.

Satuk'un babası Dokuz Oğuzların Yağma boyundandı. Çünkü Arslan Çiğillerin, erkek deve demek olan buğra da Yağmaların ongunudur. Bu olaydan sonra dayısı Oğulçak'ı deviren Abdulkerim Satuk Buğra, devletin başına geçti ve Han sanını alarak İslama geçtiğini duyurdu. Kendi babasını da "kafir" olduğu için öldürttü. İslamın devlet dini olması ve Satuk Buğra'nın baskısıyla, Karahanlı Kağanlığı halkı olan Dokuz Oğuzlar, Karluklar ve Türgeşler hızla İslamlaştılar. Satuk Buğra Han'ın torunu Hasan Buğra Han 10. yüzyılın sonlarında Samanlılara saldırdı. 990-992 yılları arasında İsficab, Fergana, İlaq, Samarkent ve Samanlıların başkenti Buhara'yı aldı. Ancak 992'de ölünce, Samanlılar Buhara'yı geri aldı. Bir Çiğil olan Hasan'ın ana tarafından kuzeni Arslan Ali Kara Han, Hasan Buğra Han'ın yerine geçerek Samanlılara karşı saldırıları sürdürdü. 999'da Ali'nin oğlu Nasır, Samarkent ve Buhara'yı ele geçirdi.

Karahanlı Kağanlığı da, öteki Türk devletlerinde olduğu gibi, ülüş sistemine dayanmıştır. Karahanlı Devleti'nde, daha sonra devletin başkenti olacak olan Balasagun ile Kaşgar,

Üzgen ve Samarkent olmak üzere dört ana kent vardı. Ali'nin Ahmet, Nasır, Mansur ve Muhammed adlarındaki dört oğlunun her biri, Karahanlı devleti içinde kendilerine bağlı olan ordularını korudular. Ali'nin ölümünden sonra, Nasır da öldüğü için, yerine Ahmet han oldu. Ahmet'ten sonra yerine Mansur geçti. Mansur'un ölümünden sonra hanlık yine Yağmalara geçti ve Hasan Buğra, han oldu. Hasan'ın oğulları II. Muhammed Togan Han ve Kaşgar'ı tutan Yusuf Kadir Han, sırayla Karahanlı hanedanının başına geçtiler. Daha sonra Karahanlılar, Çiğiller ile Yağınalar arasında, Ali Arslan Han ve Hasan Buğra Han'ın torunları döneminde ikiye bölündü.

10. yüzyılın ortalarında Satuk'un oğlu Musa, Hotan'a baskı yapmaya başladı ve Kaşgar ile Budist Hotan Beyliği arasında uzun bir savaş dönemi başladı. Ahmet, ayrıca doğu ve kuzeydoğudaki Müslüman olmayan Türklere karşı da savaş açtı. Yusuf Kadir Han, Hotan Devleti'ni ele geçirdi. Hotan ve Kaşgar'ı içeren batı Tanım Havzası'nın alınması, Tanım Havzası'nın İslamlaştırılmasında önemli bir rol oynadı. 11. yüzyılın başlarında Karahanlı Hanlığı'nın birliği, iki bağımsız Karahanlı devletinin oluşmasına neden olan iç savaş yüzünden bozuldu. Hasan Buğra Han'ın oğlu Ali Tegin, Buhara ve öteki şehirlerin denetimini ele geçirdi ve Mansur'un ölümünden sonra topraklarını daha da genişletti. Nasr'ın oğlu Böri Tegin daha sonra Ali Tegin'in oğullarına karşı savaş açarak Samarkent'i ele geçirdi ve başkent yaptı. 1041'de Nasır (Çiğiller), hanlığın batı kanadının, Hasan da (Yağınalar) doğu kanadının yönetimini aldı. Böylece sonunda Karahanlılar doğu ve batı hanlıkları olarak ikiye bölündü. Doğu Hanlığı'nın başkenti önce Balasagun, sonra da Kaşgar olur. Fergana ve Yedisu bölgeleri iki devlet arasındaki sınır haline gelerek,

sık sık sorun olmaya başladı. İki devlet kurulduğunda Fer-gana, Doğu Hanlığı'nın alanına düşmüştü, ancak daha sonra İbrahim tarafından ele geçirilerek, Batı Hanlığı'nın bir parçası oldu.

1040 yılında Selçuklular, Dandankan Savaşı'nda Gaznelileri yenerek İran'a girdi ve ardından Karahanlılarla aralarında savaş çıktı. Karahanlılar başlangıçta Selçukluların saldırılarına dayanabiliyordu, hatta Horasan'daki Selçuklu şehirlerini ele geçirmişlerdi. Ancak Batı Karahanlı yönetimiyle ulema arasında çatışmalar ortaya çıkınca, Batı Hanlığı, Selçuklulardan koruma istedi. 1089'da İbrahim'in torunu Ahmet'in yönetimi sırasında Selçuklular Samarkent'e girdiler ve bundan sonra Batı Hanlığı, Selçuklulara bağlandı. 1095'te ulema, Ahmed'i sapkınlıkla suçlayarak öldürdü. Hanlık yarım asır boyunca Selçukluların yönetimi altında kaldı. Daha sonra Selçukluların Talas ve Yedisu'ya yaptıkları bir sefer sonucunda Doğu Hanlığı da Selçuklu koruması altına girdi.

Mançuların Kıtay Kağanlığı'nı yıkmasından sonra geriye kalan Kara Kıtaylar Orta Asya'yı ele geçirerek, Balasagun'a girerek, 1137'de Hocend'deki Batı Karahanlıları yendiler. 1141'de Samarkent yakınlarındaki Katvan Savaşı'nda Selçuklu Sultanı Ahmed Sancar'a ağır bir darbe indirdikten sonra bölgede baskın güç oldular. Kara Kıtaylara yenildikten sonra Karahanlı hanedanı onların egemenliği altına girdi. Kara Kıtaylara yenildikten sonra Selçukluların gerilemesi, Harzem hanedanının eski Selçuklu topraklarına doğru genişlemesine yol açtı. 1207 yılında Harzem Şah Alaaddin Muhammed'in Buhara'yı ele geçirmek için bahane olarak kullandığı Sadrlara (dini sınıfların önderleri) karşı Buhara halkı ayaklandı. Muhammed daha sonra Batı Karahanlı hanı Os-

man'la Kara Kıtaylara karşı bir ittifak kurarak 1210'da Samarkent'i aldı. Harezmişahlar daha sonra Talas yakınlarındaki Kara Kıtayları yendiler. 1212'de Karahanlıların yönetimi- minde olan Samarkent halkı, Osman'ın kışkırtmasıyla Harzemşahlara karşı ayaklanarak katliam yaptı. Muhammed geri dönerek Samarkent'i geri aldı ve Osman'ı öldürdü. Önde gelen tüm Karahanlıların teslim alarak Batı Karahanlı devletini ortadan kaldırdı.1204'te Kaşgar'daki Doğu Kara Karahanlı ayaklanmasını Kara Kıtaylar bastırarak, Yusuf Tegin'i Balasagun'a götürürdüler. Tegin daha sonra serbest bırakıldı, ancak 1211'de Kaşgar'da ayaklananlar tarafından öldürüldü. Böylece Doğu Karahanlı devleti de ortadan kalkmış oldu.

Gaznelilerin kurucusu sayılan Alp Tegin, Samanlıların ordu komutanlarından idi. Samanlıların gücü 10. yüzyılın ikinci yarısında parçalanmaya başlayınca, 962'de Horasan ordusunun komutanı Alp Tegin, Gazne'yi ele geçirerek Gazneli Devleti'nin temellerini attı. Ancak Sebük Tegin Samanlı valisi olarak hüküm sürdü. Sebük daha sonra Ceyhun'un güneyindeki tüm illerin kontrolünü ele geçirerek Gazneliler Devleti'ni kurdu. Alp Tegin, 963 yılında Hindistan'a seferler düzenlemeye başladığı sırada hayatını kaybetti. Ölümünden sonra Gazne'de egemenlik kısa bir süre elden çıksa da yerine geçen oğlu Ebu İshak İbrahim, Samanlı emirinin de yardımıyla şehri yeniden ele geçirdi. Ebu İshak İbrahim'in oğlu olmadığından, 12 Kasım 966'daki ölümünden sonra onun yerine Türk komutanlarından Bilge Tegin seçilip, Samanlı Devleti'ne bağlılığını bildirdi. Buhara'daki Samanlı komutanlarından Fâik, bağımsız bırakılmış bu Türk topluluğunu egemenliği altına almak için bir ordu gönderse de, ordusu mağlup edildi ve bir daha Buhara'dan Gazne'ye saldırı olmadı.

Bilge Tegin'in 975'te ölmesi üzerine tahta Alp Tegin'in diğer bir kölesi olan Böri Tegin geçti. Böri Tegin, halkla ters düşmesi üzerine 20 Nisan 977'de tahttan indirildi ve yerine Türk komutanları tarafından seçilen Sebük Tegin geldi. Sebük Tegin, görünüşte Samanlıların bir valisi olarak hareket etmesine karşın, bağımsız bir Gazne Devleti'nin temeli onun zamanında atıldı. Çok geçmeden Türklerin nüfuzu, Gazne'den Doğu Afganistan'daki Zabulistan bölgesine kadar yayıldı. Topraklarını Toharistan, Zemindaver ve Belucistan'daki Kusdar bölgesine kadar genişletti. Hindu Racası'nı yenerek Kabil Nehri boyunca Peşaver'e kadar ilerledi. Türk komutanlarından Ebu Ali Simcûrî ve Fâik ittifakına karşı Samanlı Emiri I. Mansur, 994'te Sebük Tegin'i yardıma çağırdı. Sebük Tegin ve oğlu Mahmut'un Horasan'a gelip isyancıları yenmesi üzerine Samanlı emiri, Mahmut'a Seyf el-devle (devletin kılıcı) sarı ve Horasan ordu komutanlığı verdi. Gazneli egemenliğini Toharistan, Zabulistan, Gur ve Belucistan'a kadar taşıyan Sebük Tegin 997'de öldü.

Sebük Tegin ölmeden önce küçük oğlu İsmail'in tahta geçmesini vasiyet etmesinden dolayı İsmail, babasının ölüm haberini aldıktan sonra Belh'e gelerek hükümdarlığını ilan etti. Nişabur'da bulunan Mahmut ise güç ve deneyim bakımından İsmail'den üstündü. Mahmut, İsmail'e kendisinin yaşça büyük olduğunu ve tahta geçmesi gerektiğini, İsmail'e de Belh ve Horasan eyaletlerinin yönetimini bırakmayı önerdiyse de, İsmail bunu kabul etmedi. İki kardeş arasında 998 yılında yapılan savaşı Mahmud'un ordusu kazandı.

Sultan Mahmut döneminde imparatorluğun sınırları Ceyhun'dan İndus Irmağı'na, oradan da Hint Okyanusu'na kadar uzandı ve Rey ile Hamedan'ı da kapsadı. I. Sultan

Mesut (1031-1041) döneminde Gazne topraklarının bir kısmı kaybedildi. Batı bölgelerinin neredeyse tümü Dandanakan Savaşı sonrasında Selçuklu Devleti'nin egemenliğine geçince, geriye Afganistan, Belucistan ve Pencap bölgeleri kaldı. Gurlular, 1151'de Gazne'yi ele geçirdiler. Bundan sonra egemenliklerini Lahor'a çekilerek sürdüren Gaznelilerin son sultanı Hüsrev Melik'in Gurlular tarafından 1186'da esir alınmasından sonra Gazne Devleti ortadan kalktı.

Kaynak: Erman, A. C., Turan Tarihine Giriş, Sarmal Kitabevi, İstanbul, 2020.

Selçuk Bey'in Soyu

Selçuk'un babasının adı Tokak idi. Bu ad daha sonra bozularak Tukak ya da Dukak olarak da anılmıştır. Yerli tarihçilerin Selçuklularla ilgili yazmış oldukları eserlerde bu adın, Eski Türkçe bayrak ve sancak anlamına gelen “tuğ” sözünden türeyen ve Çağatay Türkçesinde bayrakçı/sancakçı anlamına gelen “tugagçı” sözüne dayandığı iddia edilir. Ancak, Selçuk'un babasının adı Tugagçı değildi. Tugag ya da Tukak, tuğ demektir ve bu söz erkek adı olarak kullanılmamıştır. Zaten “tukak” sözü, Türk dili içinde daha geç dönemde, Çağatay ve Osmanlı Türkçeleri döneminde türemiş olan bir sözdür.

Selçuk'un babasının adı olan Tokak ise vurmak, dövmek, çarpmak, ezmek, dokumak, dokunmak, tokmaklamak gibi anlamlara gelen eski Türkçe “tokmak” (dokumak) sözünden türev olup döven, çarpan, ezen, vuran gibi anlamlara gelir. Tokak'ın sarı, Temir Yalığ idi. Yine bu yerli tarihçiler, Temir Yalığ sarınının “demir yaylı” anlamına geldiğini öne sürerler. Oysa Kaşgarlı sözlüğünde ve eski Uygur metinlerinde “yalığ”, at yelesi demektir. Dolayısıyla Temir Yalığ, “demir yele” demektir. Bugün Türkiye Türkçesinde “yay” olarak söylediğimiz söz ise, eski Türkçe “ya” biçimindeydi. Kaşgarlı sözlüğünde ve eski Uygur metinlerinde de bu söz “ya” olarak bulunur.

Selçuklu tarihiyle ilgili yazılan yerli ve yabancı eserlerin hemen hepsinde Tokak ile oğlu Selçuk'un, Oğuz Yabguluğu yönetimi altında yaşamış oldukları yazar. Ancak bu hiç de öyle değildir. Orta çağ kaynaklarında Tokak ile Hazar meliki ilişkisinden söz edilse de, yerli tarihçilerin tümü Hazar melikin, Oğuz yabgusu olduğunda diretirler. Ancak bu savla-

rını dayandıracakları hiçbir inandırıcı kaynak yoktur. Ahmed bin Mahmud'un Türkçe Selçuknâme'sinde, Sadruddîn Hüseyinî'nin Ahbâr el Devlet el Selçûkiyye adlı eserine başvurarak aktardığı söylentiye ise, doğru bir tarihi belge olarak kabul etmek olanaksızdır.

Bu söylentiye göre, "Eski zamanlarda Kıtay ve Çin'de bir şah ve Türkler içinde bir padişah vardı. Kötü huyluydu ve adı Yabgu idi. Onun pehlivanlıkta namı yayılmış, Dukak adında bir seraskeri vardı. Dukak demek Türkçede 'demir yay' demektir. Bu zat gayet bahadır, güç işlerin üstesinden gelebilen, sözü geçen ve dürüst bir kimseydi. Bu sebeple Yabgu işlerin idaresini Dukak'a bırakmış ve kendisi huzura ermişti. Bütün askerler Dukak'ın emrindeydi ve her nereye isterse onları götürürdü. Görünüşte memlekette Yabgu hâkimdi, ancak bütün işleri onun adına idare eden Dukak'tı."¹²⁰ Görüldüğü gibi, destansı olan bu söylenti, gerçeklerden çok uzaktır.

İbni Hassul, Ebu el Farac ve Mirhand, Tokak'ın Hazar melikinin sarayında hizmet ettiğini, İbn el Esir, Sadruddin Hüseyinî ve Mehmed Neşrî de onun bir Türk hükümdarının hizmetinde bulunduğundan söz ederler. Melikname'de de, Tokak'ın Hazar hükümdar sarayında hizmet ettiği yazar. Örneğin O. Pritsak ve D. M. Dunlop gibi tarihçiler, Tokak'ın Hazar Kağanlığı'na bağlı olduğunu savunmuşlardır. Z. V Togan ise, "Burada 'Hazar Meliki' denilen kişi, her halde 'Hazar Hakanı' değil, belki bütün kaynaklarda onun yardımcısı ve naibi [atabeyi] olarak söz edilen Hazar meliki' yani 'Hazar naibi' demektir. (...) Bundan anlaşılıyor ki Selçuk ve

¹²⁰ Oğuznâme, Selçuknâme ve Meliknâme'ye Göre Selçuklu Hanedanı'nın Menşei, PDF.

babası Dukak [Tokak] zamanında, Oğuzların yabgusu, aynı zamanda Hazar hakanının naibi (melik) olmuştur.”¹²¹ diye yazar. Böylece Togan, pek de emin olmamakla birlikte, Hazar melikinin, Oğuz yabgusu olabileceğini ileri sürmüştür. Bir Fransız Yahudisi olan C. Cahen'in düşüncesi de bu yöndedir. Cahen'e göre, Hazar melikinden Oğuz boylarının üst düzey yöneticileri kastedilmiş olmalıdır.¹²² Durumdan vazife çıkarp, bu görüşleri hiç sorgulamadan kabul eden İbrahim Kafesoğlu (Selçuklu Ailesinin Menşei Hakkında), Faruk Sümer, (10. Yüzyılda Oğuzlar), Mehmet Altay Köymen (Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi) v.b. gibi Türk-İslam sentezcisi yerli tarihçiler, Yahudiliği Türklere yakıştıramadıklarından olacak ki, Tokak'ın Hazar kağanına bağlı bir bey değil de, Oğuz Yabguluğu içinde etkili bir başbuğ olduğunu öne sürmüşlerdir.

Öncelikle burada “melik” sözünün anlamını kavramakta yarar var. Arapçada melik, sultandan daha aşağı olan bir sandır. Arapça sultan ise, kağanın karşılığıdır. İbn Hassul, Ebu el Farac ve Mirhand gibi orta çağ yazarlarının Tokak'ın sarayında hizmet ettiğini yazdıkları Hazar meliki kimdir? Orta çağ yazarlarına göre Tokak, Hazar melikinin danışmanlığına değer verdiği etki sahibi biriydi. Ancak bu melik kağan değil de gerçekten yoluğ muydu? Çünkü daha önce de gördüğümüz gibi, İslam yazarları kağan ile yoluğu sürekli olarak birbirine karıştırmış, sonunda kimin kağan, kimin yoluğ olduğu anlaşılmaz bir duruma gelmiştir. Bu nedenle de Hazar tarihçileri arasında, Yahudiliğin benimsenmesinden sonra yoluğun kağandan daha etki bir konuma geldiği ve daha sonra

¹²¹ Togan, Z., V., Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1982, sa. 184.

¹²² Cahen, C., Le Malik-nameh, s.31.

kağanlığı “Yoluğ Bulan” ile onun soyundan gelenlerin yönettiği gibi yanlış bir kanı oluşmuştur.

Mirhand'a göre, bir gün melik danışmanlarına sormadan hiçbir suçu olmayan Türklere bir boya karşı bir akın düzenledi. Bunu duyan Tokak çok kızdı ve yolda Melik'in karşısına çıkarak ona ağır sözler söyledi. Buna kızan Melik, kılıcını çekip Tokak'ı yüzünden yaraladı. Tokak karşılık vererek, elindeki topuzu melikin başına vurdu. Yaralanan Melik attan düştü. Bu olay, tüm devlet ileri gelenlerinin ve komutanlarının önünde gerçekleşti. Atına yeniden binen Melik, Tokak'ın yakalanıp öldürülmesini buyurdu. Ancak hiç kimse yerinden kımıldamadı. Çünkü kimin haklı, kimin haksız olduğunu ortaya çıkaracak araştırma yapıp sonuçlanmadan büyük olsun küçük olsun, herhangi kimseye karşı harekete geçmek bu ülke halkında gelenek değildi. Tokakise suçunun, Melik'in Türklere zulüm etmesine engel olmaktan başka bir şey olmadığını orada bulunanlara yüksek sesle duyurdu. Ona göre bu akının sonu, ülkenin yıkılması ve saltanatın sona ermesi olacaktı. Tokak, öğüdünün karşılığı olarak kılıç darbesi yediğini söyledi. Büyükler Tokak'a hak verdiler. Melik'i yatıştırmaya çalıştılar. Tokak'ın şeytana uyarak bu hareketi yaptığını, böyle bir hareket karşısında ise her melikin kızacağını söylediler. Sonunda onu yatıştırmayı başardılar ve Tokak ile barışmaya razı ettiler. Bu nedenle büyük bir tören düzenlendi. Tokak ile birlikte ordunun komutanları da davet edildi. Şölende Melik ile Tokak kucaklaştı, birbirinin başlarını ve yüzlerini öptü. Aynı şeyi ordu komutanları da yaptı. Böylece Tokak'ın saygınlığı arttı ve ünü daha çok yayıldı.

Orta çağ kaynaklarındaki bilgilere göre Selçuk bu olaydan bir süre sonra doğdu ve delikanlılık çağındayken babası

Tokak öldü. Selçuk'un, 900 yılı civarında doğduğu konusunda tarihçiler görüş birliği içindedir. Selçuk doğduğunda Tokak en çok 30 yaşında olmalıdır. Dolayısıyla bu olayın 890'lı yılların sonunda yaşanmış olması gerekir. Bu dönemde Hazar Kağanlığı henüz güçlü bir devletti ve doğudaki Oğuzlar da, kağanlığa bağlı olan bir yabguluktu. Mirhand, bir Hazar yoluğunu ya da Oğuz yabgusunu Hazar meliki olarak adlandırmış olamaz. Mirhand'ın Hazar meliki sözüyle vurguladığı Hazar kağanıdır.

861'de Yahudiliği benimseyen Hazar kağanı, Bulan'dı. Hazar yönetici eliti de bu tarihte Yahudiliği benimsemiş ve bu tarihten sonraki yönetici elit, Yahudi dininden olmuştur. Yönetici elitin bir üyesi olan Tokak da dolayısıyla bir Yahudiydi. Ancak olayın yaşandığı 890'lı yıllarda Hazar kağanının kim olduğu bilinmiyor. Olasılıkla Bulan'ın torunu Obadia ya da Obadia'dan sonra ard arda kısa süre kağanlık yapan ve adları bilinmeyen iki yeğeninden biriymi.

Yukarıdaki olaydan anlaşıldığı kadarıyla Tokak, kağanlığın sübaşıydı. Çünkü yazılarda, şölene Tokak'la birlikte ordu komutanlarının da çağırıldığı ve Tokak'tan sonra komutanların da kucaklaştığı yazmaktadır. Görüldüğü gibi Hazar ordusu Tokak'ın yanındaydı. Daha sonra da sübaşılık görevini oğlu Selçuk sürdürecekti. Tokak'ın aynı zamanda Kınık Boyu'nun da şadı olması gerekir. Tokak, Kınık boyunun şadı ve aynı zamanda Hazar Kağanlığı'nın sübaşı olarak, devlet içinde büyük bir etki ve sorumluluk sahipti. Dolayısıyla Tokak, ülkenin yıkılmasından ve saltanatın sona ermesinden korktuğu için hiçbir suçu olmayan bir Türk boyuna yapılan seferi doğru bulmayarak kağana karşı çıkmıştı. Bu Türk boyu ya Peçenekler ya da Kıpçaklar olmalıdır.

Çünkü kağanlık, daha önce de gördüğümüz gibi, kendi başına buyruk olarak yaşayan bu iki boyu disiplin altına alabilmek için onlara karşı sık sık akın yapıyordu.

Selçuk adının anlamı üzerine ise çeşitli spekülasyonlar var, ancak hiçbirisi Türk dil kurallarına uymuyor. Bu ad “sel” sözünden gelmiş olamaz, çünkü Türk dilinde “sel” diye bir söz yoktur. Dilimizde kullandığımız “sel” sözü, Arapça erimek, sızmak, akmak gibi anlamlara gelen سَيْل [sayyala] sözünden türemiş olan ve akın, taşkın gibi anlamlara gelen سَيْل [sayl] sözünden gelir. Selçuk adının, bir deniz taşıtı olan “sal” sözünden gelme olasılığı da bulunmuyor. Çünkü “salcık”, küçük sal demektir ve kişi adı olarak kullanılamaz. Dolayısıyla Selçuk adı fonetik bir değişim sonucu ortaya çıkmıştır. Selçukluların atasının Tokak olduğunu yazan diğer orta çağ yazarlarından farklı olarak İbn Hassul, bu soyun atasının Sarçık olduğunu yazar.¹²³ Burada Sarçık'tan kasıt, Selçuk'tur. Daha sonra bu ad Selçuk biçimine dönüşmüştür.

Sarçık adı, sarmak sözünden gelir. Sarmak, Kaşgarlı sözlüğünde kızmak, çıkışmak, sertleşmek, sert söz söylemek gibi anlamlara gelir. “Sar” kökünden -çak ekiyle eylemden türeyen bir adıl olan “sarçak” sözü de kızan, çıkışan, sertleşen gibi anlamlara gelir. Örneğin “saçmak” kökünden türeyen ve “saçan” anlamına gelen “saçak” (saç-çak) ya da “kaçmak” kökünden türeyen ve “kaçan” anlamına gelen “kaçak” (kaç-çak) gibi. Sarçak sözünün daha sonra Sarçuk>Sarçık biçimine, buradan da Selçük>Selçuk biçimine dönüşmüş olması gerekiyor. Türk dilinde r-l ya da l-r ses dönüşümleri olağandır,

¹²³ İbn Hassul, Tokak'ın adından Sarçık olarak söz etmektedir, bkz. Agacanov, S. G., Oğuzlar, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002, sa. 246.

örneğin Anadolu Türkçesindeki "ileri" ile Azerbaycan Türkçesindeki "ireli" gibi. Kaşgarlı sözlüğünde bu ad Selçuk olarak geçer.

Melikname'ye göre, Tokak öldüğü zaman Selçuk adlı, çocuk yaşta bir oğlu vardı. Babasının hizmet ettiği Hazar meliki, çocuğu eğitmek için saraya aldı. Melik, Tokak'ın oğluna özel ilgi, saygı ve sevgi gösterdi. Çok geçmeden büyüyen Selçuk, melikin yakınları arasına girmeyi başardı ve akli ile zekâsıyla üst düzey beylerin ve devlet erkanının sempatisini topladı ve genç yaşına karşın Selçuk, sübaşı sanı alarak ordular komutanlığına atandı. Ancak Selçuk'un yükselişi, melikin eşini rahatsız etmişti. Melikname'ye göre, Selçuk Sübaşı'nın yükselişinden Hatun memnun değildi. Selçuk'un konumu devlet erkanını ve yüksek ünvan sahibi beyleri de huzursuz ediyordu. Bir gün Selçuk, melikin sarayına gitmiş ve Hatun ile çocuklarının önüne geçerek, Melik'in yanına oturmuştu. Genç sübaşının geleneklere uymayan bu hareketi, Hatun'un çok zoruna gitmişti. Selçuk saraydan gidince Hatun kocasına, bu oğlanın daha işin başında böyle küstahlık yaptığını, eğer bir süre daha böyle gider de gücü artarsa işin nereye varacağını belli olduğunu, zaten halkın da onun sözünü dinlediğini söyledi. Bu söz Melik'i etkiledi ve Selçuk'tan kurtulmayı düşünmeye başladı. Selçuk kısa bir sürede bu durumu anlayıp Melik'in kendisi hakkındaki düşüncesinden haberdar oldu. Bu tehlikeden kendisini kurtarma konusunda çok düşündü ve kaçarak Cend'e gitti.

Böylece Selçuk, Kırık boyu ve beyleriyle birlikte Hazar-ya'dan çıktıktan sonra Cend şehri çevresine yerleşti. Şehir, Oğuzların bölgesiydi. Şimdi burada iyi düşünmek gerekiyor. Togan ile Cahen'in ve onları izleyen Kafesoğlu, Sümer, Köy-

men gibi yerli tarihçilerin savunduklarına göre Selçuk ile babası Tokak, Hazar kağanına değil de Oğuz yabgusuna hizmet etmişlerdi. Eğer öyle ise, Oğuz yabgusundan kaçan Selçuk neden yabguluğun bir başkentinden diğer bir başkentine kaçınsın? Yabguluğun yazlık başkenti Cend (Eskikent), kışlık başkenti de onun 70-80 km batısındaki Yenikent'ti. Bu iki kent de yabgunun denetimi altındaydı ve yabgu, mevsimine göre bu iki kentte de oturuyordu. Yabgudan canını kurtarmak isteyen biri, bir başkentten onun çok yakınındaki diğer başkente kaçarmı? Tersine ülkeyi terk etmesi gerekir.

Selçuk'un 900 yılı civarında doğduğu ve bu olay sırasında genç olduğu bilindiğine göre, bu olayın 920'li yıllarda yaşanmış olması gerekiyor. Bu sırada Hazar kağanı Aron olması gerekiyor. Aron'un 920 ile 940 yılları arasında kağanlık yaptığı sanılıyor. Bu sırada Oğuzlar henüz Hazar Kağanlığı'na bağlı olan bir yabguluktu. Hazar Kağanlığı'nda 965 yılında patlak veren ayaklanmadan önce de Oğuz yabgularıyla Hazar kağanları arasında çatışmalar ortaya çıkıyordu. İbn Fadlan'ın belirttiği gibi, Hazar kağanlarıyla araları açık olan Oğuzların, Hazar ile ilk çatışmaları, 10. yüzyılın ilk çeyreğinde başlamıştı ve Hazar'ın elinde Oğuz esirleri bulunmaktaydı.¹²⁴ Selçuk Oğuz Yabguluğu'na kaçtığı sıralarda, Yabguluk ile Hazar arasında çatışmalar sürüyordu. Bunlar dikkate alındığında doğudaki Oğuz Yabguluğu, Hazar kağanından korunmak için Selçuk için çok iyi bir sığınaktı.

Tüm bu tarihsel veri altında Selçuk'un Hazar sarayında hizmet ettiği belirgindir. Bu yıllarda Hazar Kağanlığı'nın başkenti İtil'di ve Yayık Irmağı'nın batısında olan İdil Irmağı'nın Hazar Denizi'ne aktığı deltanın kıyısında bulunuyordu. Sel-

¹²⁴ A.g.y., sa. 223.

çuk, İtil'den Cend'e kaçmıştır. İtil ile Cend arasında en az bin kilometrelik bir uzaklık vardır. Mirhand'a göre Hatun kocasını Selçuk'u öldürmesi yönünde teşvik etmişse de, bir yolunu bulup olacıklardan haberdar olan Selçuk, kendi boyunu yanına alıp, kafirlerin topraklarını terk ederek İslam ülkesine kaçtı. "Kafirler", Yahudilerdi. Peki bu İslam ülkesi neresiydi? Tabii ki Hazar Kağanlığı'nın doğu bölgesi olan Oğuz Yabguluğu idi. Bu dönemde İslam, Oğuzlar arasında yayılmaya başlamıştı. Cend şehri de, Huvara ve Yenikent gibi Müslümanlar tarafından kurulmuş olan bir şehirdi. İbni Havkal'a göre, yönetimi Oğuzlarda olan Yenikent, Cend ve Huvara'da Müslümanlar yaşıyordu.¹²⁵

Selçuk Bey Dönemi

Büyük miktarda at, koyun, deve ve sığırla yaşadıkları topraklardan çıkan Selçuk ve Kınık boyu, Cend şehri civarına çadırlarını kurdu. Tarihçiler arasında, Selçuk'un Cend'e geliş tarihi konusunda uyuşmazlık bulunuyor. Kafesoğlu 985 yılını verirken, Köymen, 935 yılı olduğunu savunur. Hazar sarayından kaçtığı sıralarda Selçuk'un genç yaşta olduğu dikkate alırsa, bu tarihin 920-925 yılları arasında olması gerekiyor. Selçuk'un yaş sırasına göre Mikail, İsrail, Musa, Yusuf ve Yunus adlarında beş oğlu vardı. Selçuk 20'li yaşlarda Cend'e geldiğine göre, çocuklarının burada doğmuş olmaları gerekiyor. En azından son 4 çocuğu Cend'de doğmuştur. En küçük olan Yunus ise, çocuk yaştayken ölmüştü.

Çocukların adlarından da anlaşılacağı gibi, özellikle İsrail, çünkü Müslümanlar bu adı kesinlikle çocuklarına takmaz, Selçuk bir Yahudiydi. Selçuk'un çocuklarına taktığı adlar da,

¹²⁵ A.g.y., sa. 218.

Tevrat'ta bulunan İbrani adlarıdır. Z. V. Togan, "Selçuklular ailesinde İsrail, Mikail, Davut, Yunus ve Musa gibi adlar, Yahudi Hazar kültürünün 10. yüzyılda Oğuz aristokrasisi arasında da yayılmaya başladığının kanıtıdır."¹²⁶ diye yazmıştır. Ancak Togan'ın bu görüşüne katılmak olanaksızdır. Eğer Selçuk Yahudi değil de bir Tengrici idiyse, neden çocuklarına Yahudi adları takmış olsun? Tengrici Türkler geleneklerinden kopuk, kimliksiz ve kişiliksiz bir topluluk muydu? Yahudi olmadıkları halde, Yahudi adlarını pek mi sevmişlerdi? Koyu bir Türk-İslam sentezcisi olan İ. Kafesoğlu ise düpedüz düzmecilik yaparak, İsrail adını İsrail olarak çarpıtmıştır. Selçuk bir Yahudi olduğuna göre, Selçuk'la birlikte hareket eden Kınık beyleri ve boy üyelerinin önemli bir kesimi de Yahudiydi.

Müslüman Türklerin çoğunlukta oldukları bir bölgede Yahudi Türkler olarak uzun süre ayakta kalamayacaklarını anlayan Selçuk ve yandaşları, bir süre sonra kendi aralarında görüşüp Müslüman olmaya karar verdiler. Ancak bu süre pek öyle kısa bir süre değil, oldukça uzun bir süre olmuştu. Selçuk'un oğulları da Cend'de Yahudi olarak dünyaya gelmişti. Z. V. Togan, "Müslüman Türkler ülkesine ve Samanlılar ülkesine iltica etmiş olmalarıyla birlikte, Selçuk oğullarının İslamı da kabul edişleri pek temelli olmamıştır. 1003 yılında Samanlılara yardım ettikleri sırada yabgularının ancak bu nedenle İslamı kabul etmiş olduğu söylenir. Bu yabgu da, Selçuk'un oğlu Arslan [İsrail] Yabgu olacak."¹²⁷ diye yazmıştır. Z. V. Togan'ın bu sözleri, Selçuk'un İslama geçtiği savını da çürütmektedir. İslam yazarları Selçuk'un İslamı benimse-

¹²⁶ Togan, Z., V., Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1982, sa. 184.

¹²⁷ A.g.y., sa. 186.

diğini belki de uydurmuşlardır. Görüldüğü kadarıyla Selçuk ve yandaşlarının İslamı benimsemeleri biçimsel olmuştu. Belki de takıyye yapıp, Yahudiliğe gizliden bağlı kalmışlardı.

Oğuz Yabguluğu, 965 yılındaki ayaklanmadan sonra Hazar Kağanlığı'ndan ayrılarak bağımsızlığını elde etmişti. Bu tarihten sonra Oğuz yabguları da kağan sarı aldılar. Dolayısıyla Selçuk, eğer yapmışsa, bu tarihten sonra Müslüman olmaya karar vermişti. İslam ülkelerinde Yahudilere arka çıkabilecek güçlü bir Yahudi devleti de artık ortada kalmamıştı. Güçlü olduğu dönemde İbn Fadlan'a göre Hazar Kağanı, İslam ülkelerindeki Yahudileri koruyabiliyor, bir havranın yıkılması karşılığında İtil şehrindeki camiyi yıkmak ve imamlarını öldürmek tehdidinde bulunabiliyordu.

Ayrıca, Hazar Kağanlığı'ndan koparak, artık kağanlığın koruması altından çıkmış olan bu bölgedeki Müslüman Türkler, Tengrici ve öteki Müslüman olmayan Oğuzlara sürekli olarak saldırarak katliamlar yapıp, mallarını yağmalıyor ve onlardan tutsak alıyorlardı. Selçuk'un önderliğindeki Yahudi Oğuzlar da, Müslüman Türklerin bu saldırılarından etkilenmiş olmalıydılar. Selçuk ve yandaşları eğer İslamı kabul ederlerse bunun kendileri yararına olacağını düşünmüşlerdi. Eğer bu ülke halkının geleneklerini ve inançlarını kabul etmezlerse, kimsenin onlara yakınlık göstermeyeceğinden, bu durumda azınlıkta ve yalnız kalacaklarından kaygılanıyorlardı. Böylece Selçuk, yerleştikleri yaylakların yakınlarında yer alan Cend valisine bir elçi göndererek, kendilerine İslamı öğretecek din adamlarından birinin gönderilmesini istedi. Cend valisi de, Selçuk'un bu isteğini hemen yerine getirdi ve geri dönen elçiyle birlikte bir çok değerli armağan ile bir de ulema heyeti gönderdi. Ancak, bunun hangi tarihte oldu-

ğuna ilişki hiçbir kayıt yoktur. Selçuk ve Kınık boyunun İslamı benimsemesinin nedeni, Yahudi Türkler olarak bölgede azınlıkta kalmaktan kurtularak, Müslüman halkın desteğini sağlamak ve sayıları giderek artan hayvanları için gerekli otlakları bulmaktır. 965 yılından sonra Oğuz Yabguluğu bağımsızlaşarak kendi başına bir kağanlık haline gelmişti. Bu yeni devleti finanse edebilmek için Oğuz kağanı, ağır vergilerle halkı baskı altına almıştı. Selçuklular, İslamı benimsedikten hemen sonra, Oğuz kağanı Ali Han'la kavgaya tutuştular. Ali Han, 980-998 yılları arasında kağanlık yaptı. Bu kavgaya, yıllık vergi toplamaya gelen hanlık görevlisiyle Cend halkı arasındaki sürtüşme neden olmuştu. Halkın bu hoşnutsuzluğunu fırsat bilen Selçuk, vergi ödemeyi reddetmiş ve bölgedeki halk üzerinden verginin kaldırılmasını istemişti.

Selçuk'un bu çıkışı Oğuz Kağanlığı'ndan hoşnutsuz olan Cend halkı tarafından desteklendi. Bölge halkından maddi ve askeri destek sağlayan Selçuk, Türkmenlerden oluşan gönüllü atlı birlikleri oluşturdu. Vergi ödemek istemeyen isyancılar, kararlı bir biçimde bu harekete katılarak vergi görevlisini bölgeden kovdular. Sonuçta Cend halkının desteğini alarak ayaklanan Selçuk, Oğuz Kağanlığı'na karşı savaşa başladı. Çarpışmalar Selçukluların ezici bir zaferleriyle sonuçlandı ve Cend şehrini ele geçirdiler. Bu çarpışmalar sırasında Selçuk'un en büyük oğlu Mikail öldü. Mikail'in küçük yaşlardaki iki oğlu Davut Çağrı ve Muhammet Tuğrul, daha sonra Selçuk Bey tarafından büyütüldü. Çocukların adlarından da anlaşılacağı gibi Davut Çağrı bir 989 yılında bir Yahudi olarak, Muhammet Tuğrul ise 995 yılında bir Müslüman olarak doğmuştu. Selçuk ailesi, Davut Çağrı'nın doğduğu 989 yılında halen Yahudiydi. Buradan da Selçuk Bey

ve Kınık boyunun, Cendi ele geçirdikleri 992 yılından hemen önce, 990-991 yılları arasında İslamı benimsedikleri anlaşılmaktadır. Bu yıllarda Selçuk Bey artık 90 yaşlarındaydı. Oğlu İsrail ise, 1003 yılında İslamı kabul etmişti.

Ancak Köymen'e göre, "Müslüman olmasına karşın, Müslüman olmayan Oğuz Devleti'nin egemenliğinde olan Cend şehrine yıllık vergi toplamak için gelen elçiye Selçuk, Müslümanların müşriklere (Müslüman olmayanlara) vergi vermesine razı olmadığını söylemiş ve Oğuz Devleti'ne karşı savaş hazırlığına başlamıştı. Böylece hem kendisinden kaçmak zorunda kaldığı Oğuz Yabgusu'ndan öc almış olacak, hem de gazilik vasfının gereğini yerine getirmiş olacaktır."¹²⁸ Aynı görüşte olan Kafesoğlu'na göre de, "Oğuz yabgusunun yıllık vergiyi almak üzere Cend'e gelen memurlarına, kafirlere harac vermeyeceğini söyleyerek, bunları uzaklaştıran Selçuk, İslamiyet için cihada hazır gazi sıfatı ile, Oğuz devletine karşı mücadeleye girişiyordu."¹²⁹

Köymen bu iddiasında, kaynak belirtmemiş olsa da, Neşrî'den etkilenmiş olmalıdır. Neşrî, Selçuk'un "putperest" Türklerin hükümdanna karşı verdiği mücadelede Kadir Han'ın desteğini aldığını belirtiyor. Ona göre Selçuklular, Karahanlı hükümdarının gönderdiği askeri birlikler sayesinde Cend'i ele geçirmişlerdi.¹³⁰ Neşrî'nin aktardığı bu bilgi doğru değildir. Çünkü Yusuf Kadir Han, 1026-1032 yılları arasında hüküm sürmüştür. Ancak Selçuk, o sırada artık hayatta değildi.

¹²⁸ Köymen, M. A., Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C.I, Güven Matbaası, Ankara, 1971, sa. 24.

¹²⁹ Kafesoğlu, İ., Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, sa. 16.

¹³⁰ Neşrî, Cihannüma, Ankara bsk., s. 22-23.

Ne var ki, dönemin Oğuz kağanı olan Ali Han, adından da anlaşılacağı gibi “müşrik” ya da “kafir” değil, bir Müslümandı. F. Sümer de, “Oğuz yabgusunun” bir müşrik ya da kafir olduğunu savunabilmek için, “Şah Melik, tarihi kaynaklarda hiçbir işaret olmamasına rağmen, belki de bir Oğuz yabgusu idi. Kaynaklarda olduğu gibi, burada da babasının adı Ali'dir. (...) Fakat, bütün bunlara rağmen, biz Şah Melik'i yabgu devletinin son temsilcisi, ya da bir Oğuz yabgusu olarak kabul etmekte tereddütlüyüz.” diye yazmıştır.¹³¹ Türk tarihini Türk-İslam sentezine uydurabilmek için tarihi gerçekleri çarpıtmak, tarihçiliğe yakışmayan bir davranıştır. Tarih, tarihi gerçeklere bağlı kalarak yazılmalıdır. Hazar Kağanlığı Yahudilik, Hristiyanlık, İslam ve Tengricilik gibi dinlerin bir arada bulunduğu çok dinli bir ülkeydi. İbn Fadlan'ın Arap elçisi olarak bölgeye gönderildiği 922 yılından sonra İslam, Oğuzlar arasında da yandaş bulmaya başlamıştı. 10. yüzyıl sonlarında bağımsız Oğuz devletinin kağanı olan Ali Han da İslamı kabul etmiş olanlardan biriydi.

Orta Çağ kaynaklarında Selçuk'un ayaklanma tarihi ve Cend'i ele geçirmesi dönemiyle ilgili hiçbir bilgi bulunmamaktadır. İbn el Esir'e göre, 992 yılında Selçuk Cend şehrinde yaşamaktaydı. Buradan da, Cend'in bu tarihte Selçuklular tarafından ele geçirildiği anlaşılmaktadır. Gerçekte ise, Selçuk Bey ile Ali Han arasındaki anlaşmazlık, yaylakların paylaşılmasından kaynaklanmış olan ekonomik bir nedene dayanıyordu. Büyük hayvan sürülerine sahip olan ve gittikçe zenginleşip yükselen Selçuk Bey, otlakların kısıtlı olmasının sıkıntısını yaşamış olmalıydı. Bu nedenle, Selçuk Bey'le Ali Han arasında bir düşmanlık baş göstermişti. Selçuk Bey ay-

¹³¹ Sümer, F., X. Yüzyılda Oğuzlar, PDF, sa. 158.

rica eski bir Hazar Kağanlığı sübaşısı olarak, büyük bir ün sahibi idi ve Ali Han için bir tehlike haline gelmişti.

Oğuz Kağanlığı, kuruluşundan kısa bir süre sonra bir bunalım ve gerileme dönemi yaşamaya başladı. Devletin zayıflama belirtileri, henüz 10. yüzyılın ikinci yarısının ortalarında kendini göstermişti. Selçuklu saldırısı öncesinde, Oğuzların Ali Han'a karşı ayaklanmalarıyla ilgili bilgiler de bunu göstermektedir. Zenginleşen Oğuz aristokratlarının zulmü ve ağır baskılarına karşı başlayan halk ayaklanmaları, Oğuz Kağanlığı'nda bunalıma neden olmuştu. Devletin zayıflaması, Cend bölgesini ele geçiren Selçuk'la yapılan çatışmalar nedeniyle daha da hızlanmıştı. Selçuk'un saldırısı, vergilerden hoşnutsuz olan Oğuz boyları tarafından da desteklenmişti.

Ali Han, 40 bin kişilik ordusu olan güçlü bir kağandı. Küçük yaştaki oğlu Şah Melik'in naibi ve atabeyi olarak Ulduz Kuzucu tayin edilmişti. Ali Han, Şah Melik'e kılıç kuşanmasını buyurmuş ve ona Kılıç Arslan adını vermişti. Daha sonra Şah Melik ve onun atabeyi, Ali Han tarafından Horasan sınırlarına gönderildi. Şah Melik büyüdüğünde, yakışsız işlerle uğraşmaya başladı. Halk, çok geçmeden bu genç hovardaya "Adaletsiz Şah" gibi nefret kusan bir lakap taktı. Ulduz Kuzucu, Şah Melik'i çirkin hareketlerinden caydırmak istese de başaramadı. Sabrı taşan halk, Şah Melik'i yakalayıp öldürmeye karar verdi. Ancak Şah Melik, Ceyhun'u yüzerek geçmeyi başararak babasının yanına kaçtı. Ardından giden Ulduz Kuzucu, Ali Han'a halk arasındaki ayaklanmaya oğlunun neden olduğunu anlattı. Ali Han ise yalandan atabeyin sözlerine inanmadığını söyledi ve çıkan bu olayların tüm suçunu ona yükledi. Bunu duyan Şah Melik, babasının sarayına geldi. Ali Han oğluna bir tokat attı ve onu zincire vurdurarak

hapse attırdı. Ardından da zincire vurulan Şah Melik'in Horasan'a gönderilmesini buyurdu. Ancak kengeşde Şah Melik'in halk tarafından linç edilmesi kararına karşı çıktı.

Böylece kengeşte, atabey Kuzucu'nun isyan eden halka gönderilip, Şah Melik'in Ali Han tarafından cezalandırıldığını açıklamasıyla halkı yatıştırmasına karar verildi. Oğuz halkı yine de ayaklanmaya son vermezse, bu durumda Şah Melik komutasında bir birlik gönderilecekti. Ancak Ulduz Kuzucu, halkın Ali Han'a boyun eğmesini sağlayamadı. Horasan Oğuzlarının vergilerini ödemeleri için gönderilen hanlık görevlisi Korkut ve heyeti de başansız oldu. Oğuz boyları kağana düşman olduklarını ve istenilen vergiyi ödemeyeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine Ali Han, Seyhun boylarında oturan Oğuz boylarının Merv'e sürülmesi için bin atlı gönderdi. Oğuz boyları kağana boyun eğmeyi ve istenilen vergiyi ödemeyi yine reddedince, bu kez Ali Han ile Oğuzlar arasında silahlı çatışmalar başladı. Uzun süre devam eden çarpışmalar sonucunda Ali Han öldürüldü.

Cend'de Selçuk ile komutanları, Oğuz Kağanlığı'ndaki siyasal hoşnutsuzluktan yararlanmışlar ve Ali Han'a karşı ayaklanan halka önderlik etmişlerdi. Ayaklanma daha sonra başansızlığa uğramış ve bastırılmıştı. Bu ayaklanmalar sırasında halkın desteğini sağlayarak Cend'i ele geçiren Selçuklular ise bununla yetinmiş ve kağanlığın diğer bölgelerinde yayılarak devam eden ayaklanmalara pek destek vermemişlerdi. Bunun sonucunda, Yenikent'te Ali Han'ın yerine geçen oğlu Şah Melik'in iktidarı güçlenmişti. Daha sonra da Şah Melik, Selçukluları kovup Cend'i ve ardından 1041'de Harezm'i ele geçirecek kadar güçlenecekti. Ancak bu geçici oldu. Ayaklanma girişimlerine karşı koyma, Selçuklularla yapılan uzun süreli

savaşlar ve kuzeyden Kıpçakların saldırıları sonucunda Oğuz Kağanlığı giderek güçten düştü. Son kağan Şah Melik, iki yıl sonra 1043'te Selçukluların eline düştükten sonra hapiste öldü. Böylece Oğuz Kağanlığı yıkılarak, tümüyle ortadan kalktı.

Cend'i ele geçirdikleri 992 yılı, Selçuklu Devleti'nin ilk kuruluş yılıdır. Bu tarihten sonra Selçuklular artık, Oğuz Kağanlığı'nın doğu topraklarını ele geçirmiş olan bağımsız küçük bir beylik haline gelmişti. Küçük bir beylik olsa da bu devlet, Selçuklu Devleti'nin başlangıcıdır. Nişaburî'ye göre 100 yaşında, İbn el Esir'e göre 107 yaşında ölen ¹³² Selçuk Bey'in, 1000 ile 1007 yılları arasındaki bir tarihte ölmüş olması gerekiyor. Cend'i 992 yılında ele geçirdiği dikkate alındığında, bu sırada 90'lı yaşlarda olan Selçuk Bey oldukça yaşlıydı ve devleti fiilen yönetebilmesi artık olanaksızdı. Ancak Selçuk Bey çok yaşlı olduğu halde, beyliğin manevi önderi olma konumunu sürdürüyordu. Selçuk Bey, Hazar döneminden kalan sübaşı sarını taşımayı sürdürmüştü ve Selçuk Sübaşı olarak anılıyordu.

Kendine katılan Oğuz boylarının artması nedeniyle otlaklarını genişletebilmek için Selçuklular bir yandan Oğuz Kağanlığı'na saldırırken, diğer yandan da yeni otlaklar elde etmeye çalışıyorlardı. Cend'e yerleşen Selçuklular yalnız Cend ve çevresiyle yetinmeyip, çevredeki bazı yerleşimleri de ele geçirdiler. Böylece Selçuk Bey'in üntü yayılmaya başladı. O kadar yayıldı ki, Karahanlı Devleti'nin saldırıları karşısında zor durumda kalan Samanlı Devleti Selçuk'tan yardım isteyecekti. Böylece Selçuk Bey, devletler arası siyasi ilişkilerde etkili olacak kadar ünlenmişti. Samanlı Devleti'nin

¹³² Köymen, M. A., Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C.I, Güven Matbaası, Ankara, 1971, sa. 33.

Selçuk Bey'den yardım istediği dikkate alınırsa, Selçuk Bey artık çevredeki Türk devletlerinin hanlarıyla neredeyse eşit kabul edilen bir beydi.

Samanlılarla Karahanlılar arasındaki savaş, alabildiğine kızışmıştı. Karahanlı İllig Han Nasır, Samanlıların elindeki bir bölgeyi ele geçirerek Samanlı Devleti'ne büyük bir uras vurdu. Bunun üzerine Samanlılar Selçuk Bey'e başvurdu. Samanlı Emiri İsmail bin Nuh 1003 yılında Cend'e gelip Selçuk Bey'den yardım istedi. Selçuk Bey onun bu isteğini kabul ederek, Oğlu İsrail komutasındaki bir orduyu İsmail bin Nuh ile birlikte Karahanlılar üzerine gönderdi. Bu ordu, Samarkent yakınlarında Karahanlı komutanı Tegin Sübaşı'yı yenilgiye uğrattı. Karahanlı Kağarı İllig Han Nasır, yenilgi haberini alır almaz ordusuyla Samarkent'e geldi. Selçuklular, bir gece baskınıyla onu da yendiler ve on sekizi komutan olmak üzere birçok tutsak alarak Karahanlı ordusunun ağırlığını yağmaladılar. Selçuklular ertesi yıl Samanlı Emiri İsmail bin Nuh'un, İllig Han'ı Samarkent dolaylarında yapılan savaşta yenilgiye uğratmasında da önemli bir rol oynadılar.

Samanlı Devleti'ne yapılan bu yardımlar karşılığında Buhara ile Samarkent arasında yer alan Nur kasabası bölgesi Selçuklulara yurt olarak verildi. Selçuklular, Samanlı sınırlarını Karahanlı saldırılarına karşı koruma görevini de üzerlerine aldılar. İsrail buraya yerleşerek bu görevi üstlenmişti. Bu olay yalnızca Selçuklular için değil, Türk tarihi için de bir dönüm noktası oldu. Oğuz Kağanlığı'nın zayıflaması ve topraklarının bir kesiminin Selçuklular tarafından ele geçirilmesi sonucunda bir beylik haline gelmiş olan Selçuklular, Samanlılara yaptıkları yardım karşılığı Nur bölgesinin kendilerine verilmesi sonucu Samanlı Devleti'ne bağlanmışlardı. Yabgu-

lar kağanlara bağlı olur. Bundan sonra Selçuk Bey'in oğlu İsrail Bey, yabgu sanı aldı. Artık Selçuklu Beyliği, Samanlı Devleti'ne bağlı olan bir yabguluğa dönmüştü.

Ancak daha sonra Samanlı Emiri Ebu İbrahim Muntasır, başarısız bir biçimde Karahanlı kağanına karşı direnmeyi denediyse de, Buhara'nın düşmesinden sonra Harezm'e kaçtı ve dağılan Samanlı ordusunu toplayarak yeniden Buhara üzerine yürüdü. Son Samanlı Emiri, Karahanlı İllig Han Nasır'ın üstün gücü karşısında tutunamayıp, Ceyhun'u güç bela aşarak önce Horasan'a, ardından da Cürcan'a sığındı.

İsrail Yabgu Dönemi

Selçuk Bey'in ölümünden sonra Cend şehri, Ali Han'ın oğlu Şah Melik'in eline geçti. Selçuklular, Selçuk Bey'in öldüğü varsayılan 1007 yılından sonraki bir tarihte Cend'i Oğuz Kağanlığı'na kaptırarak çekilmek zorunda kaldılar. Selçuk Bey'in ölümünün ardından Selçukluların başına İsrail Arslan Yabgu geçti. Zaten büyük kardeşi Mikail'in ölümünden sonra fiilen Selçukluların önderliğini yapıyordu. İsrail Yabgu'nun doğrudan kendisine bağlı bir ordusu vardı. Bundan başka Selçuk Bey'in diğer oğulları Musa ile Yusuf'un ve torunları Tuğrul ile Çağrı'nın da askerleri bulunuyordu.

İbn el Esir'e göre bu dönemde, İsrail yönetimindeki Selçuklu boyları, Buhara'ya bağlı Nur beldesi dolayında oturuyorlardı. Musa, Tuğrul ve Çağrı beylerin önderliğindeki Selçuklu boyları ise, Cend yakınlarındaydı. Mirhand'a göre, bu iki gruba bağlı Selçuklu boylarının önderleri arasında bir düşmanlık söz konusuydu. Egemenlik için birbirleriyle mücadele giren Selçuklu beyleri, bir takım siyasi hedefler pe-

şindeydiler. Ancak bu bilgi oldukça kuşkuludur, çünkü ileride de göreceğimiz gibi, Tuğrul ve Çağrı beyler amcaları İsrail Yabgu'nun buyruklarına hiçbir zaman karşı gelmemişlerdir.

İllic Han Nasır, Buhara'ya 20 fersah (yaklaşık 120 km) uzaklıkta konaklayan Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'in gücünden kaygılanarak, bazen onlarla bağlaşı kuruyor, bazen de anlaşmazlığa düşüyordu. Gerçekte ise, onlardan kurtulduktan sonra Türkistan'ı tümüyle ele geçireceğini düşündüyordu. İki kardeş İllic Han Nasır'ın amacını öğrenince, onunla savaşa giriştiler ve saldırıya başladılar. İllic Han karşı saldırı için hazırlıklara başlayınca, Çağrı Bey İllic Han'ın ülkesi dolayından çıkarak Buğra Han'a sığınmalarını önerdi. Bu öneri onaylandı ve Buğra Han'ın ülkesine doğru yola çıkılarak ona bir elçi gönderildi. Buğra Han da bundan sevinç duyduğunu belirtti.

Çağrı Bey Buğra Han'ın önüne birlikte gitmeyi doğru bulmayarak kardeşi Tuğrul Bey'e, her hafta ikisinden birinin hanın ordusuna giderek hizmet etmesini, eğer Buğra Han birini tutuklarsa, ötekinin bu duruma bir çözüm bulabileceğini söyledi. Böylece her hafta bir kardeş Buğra Han'ın huzuruna giderken, öteki kardeş yurttaki kalıyordu. İkisini birden yakalamaktan umudunu kesen Buğra Han, bir hafta Tuğrul Bey geldiğinde onu yakalayıp hapsetti ve ordusunu Çağrı Bey'in üzerine gönderdi. Çağrı Bey de ordusuyla düşman üzerine yürüdü. Savaşta Buğra Han'ın ordusu korkunç bir yenilgiye uğradı ve komutanlarından 130 kişi tutsak edildi. Sonunda Buğra Han Tuğrul Bey'i bırakarak, gönlünü almak için ona değerli giysiler, 40 köle ve cariyeler ile 10 bin dinar verdi. Buna karşılık Tuğrul Bey'den tutsakların geri verilmesini istedi. Tuğrul Bey de bunu onaylayarak, Karahanlı tutsakları

serbest bıraktı. Ardından iki kardeş Samarkent yönüne doğru yola çıktılar.

Tuğrul ve Çağrı beylerin dönüşünü haber alan İllig Han, Türkistan sultan ve meliklerinden yardım isteyerek, büyük bir ordu toplayıp savaşa hazır hale geldi. Bunu duyan Çağrı Bey kardeşi Tuğrul Bey'e ordusuyla birlikte çöllere çekilmesini ve kendisinin de Rum iline yağma akınları yapmaya gitmesini önerdi. Tuğrul Bey de buna uydu. Çağrı Bey 3 bin kişilik bir orduyla yola çıktı ve Rum iline geldiğinde kendisine daha önce burada bulunan Türkmenler de katıldı. 4-5 yıl süren bu akınlarda Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu yağmalayan Çağrı bey, olağan üstü bir yağma elde etti. Döndüğünde de Tuğrul Bey'le yeniden bir araya geldi. Daha sonra İsrail Yabgu yeğenlerine, Türkistan sultanlarıyla meliklerinin Selçuklu ordularını dağıtmak amacıyla saldıracaklarını söyledi ve askerleri dağıtılmasının daha iyi olacağını önerdi. Bunun üzerine iki kardeş askerlerinin dağıtılması için emir verdi.

Türk-İslam sentezcisi tarihçiler bu yağma akınlının "gazâ seferleri" olduğunu yazarlar. Gazâ, İslam dinini yaymak amacıyla Müslüman olmayanlara karşı yapılan kutsal savaşa verilen addır. Öncelikle Çağrı Bey'in İslam dinini yaymak gibi bir amacı yoktu. İslamı yeni kabul etmiş ve bunu biçimsel olarak yapmış olan biri için "gazâ" söz konusu değildi. Çağrı Bey'in tek amacı, yağma yaparak zengin olmaktı. Ayrıca Arapça "gazâ", bu söze sonradan yüklenen dini kutsallığı bir kenara koyarsak; zarar vermek, sarmak, yarmak, ele geçirmek gibi anlamlara gelir ve Türkçedeki "yağma" sözüyle aynı anlamı taşır. Türk dilindeki "yağma" sözü ise, eski Türkçe "kurban sunmak" anlamına gelen "yağamak" sözün-

den türevdir ve “talan” ya da “çapul” anlamlarına gelmez. Bu açıdan eski Türk geleneklerinde yağmalamak, gerçekte bir çeşit kurban sunma eylemidir. Böylece, gerçek nedeni ekonomik olan savaşlara kutsal bir neden yüklenmiş olur. Kısacası, bu sözün Türkçesi de Arapçasıda sonuçta aynı anlama çıkar.

Samanlı Devleti'nin yıkılmasından hemen sonra, İkiçay-arası'nda (Maveraünnehir'de) oldukça karmaşık bir siyasal ortam ortaya çıkmıştı. Ali Tegin, 1014 yılında İsrail Yabgu'ya bağlı birliklerin yardımını alarak Buhara'yı ele geçirmişti. İbn el Esir, İsrail Yabgu ve Ali Tegin'in İllig Han'dan ayrıldıklarını belirtir. Ali Tegin, İllig Han'ın kardeşi Arslan Han'dan kaçarak Buhara'yı ele geçirmişti. Ali Tegin, daha sonra Nur civarındaki Selçuklu boylarının önderi İsrail Yabgu ile anlaşmış, ayaklanan Ali Tegin'i ortadan kaldırmak isteyen İllig Han ise ağır bir yenilgiyle karşılaşmıştı. Birbirini yiyen Karahanlı hanedanı üyeleri arasında yoğun taht kavgaları vardı. İsrail Yabgu'ya bağlı ordunun yardımını sağlayan Ali Tegin de, öteki Karahanlı beyleriyle taht kavgasına girişmişti.

Ali Tegin, İsrail Yabgu'nun yardımıyla topraklarını genişletmeye başladı. Bu tarihte Selçuklular'a bağlı diğer Oğuz boyları da Cend yöresini bırakarak Buhara bölgesine gitmişlerdi. Ali Tegin ile İsrail Yabgu arasında güçlü bir bağlaşı oluşmuş ve ikisinin önderliğinde Karahanlılar'dan bağımsız bir Buhara devleti kurulmuştu. Bu sıralarda Gazneliler ile Karahanlılar da bağlaşı kurmuşlardı. 1025 yılında Sultan Mahmut Seyhan'ı geçerken, Kadir Han da doğudan saldırarak Samarkent'e kadar olan toprakları ele geçirdi. Gazneli Sultan Mahmut ile Karahanlı Kadir Han Samarkent'te görüştüklerinde, Kadir Han Selçuklulardan yakınmıştı. Buluştuğlarında

bu iki han, bağlaşı içinde kalacaklarına and içtiler. Kadir Han Sultan Mahmut'tan, İsrail Yabgu'yu ordusuyla birlikte İkiçayarası ve Türkistan'dan alıp götürmesini istedi.

Sultan Mahmut Kadir Han'ın isteğine uyarak İsrail Yabgu'ya bir elçi gönderdi. Elçi İsrail'e, Sultan Mahmut'un Hindistan içlerine sık sık akın yaptığını ve bu akınlarda İsrail'den yardım isteyebileceğini, bu nederle kendisiyle dostluk kurmak istediğini ve görüşmek istediğini bildirdi. İsrail Yabgu, Mahmut'la görüşmek için 10 bin atıyla birlikte Samarkent'e yola çıktı. İsrail'in böyle bir orduyla geldiğini öğrenen Mahmut, ona yeniden bir elçi göndererek şimdilik yardıma gerek duymadığını, amacının kendisiyle tanışmak olduğunu ve yalnız gelmesini istedi. İsrail de ordusundan 300 genci seçerek Mahmut'un yanına gitti. Törenle huzura kabul edilen İsrail, Mahmut tarafından saygıyla karşılandı. Üç gün boyunca içkiler içildi, sazlar çalındı ve şarkıcılar dinlenildi. Ardından Mahmut, İsrail'i içkiliyken yakalatarak zincire vurup Hindistan'daki Kalencer kalesine gönderdi.

İsrail'in kardeşleri ve yeğenleri bu haberi işittikten sonra önce Mahmut'a isyan etmek istediler. Ancak daha sonra bundan çekinerek vaz geçtiler. İsrail Yabgu yedi yıl bu kalede hapis kaldı. Bu sıralarda birkaç Türkmen bu kalede sakalık ve harnallık yaparak, bir yolunu bulup İsrail'le görüştü. İsrail görüştüğü Türkmenlere, kendisinden umudu kesmelerini, kardeşlerinin Horasan'ı ele geçirmek için çaba göstermelerini, kendisini suçsuz yere yakalatan bu padişahın soysuz bir köle oğlu olduğunu söyledi. İsrail Yabgu, Kalencer kalesinde yedi yıl hapis hayatı yaşadıktan sonra öldü.

Oğlu Kutalmış kimseye görünmeden kale civarında birkaç yıl dolaştı. Babasının öldüğünü duyunca amcalarının ya-

nına döndü ve durumu onlara anlattı.

Kaynaklar: Tarih-i Beyhakî, Çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara, 2019.

İbn'ül Esir IX-XI, Gümüş Basımevi, İstanbul, 1985.

Mirhand, Razvatu's Safa, Çev. Erhan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul, 2017.

Musa Yabgu Dönemi

İsrail Yabgu'nun ölümünden sonra Selçuklular arasında bir dağılma ortaya çıktı. 1025 yılında 4 bin çadır halkı olduklarını söyleyen Türkmen komutan ve önderlerinden Selçukluların önderliğini kabul etmek istemeyen bir grup, Selçukluların Horasan'a geçmelerine ve orada yerleşmelerine izin vermesi için Sultan Mahmut'a başvurdu. Daha önce İsrail Yabgu'nun hizmetinde olan bu Türkmenlerin başında Yağmur, Boğa, Göktaş ve Kızıl adlı beyler vardı. Bunlar bağımsız yaşamak istedikleri için Selçuklu ailesinden baskı gördüklerini söylemişlerdi. Tus valisi Arslan Câzib ve bazı devlet adamları ile emirlerin karşı çıkılmasına karşın, Sultan Mahmud onların isteklerini kabul etti. Bu Oğuz kütmesi Horasan'a geçip Serahs, Ferâve ve Bâverd otlaklarında yurt tuttu. Ancak silah taşımamaları ve toplu halde değil de, dağınık olarak yaşamaları için emir verildi.

Gazneli Mahmud 1027 yılında yaptığı Hindistan seferinden dönerken uğradığı Nesâ, Bâverd ve İsferyân'da halk yağmacılıklarından dolayı bu Oğuz boylarını sultana şikâyet edince Mahmud, Tus Valisi Arslan Câzib'e mektup yazarak onların üzerlerine yürütmesini buyurdu. Arslan Câzib onlarla üç kez çatışmaya girip üçünde de yenilince, Gazneli Mahmud Tus'a gitti. Arslan Câzib'i askerle berkiterek yeniden Oğuzlar'ın üzerine gönderdi. Câzib bu kez Ferâ ve Kervansarayı yakınında Oğuzları yendi. Büyük yitikler veren Oğuzların çoğu, Hazar denizinin doğu kıyısındaki Balkan dağları bölgesine ve Dihistan'a kaçtı. Bu yenilginin ardından Oğuz saldırıları azalmaya başladı.

Sultan Mahmut 1030 yılında ölünce, tutruğu (vasiyeti) üzerine yerine oğullarından Muhammed tahta çıkarıldı. İs-

fahan'da bulunan ağabeyi Mesud ise, kardeşinin hükümdarlığını tanımayıp buna karşı çıktı. Mesud Gazne'ye doğru yürürken Oğuz beylerinden Yağmur'u da hizmetine aldı. Mesud sultan olunca Yağmur'un ricası üzerine diğer Oğuz beyleri Kızıl, Boğa ve Göktaş da hizmete alındı. Sultan Mesud bunların başına Humar Taş adlı Gazneli bir emîri geçirdi. 1031'de Mesud'a, Oğuzlar'ın Serahs ve Bâverd halkına kıyım yaptıkları haberi geldi. Mesud onlara karşı bir ordu gönderdiyse de başan elde edemedi. Mesud 1032 yılında Emîr Taş-ı Ferrâş'ı Rey valiliğine atadı. Hizmetine almış olduğu Oğuz beylerini de onunla birlikte Rey'e gönderdi. Beylerin görevleri Rey yöresinde düzenin sürdürülmesinde Vali Ferrâş'a yardımcı olmaktı. Bir süre sonra Kızıl ile diğer beylerden elli kişiden çoğu, Mesud'un buyruğuyla Ferrâş tarafından öldürüldü. Rey'e yerleşen Oğuzlar daha sonra Irak Oğuzları olarak adlandırıldılar.

Mirhand'a göre Ali Tegin, Tuğrul ve Çağrı beylere elçi gönderip onları Samarkent yörelerini ele geçirmeye çağırarak, elinde nesi varsa onlarla ortak olmayı önerdi. Böylece İsrail'in ölümünden sonra yalnız kalan ve ordu gücü azalan Ali Tegin bu öneriyle daha önce İsrail'in sahip olduğu konumu iki kardeşe vermek istiyordu. Ali Tegin'in gerçek amacını anlayan Tuğrul ve Çağrı beyler, bu öneriyi onaylamadılar. Bunun üzerine Ali Tegin, Tuğrul ve Çağrı beylerin amcaları Musa'nın oğlu Yusuf'a bir elçi göndererek yanına gelmesini istedi. İbn el Esir'e göre Ali Tegin bu daveti kabul eden Yusuf'a, egemen olduğu topraklardaki tüm Türkmenlerin yabguluğunu verdi ve ona geniş tımarlar sundu. Böylece Yusuf yönetimi ele alarak Selçukluların başına geçmiş oluyordu. Bu durum Tuğrul Bey'in çok ağrına giderek, Yusuf'a bunu ödet-

mek istedi. Ancak Çağrı Bey Tuğrul Bey'e engel olarak, öyle yaparsa halkın kendilerini ayıplayacağını söyledi. Kardeşinin öğütü üzerine Tuğrul Bey de bundan vaz geçti. Böylece Selçuklular arasındaki birlik sürdü.

Soyu içten yılmayı düşünen Ali Tegin bu planında başarısız olunca, komutanlarından Alp Kara'yı Yusuf'u öldürmesi için görevlendirdi ve ardından Alp Kara, Yusuf'u öldürdü. Yusuf'un öldürülmesi Tuğrul ve Çağrı beylere çok ağır gelmişti ve onun öcünü almaya and içtiler ve bu amaçla savaş hazırlığına başladılar. Ali Tegin de ordusunu savaşa hazırlamaya başladı. Karşılaşma 1030 yılında Selçuklularla Alp Kara arasında oldu ve savaş, bin kişi ile Alp Kara'nın öldürülmesiyle sonuçlandı. Yusuf'un öldürülmesinden sonra yabguluğa onun babası Musa geçti.

Sultan Mesut, Ali Tegin'i İkiçayarası'ndan söküp atmak için Harzem şahı olarak atadığı devlet adamlarından Altuntaş'ı bu işle görevlendirmişti. Altuntaş, Mesut'un gönderdiği yardımcı güçlerle birlikte Ceyhun Irmağı'nı geçerek, Ali Tegin'in üzerine yürüdü. Bunu duyan Ali Tegin, başkenti Buhara'yı boşaltarak Debusiye'ye çekildi. Altuntaş da, hiç bir direnişle karşılaşmadan Buhara'yı ele geçirdi. Ancak Ali Tegin Debusiye'de Selçuklularla yeniden anlaşarak, Türkmenlerden büyük bir ordu kurdu ve Altuntaş'a saldırdı. Çok şiddetli geçen ve Altuntaş'ın ağır yaralandığı savaş sonucunda, iki ordu da kesin bir yengiş kazanamadı ve ardından bir ateşkes üzerinde anlaşıldı. Ateşkes koşullarına göre, iki ordu birer durak geri çekilecek ve Altuntaş, Ali Tegin ile Sultan Mesut arasında barışın sağlanması için arabuluculuk yapacaktı.

Sultan Mesut, Harezm Şahı Altuntaş öldükten sonra Ha-

rezm siyasetinde değişiklik yaparak, Altuntaş'ın oğlu Harun'u babasının yerine Harezmi'e gönderdi. Ancak Harezmişah sanurı kendi oğlu Said'e vererek, Harun'un yetkilerini kısıtladı ve onu Said'in temsilcisi konumuna getirdi. Bundan hoşnutsuz olan Harun, 1034 yılında ayaklandı. Bunun sonucunda, Selçuklular Harun'la anlaştılar. Böylece Selçuklular, Harun ve Ali Tegin arasında üçlü bir bağlaşı ortaya çıktı. Sultan Mesut, Harun'u ortadan kaldırmak için oradaki adamlarına buyruklar gönderse de, başarılı olamadı. Bu arada Musa Yabgu ile Tuğrul ve Çağrı beyler de Harun'a yardım için Harezmi sınırına gelerek, İkiçayarası'na yerleştiler. Selçuklu önderlerine şölen ve armağanlar veren Harun, onlara dinlenmeleri gerektiğini, çünkü Horasan'ı ele geçirmek istediğini, bu amaçla hazırlık yaptığını, harekete geçeceği zamana kadar ağırlıklarını burada güçlendirmelerini ve öncüler olarak Horasan'a gideceklerini söyledi.

Ancak aynı yıl Ali Tegin öldü. Ardından da, Ali Tegin'le işbirliği yapan Türkmen beylerinin hepsi Selçukluların yönetimi altına girdi. Ali Tegin'in ölümünden sonra onun yerine geçen oğullarına güvenmedikleri için Selçuklular, Nur kasabası dolayından ayrılarak Harezmişah Harun'un ülkesine göç ettiler. Horasan'ı Selçuklulardan yaralanarak Gaznelilerden almak isteyen Harun, onları dostça karşıladı ve Harezmi'de istedikleri kadar oturmalarına izin verdi. Aynı sıralarda Sultan Mesut da, Selçukluların düşmanı olan Cend'deki Oğuz Kağanı Şah Melik ile anlaşarak onunla bağlaşı kurdu. Selçukluların Harezmi'e yerleştiklerini öğrenen Şah Melik, bir sabah ansızın Selçuklulara saldırdı. Bu saldırıya hazırlıksız olan Selçuklular, 7-8 bin dolayında ölü verdi. Kurtulanlar, eyerlemeye bile fırsat bulamadıkları atlarıyla buz tutmuş olan Ceyhun'u geçerek kaçtı. Şah Melik birçok atla, çok sayıda

kadın ve çocuğu tutsak aldı. Bu olay, Selçukluların o güne dek aldıkları en büyük yenilgiydi. Selçukluların başına gelen bu olayı duyan ve çok üzülen Harezmşah Harun, onlara adam göndererek, aralarında yaptığı antlaşmaya bağlı olduğunu bildirdi. Diğer yandan da, Selçuklularla Şah Melik'in arasını bulmak için Şah Melik'e görüşmek için ona elçi gönderdi.

Harun'un çağrısını kabul eden Şah Melik, ona bir öneri sundu. Öneriye göre Şah Melik Horasan'ın ele geçirilmesi için Harun'a asker gönderecek ve iki önder Ceyhun ortasında buluşacaktı. Ancak Harun, Selçuklularla barış yapılması sözünü etmeyecekti. Çünkü Selçuklularla aralarında kan ve kılıç vardı. Harun, buluşmak üzere 30 bin kişilik bir orduyla Ceyhun kenarına vararak ordusunu Şah Melik'in karşısına konuşturdu. Harun'un kalabalık ordusundan korkan Şah Melik, Harun'la Ceyhun ortasında görüştüktan sonra ona haber vermeden gece yarısı ansızın ordusunu geri çekerek, Cend'e geri döndü. Harun da Harzem'e geri dönerek Horasan için savaş hazırlıklarına başladı ve güçlenmeleri için Selçuklulara silah ve at yardımı yaptı. Plana göre Horasan'ın ele geçirilmesi için Selçuklular 3-4 bin atlı ile önden Merv'e doğru gidecek ve Harun da arkalarından gelecekti.

Ancak ertesi yıl (1035) Harezmşah Harun, Sultan Mesud'un buyruğuyla Gazne vezirinin düzenlediği bir suikast sonucunda öldürüldü. Harun'un yerine kardeşi İsmail geçti. Harun'un ölümünün ardından Selçuklular Harezm'de daha fazla kalamadılar. Tuğrul ve Çağrı beyler yanlarında amcaları Musa İnanç Yabgu ile o sıralarda ölmüş olması gereken amcaları Yusuf Yinal'ın oğlu ve aynı zamanda Tuğrul ve Çağrı beylerin ana bir kardeşi İbrahim Yinal olduğu halde Ceyhun

İrmağ'ını geçip 9 yüz atıyla Gazneli Devleti'nin egemenliğinde olan güneydeki Horasan topraklarına ulaştılar. [Mikail ölünce, Selçuk Bey onun dul eşini diğer oğlu Yusuf'la evlendirmiş ve bu evlilikten İbrahim dünyaya gelmişti.]

Gazneliler o sırada yalnızca İslâm dünyasının değil, dünyanın en güçlü devletlerinden biriydi. Selçuklular ise, artık sayıları bini bile bulmayan ve yok olmaya yüz tutmuş küçük bir topluluk durumuna gelmişti. Ancak Selçuklular Ceyhun'u geçip Merv'e doğru ilerledikçe, daha önce Selçuklulardan ayrılarak buraya Yağmur, Boğa, Göktaş ve Kızıl beyler zamanında yerleşmiş olan Oğuz boylarının katılımıyla sayıları artarak on bini buldu. Merv yöresinden Nesâ'ya gelen Selçuklular buraya yerleşti. Böylece Selçuklu Devleti'nin temelleri de atılmış oluyordu.

Selçuklular'ın Gazneli topraklarına girdiğini Cürcan'da haber alan Sultan Mesud büyük bir endişeye kapıldı. Musa Yabgu ile Tuğrul ve Çağrı beyler Sultan Mesud'a bir mektup göndererek halifenin egemenliğini kabul ettiklerini, sultanın hizmetine girmek istediklerini, böylece Dihistan, Harezm, Balkan dağı ile Ceyhun tarafından gelecek akınları önleyeceklerini, Irak ve Harezm Oğuzlarını da bölgeden uzaklaştıracaklarını, buna karşılık Nesâ ve Ferâve vilâyetlerinin kendilerine ayrılmasını istediler. Vezirin, durumun iyice anlaşılması için biraz beklenilmesi önerisine karşın Sultan Mesud, Hacib Beydoğdu komutasındaki 17 bin kişilik bir orduyu Selçukluların üzerine gönderdi. Gazneli ordusu Nesâ dolayında 1035 yılında yapılan savaşta büyük bir bozguna uğradı. Bu yenişle birlikte Selçuklular da büyük bir özgüven kazanarak, artık bölgede bir devlet kurabileceklerine inanmaya başladılar.

Sultan Mesud yenilginin ardından barış yapmak istedi. Dihistan'ı Çağrı Bey'e, Nesâ'yı Tuğrul Bey'e, Ferâve'yi de Musa Yabgu'ya verdi. Kendilerine bir tür özerklik tanınan Selçuklular bunun karşılığında Gazneli sultanına bağlı olacak ve içlerinden biri tutuk (rehin) olarak devletin başkenti Gazne'de oturacaktı. Mesud, Selçuklu beylerine soylulara verilen dihkane sanı vererek menşur (atanma belgesi), Gazneli Devlet geleneğine göre hilat (kaftan), sancak ve börk, Oğuz geleneğine göre de at, eyer takımı ile altın kemer gönderdi. Ancak Selçuklu beyleri, Sultan Mesud'un yenilgi üzerine hemen barışa yanaşmasını onun güçsüzlüğünün bir göstergesi olarak yorumladılar ve barışı ciddiye almayıp kendilerine gönderilen hilatları yere attılar. Gazne'ye de hiçbiri tutuk olarak gitmedi. Nesâ yengişi'nin ardından Selçuklular çeşitli yerlerden gelen Oğuz topluluklarının katılmasıyla daha da güçlendiler. Bu dönemde Irak Oğuzlarının bir bölümü de Selçukluların hizmetine girdi. Selçukluların Horasan'a gelmesi ve kimi sınır yörelerini ele geçirmesiyle Ceyhun ve Balkan yolları da açılmış oldu. Bu arada Selçuklular kendilerine verilen il sınırlarını da aşmaya başladılar.

Barış yapılmasından bir kaç ay sonra Selçuklular Belh ve Sistan'a kadar yağma akınları düzenleyerek antlaşmayı bozdu. Bu akınların devam etmesine karşın Sultan Mesud Hindistan'ın ele geçirilmesiyle ilgilenmeyi sürdürüyordu. Mesud, Horasan illerini korumak için Nişabur'da bulunan Hacib Sübaşı komutasında 15 bin kişilik bir ordu gönderdiyse de başarı sağlayamadı. Öte yandan Sultan Mesud tarafından hizmete alınarak Rey bölgesine gönderilen Irak Oğuzları, soydaşları Selçukluların Horasan'daki başarılarından yüreklenererek 1037 yılında Rey'de ayaklanıp Gaznelilerin Rey valisi

Taş-ı Ferrâş'ı öldürdüler. Taş-ı Ferrâş'a yardım için gönderilen bir Gazneli ordusunu da yendiler. Böylece Rey çevresindeki Gazneli egemenliği sona erdi. Bunun ardından Irak Oğuz beyleri Azerbaycan'a gittiler, yalnızca 1500 kişilik bir ordu Rey'de kaldı. Azerbaycan'a giden beylerden Dâna dışında kiler çok geçmeden Rey'e geri döndüler. Azerbaycan'dan Rey'e dönen Oğuzlar Hemedan'a saldırarak şehri ve çevresindeki köyleri yağmaladılar. Bu yağmalarda Deylemliler de Oğuzların yanında yer aldı.

Sultan Mesud, Hacib Sübaşı'nın güçlü bir orduya sahip olduğu halde aradan üç yıl geçmesine karşın Selçuklu akınlarını bir türlü durduramaması üzerine, Selçuklulara saldırması için buyruk verdi. 1038 yılında Serahs yakınlarında Talhab adlı bir belde yapılan savaşta Gazneliler ağır bir yenilgiye daha aldı ve Gazneli ordusunun bütün ağırlığı Selçukluların eline geçti. Çağrı Bey Merv'e, Tuğrul Bey Nişabur'a, Musa Yabgu da Serahs'a girdi. Halk hiçbir yerde onlara karşı tepki göstermedi. Merv'de Çağrı Bey adına melik'ul-muluk (melikler meliki) sanıyla hutbe okundu. Ardından da Nişabur'da Tuğrul Bey adına sultan'ul muazzam (büyük sultan) sanıyla hutbe okundu.

Çağrı Bey Tuğrul Bey'den daha yaşlı olduğu halde, sultanlığı Tuğrul Bey'e bırakmıştı. Tuğrul Bey, Nişabur'da Sultan Mesud'un tahtına oturarak şehrin ileri gelenlerini kabul etti. Bu sırada Halife Kaim Biemrullah, Irak'taki Oğuz beyleriyle Tuğrul ve Çağrı beylere elçiler göndererek yağma ve saldırılardan vaz geçmelerini istedi. Tuğrul Bey de halifenin elçisine onun isteğini yerine getireceğini bildirdi. Musa Yabgu adına hutbe okunduğuna ilişkin herhangi bir bilgi bulunmuyor. Anlaşıldığı kadarıyla Musa Yabgu, Türk töresine uyarak ka-

ğanlık (sultanlık) hakkını en büyük kardeşi Mikail'in çocuklarına bırakarak geri çekilmişti. Ancak daha sonra o da ayaklanacaktı.

Kaynaklar:

Tarih-i Beyhakî, Çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara, 2019.

İbn'ül Esir IX-XI, Gümüş Basımevi, İstanbul, 1985.

Mirhand, Razvatu's Safa, Çev. Erhan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul, 2017.

Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu

Sultan Mesud, Selçuklu sorununa son vermek için 1039 yılında 300 file donatılmış 50 bin atlı ve yayadan oluşan ordusunun başında Selçuklulara saldırmak için Gazne'den yola çıktı. Bu sırada Karahanlı hanedanından Börü Tegin'in Gazne topraklarında yağma yaptığı haberini aldı. Bunun üzerine Selçuklulara saldırmaktan vaz geçip, Börü Tegin üzerine yürüdü. Mesud Ceyhun kıyısına geldiğinde, Börü Tegin ona haber göndererek, yağmaların bilgisi dışında olduğunu bildirdi. Mesud, Börü Tegin'le anlaşarak buradan Belh'e gitti. Belh civarındaki Ulyaabad'da Çağrı Bey'in 20 bin kişilik ordusu ile karşılaştı. Yapılan savaşta Selçuklular yenildi. Çağrı Bey'in uğradığı bu yenilgi ve Mesud'un kalabalık bir orduyla üzerlerine gelmekte olduğunu duyulması, Tuğrul Bey ile diğer kimi beylerin umudunu kırdı. Yapılan toplantıda Tuğrul Bey, askeri iyi donatılmış olan Sultan Mesud ile savaşta başarı göstermenin güç olduğu, buna karşılık Cürcân'a ve Rey'e gidilirse bu yerlerin kolayca ele geçirilebileceği ve oradan da Rum ülkesine (Anadolu'ya) akınlar yapmanın olanaklı olacağı görüşünü savundu.

Çağrı Bey, bu görüşe karşı çıkarak, buradan çıkılırsa Sultan Mesud'un arkadan geleceğini söyledikten sonra Gazneli ordusunun güçsüz yanlarını anlattı ve onlarla savaşılmasını istedi. Toplantıda bulunanlar Çağrı Bey'in görüşüne katılınca, savaşmak için anlaşıldı. Ancak Serahs çölünde yapılan savaşta Gazneliler yine kazandı. Kesin bir yengiş kazandığına inanan Sultan Mesud ise, kısa bir süre sonra Selçukluları yeniden karşısında buldu. Gerçekte Selçukluların yitiği az olduğu gibi ağırlıkları da güvenli bir yerdedi.

Yeniden başlayan çarpışmalar Gazneli ordusunu etkile-

meye başladı. Hergün birkaç yerde yapılan yoğun çarpışmalarda Selçuklular sürekli saldırarak, Gazneli ordusunu yıpratıyordu. Mesud vezirinin görtüşüne uyarak Selçuklulara barış önerisi yaptı. Selçuklular bu öneriyi onaylamalarına karşın, ele geçirdikleri şehirleri boşaltmadılar ve Herat'a elçi gönderdiler. Sultan Mesud, Selçukluları Ferâve çölüne kadar izledi. Selçuklular savaşmayıp sürekli geri çekiliyordu. Bu sırada her iki ordu ve özellikle ağır donanımlı Gazneli ordusu büyük sıkıntılar çekiyordu. Sultan Mesud önemli bir başan göstermeden 1040 yılında Nişabur'a döndü. Mesud'a mektup gönderen Halife, ona Oğuzların çıkardığı olaylara son verinceye kadar Horasan'da kalmasını, ardından da Rey bölgesiyle ilgilenmesini istiyordu.

Bahar aylarında Nişabur'dan çıkan Sultan Mesud Serahs'a ulaştığında büyük bir kıtlıkla karşılaştı. Devlet adamlarının Herat'a gidip bir süre orada kaldıktan sonra dönülmesi önerisini kabul etmeyip Merv üzerine yürüdü. Bir süre gittikten sonra askerin kötü durumda olduğunu gördüğü halde yolundan dönmedi. Kalabalık Gazne ordusunun en gözde askerini, Türklerden oluşan gulamlar oluşturuyordu. Ayrıca Türk asıllı olan emîrlerin askerleri de Türk asıllıydı. Bundan başka Deylemli, Arap, Tacik ve Hintlilerden oluşan birlikler de savaşa katılmıştı.

Sultan Mesud Merv'e yaklaştıkça Selçuklularla savaşmak için verdiği yargının ne kadar yanlış olduğunu anlamaya ve Selçuklu ordusuna karşı yengiş kazanacağından kuşkulanmaya başladı. Sonunda iki ordu Merv yakınlarındaki Dandanakan Kalesi önünde karşılaştı. Gazne Türk ordusundaki gulamlardan bir bölümün Selçuklulara katılmasının ardından yapılan yoğun bir saldırı sonucunda Gazneli ordusu boz-

guna uğrayarak kaçımağa başladı. Üç gün süren savaş sonucunda Selçuklular kesin bir yengiş kazanmıştı. Gazneli ordusunun bütün ağırlığı savaş alanında kaldı. Sultan Mesud, içinde kardeşi ve oğlu da olmak üzere yanındaki yüz kişiyle birlikte kaçıp canını zor kurtarabildi. Dandanakan yengişinden sonra Çağrı Bey Merv'de kaldı, Tuğrul Bey Nişabur'a, amcaları Musa Yabgu Herat'a gitti.

Ardından aynı ay içinde Selçuklu beyleri Merv'de bir kurultay topladı. Kurultaya Tuğrul Bey, Çağrı Bey, Musa Yabgu, İbrahim Yinal, diğer beyler ve komutanlar katıldı. Alınan kararla Bağdat'taki Abbasi Halifesi Kaim Biernrullah'a bir mektup yazıldı. Mektupta özetle Abbasi halifesiyle her zaman iyi geçindikleri, Gazne Sultanı Mahmud'un önderleri İsrail Yabgu'yu suçsuz yere hapse atıp ölünceye dek 7 yıl zincire vurdurduğu, Mahmud'un oğlu Mesud'un ise oyun ve eğlenceyle meşgul olduğu, ordularının da bir çok kez kendilerine saldırdığı, Tanrı'nın yardımıyla Mesud'u yendikleri, Horasan'da adaletle yönetecekleri ve Halife'den tanınmak istedikleri yazıyordu. Ebu İshak el Fukkaî, Tuğrul Bey'in elçisi olarak mektupla birlikte Bağdat'a gönderildi.

Selçuklu beyleri mektup gönderdikten sonra ülkeyi kendi aralarında paylaştırdılar. Serahs ve Belh'in içinde olduğu Ceyhun ile Gazne arasındaki bölge, merkezi Merv olmak üzere Çağrı Bey'e, Herat merkez olmak üzere Bust ve Sistan yöresi Musa Yabgu'ya verildi. Başkent Nişabur'da kalan Tuğrul Bey, Irak ve batı topraklarını aldı. İbrahim Yinal'a Kuhistan, Arslan Yabgunun oğlu Kutalmış'a Cürcan ve Damgan, Çağrı Bey'in büyük oğlu Kavurd'a Kirman ayrıldı. İbrahim, Kutalmış, Kavurd ile Çağrı Bey'in küçük oğlu Yakut, hiç çocuğu olmayan Tuğrul Bey'in yanına verildi. Böylece ülke top-

rakları töre gereği ültüş sistemine göre bölünerek çoklu bir yönetim kuruldu. Tuğrul Bey sultan (kağan) olarak, Çağrı ile Musa beyler de melik (yabgu) olarak devleti yöneteceklerdi.

Daha önce 1041 yılında Sultan Mesud tarafından Harezm egemenliği kendisine verilen Oğuz kağarı Şah Melik, Harezmşah İsmail'i yenerek onu Harezm'den kovmuş ve Gaznelilerin en önemli bağılağı olmuştur. Harezmşah İsmail ülkesinden kaçınca, Selçuklulara sığınarak onlardan yardım ve koruma istedi. Bunun üzerine 1042 yılında Çağrı Bey büyük bir orduyla Harezm'e doğru yola çıkarak, Şah Melik'i Gürgenç'te kuşattı. Ancak şehri ele geçirmeyi başaramadı. Kış yaklaştığı için Çağrı Bey kuşatmayı kaldırıp Ceyhun'un gerisine çekildi.

Yazla birlikte Sultan Tuğrul ve Çağrı Bey komutasındaki Selçuklu ordusu Harezm'e girerek, Gürgençi'yi yeniden kuşatma altına aldı. Şah Melik'in karşı saldırısı yenilgiyle sonuçlanınca, kuşatma nedeniyle açlıktan bitkin düşen Gürgenç halkı şehrin kapılarını açarak Selçuklulara teslim oldu. Hazinesini de yanına alan Şah Melik, ailesi ve yandaşlarıyla birlikte Karakum üzerinden önce Dehistan'a, oradan da Kirman'a kaçtı. Böylece Harezm, Selçukluların eline geçmiş oldu. Kirman'da da tutunamayan Şah Melik buradan Mekran'a geçti. Ancak 1043 yılında Mekran'da İbrahim Yınal'ın kardeşi İrtaş tarafından yakalanarak Çağrı Bey'e gönderilen Şah Melik, hapisanede öldü. Şah Melik'in ölümünden sonra Oğuz Kağanlığı'nın yönetici kesimi bir daha belini doğrultmadı ve 1050'lerin başlarında Kıpçakların saldırıları sonucunda Oğuz Kağanlığı ortadan kalktı.

Harezm'i ele geçirdikten sonra Sultan Tuğrul büyük bir orduyla Curcan ve Taberistan bölgelerini ele geçirerek, burayı

vergiye bağladı. 1042 yılında İbrahim Yinal komutasındaki ordu Rey'i ele geçirdi. 1043 yılında Rey'e gelen Sultan Tuğrul, şehri başkent yaptı. 1045'te Kirman ve Hemedan'a yeni bir akın düzenleyen Selçuklular, Hulvan'a girdiler. Hulvan'a yerleşen İbrahim Yinal, sultanın emriyle Bağdat akınına hazırlanmaya başladı. Sultan Tuğrul'un Azerbaycan'ın ele geçirilmesiyle görevlendirdiği Musa Yabgu'nun oğlu Hasan Bey, Pasin ve Erzurum ovalarını ele geçirerek, Van bölgesine girdi. 1048'de Selçuklu ordusuyla Roma ordusu Büyük Zap Suyu kıyısında karşılaştılar. Selçuklu ordusu burada ağır bir yenilgiye uğrarken, Hasan ve komutanlarının çoğu öldürüldü.

Sultan Tuğrul, öldürülen Hasan'ın öcünü almak için Azerbaycan valiliğine atadığı İbrahim Yinal'ı yeni bir Anadolu akınıyla görevlendirdi. Kutalmuş'a da onunla birleşmesini bildirdi. İbrahim ile Kutalmuş, 100 bin kişilik güçlü bir Selçuklu ordusuyla 1049 yılında Roma topraklarına girdi. Pasin Ovası'nda yapılan yoğun bir savaş sonucunda yenilen Roma ordusu, Van ile Ani şehirlerine çekilmek zorunda kaldı. İbrahim Yinal çok sayıda tutsak ve yağma alarak Rey'e döndü. Balkanlar'daki Peçenek saldırıları karşısında zor durumda kalan Roma, Selçuklularla barış yapmak zorunda kaldı. Ertesi yıl Selçuklular İran'ın güney batısını ele geçirdiler.

İbrahim Yinal, geri döndükten sonra, 1050 yılında Sultan Tuğrul'a karşı ayaklandı. Ayaklanmanın nedeni, İbrahim'in Hemedan şehrini ve Cibal bölgesindeki kimi kaleleri Sultan'a vermek istememesiydi. İbrahim, Tuğrul'dan uzaklaşarak, çevresine toplayabildiği kadar asker topladı. Tuğrul da 100 bin kişilik bir orduyla İbrahim'e karşı harekete geçti. Sert bir çarpışma sonucu yenilgiye uğrayan İbrahim geri çekilerek, kalelerden birine kapandı. İbrahim'e bağlı birlikler birkaç kez

sultan tarafından kuşatılan kaleden çıkmayı denedilerse de, başaramadılar. Kurtuluş umudu kalmayan İbrahim kaleyi terk ederek teslim oldu. Ancak Tuğrul, kardeşini bağışlayarak ona iyi davrandı ve yanında kalmasına izin verdi. 1054-1055 yılları arasında Sultan Tuğrul Anadolu seferine çıkarak, Doğu Anadolu'da bir çok kaleyi ele geçirdi. Ardından Malazgirt'i kuşatma altına aldı. Ancak yaklaşan kışın etkisiyle kuşatmayı kaldırarak geri döndü ve ardından halifenin çağırmasıyla Bağdat'a gitti.

Sultan Tuğrul, 1055 yılında halifeliğin başkenti Bağdat'a girdi. Bağdat'da kendi adına hutbe okuttu. Ayrıca kendi adına sikke bastırttı. Halifenin, Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun ile evlendirilmesiyle de akrabalık yoluyla bir bağ kuruldu. 1058 yılında Halife Kaim'den Maşrak ve Mağrib meliki (Doğunun ve Batının yöneticisi) sarunu alan Sultan Tuğrul'a Rükneddin (Dinin temel direği) sarı da verildi. Halife, Tuğrul'a hilat giydirerek kılıç kuşattı. Artık siyasi güç tümüyle Selçukluların eline geçmiş, halife ise yalnızca dini bir temsilci haline gelmişti. Böylece Selçuklular iyice Arap kültürünün etkisi altına girmeye başladılar.

Sultan Tuğrul 1055'te Bağdat'a gittiği sırada Kutalmış'ın kardeşi Resul Tegin ayaklandı. Sultan, Resul'ün üzerine bir ordu göndererek onu tutsak aldı. Ancak canını bağışladı. 1058 yılında, üç yıl önce Bağdat'tan sürülmüş olan Banu Hilal adlı bir Arap boy beyi, 400 kişilik bir atlı ordusuyla Bağdat'ı ele geçirdi. Şehirdeki camilerde Kahire'de egemen olan Şii Fâtımîlerin halifesi Mustansır adına hutbe okuttu. Sultan Tuğrul aynı yıl, İbrahim Yinal'ın yeniden ayaklanma hazırlığına başladığı haberini aldı. Türkmenlerden büyük bir ordu toplayan İbrahim, ertesi yıl (1059) Tuğrul Bey'e karşı ayaklandı. İbra-

him'in ayaklanma haberini alan Sultan Tuğrul Suriye seferini yarıda keserek Hemedan'a döndü. Sultan'ın ordusu Hemedan'a hareket ederken, İbrahim Güney İran'ın bir kısmını ele geçirmişti.

Kısa sürede Hemedan'a varan Tuğrul, İbrahim'in kalabalık atlı birlikleriyle başa çıkabilecek kadar askeri olmadığı için, saldıırıya başlama karar vermemişti. Bu yüzden Bağdat'da Selçuklu ordusuyla birlikte bulunan hatun eşine ve Horasan'da Çağrı Bey'in oğulları Alp Arslan, Kavurd ve Yakut'a haber göndererek yardım istedi ve bu destek geldikten sonra İbrahim Yinal'ın üzerine yürüdü. Çarpışma, Rey yakınlarında gerçekleşti ve İbrahim Yinal'ın yenilgisiyle sonuçlandı. İbrahim yakalanarak tutuklandı. Bu kez İbrahim'i bağışlamayan Tuğrul, kardeşini kendi yayının kirişi ile boğdurttu. İbrahim'le birlikte ayaklanmaya katılan kardeşi İrtas'ın oğulları Muhammed ile Ahmed de boğduruldular. Aynı yıl Sultan, Fâtımülerin elindeki Bağdat'ı ele geçirerek, Abbâsî halifesi Ka'im'in yeniden Bağdat'a dönmesini sağladı.

Sultan Tuğrul, 1060 yılına Rey'e döndükten bir süre sonra eşi Altuncan Hatun öldü. 1061 yılında bu kez de İsrail Yabgu'nun oğlu Kutalmuş ayaklandı. Daha önce ayaklanmış olan kardeşi Resul Tegin ile birleşen Kutalmuş, ayaklanmayı bastırmak için görevlendirilen Selçuklu komutanlarından Humar Tegin'in ordusunu geri püskürttü. Sultan Tuğrul ertesi yıl Halife'den evlenmek için kızı Seyyide Fâtıma el Betül'ü istedi. Halife buna yanaşmayınca, tehditle ikna edildi ve Tuğrul 1062 yılında halifenin kızıyla Tebriz'de nikahlandı, ancak düğünü ertesi yıl Bağdat'ta gerçekleştirebildi. 1063 yılında Kutalmuş'ın ayaklanması yıkım boyutlarına ulaşınca, vezir Amidülmülk, Rey'den Kutalmuş'ın üzerine doğru yürüdü.

Sultan Tuğrul Rey'e döndükten bir süre sonra hastalandı ve aynı yıl öldü.

Halifenin Sultan Tuğrul'a kızını vermek istemeyişinin nedeni, Türkleri "mevâli" (korunan) olarak görmesinden kaynaklanmıştır. İslam öncesinde köleler için kullanılan mevâli tanımı, İslamdan sonra Araplar dışındaki tüm Müslüman halklar için aşağılama amacıyla kullanıldı. Muhammed ve dört halife döneminden beri Araplar, egemenlikleri altındaki Arap olmayan Müslümanları köleleri olarak gördüler. Daha sonra, kendilerinden bağımsız olan Müslüman halkları da böyle görmeyi sürdürdüler. Araplar, Arap olmayan halkların Müslümanlığını görünüşte kabul etseler de, gerçekte onları hiç bir zaman Müslüman olarak görmediler ve görmemektedirler. Çünkü Araplara göre Kur'an Araplara indirilmiş bir kitaptır ve İslam da Araplara özgü bir dindir. Bu da doğrudur. Kökleri buraya dayanan günümüzdeki ırkçı Arap milliyetçiliğinin temeline bu anlayış yatar.

Kaynaklar:

Tarih-i Beyhakî, Çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara, 2019.

İbn'ül Esir IX-XI, Gümüş Basımevi, İstanbul, 1985.

Mirhand, Razvatu's Safa, Çev. Erhan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul, 2017.

Kaynakça

Agacanov, S. G., Oğuzlar, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002.

Arad, Y., The Holocaust in the Soviet Union, University of Nebraska Press, Lincoln, 2009.

Barford, P. M. (2001). The Early Slavs: Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe. Cornell University Press. ISBN 0-8014-3977-9.

Barthold, V. V., A Short History of Turkestan, 1920.

Baştav, Şerif, Sabir Türkleri, Belleten, s.67-68, 1941.

Beckwith, Christopher I. (2009), Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present, 2009, Princeton University Press.

Bradley, Henry (1888). The Story of the Goths. G. P. Putnam's Sons.

Brook, K. A., Hazar Yahudileri, İstanbul, 2005.

Cernenko, E. V. (2012). The Scythians 700–300 BC. Bloomsbury Publishing. ISBN 978-1780967738.

Christopher Webber, Angus McBride, The Thracians 700 BC-AD 46, Osprey Publishing, 2001.

Bury, J. H. (1913). The Cambridge Medieval History. Cambridge University Press.

Cahen, C., Le Malik-nameh.

Cunliffe, Barry (24 September 2015). By Steppe, Desert, and Ocean: The Birth of Eurasia. Oxford University Press. ISBN 978-0199689170.

Civilizations of Central Asia: The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations, 700 B. C. to A. D. 250. UNESCO. ISBN 9231028464.

Dani, Ahmad Hasan; Litvinsky, B. A. (1996). History of Civilizations of Central Asia: The crossroads of civilizations, A.D. 250 to 750. UNESCO. ISBN 9789231032110.

Dekan, J. (1981). Moravia Magna: The Great Moravian Empire, Its Art and Time. Control Data Arts. ISBN 978-0-89893-084-9.

Dunlop, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019.

Erman, A. C., *Turan Tarihine Giriş*, Sarmal Kitabevi, İstanbul, 2020.

Erman, A. C., *Türklerin Gerçek Tarihi*, Urzeni Yayınları, İstanbul, 2019.

Harmatta, János (ed.). *History of Civilizations of Central Asia*. ISBN 978-92-3-102846-5.

Errington, R. M., (1990). *A History of Macedonia*. University of California Press. ISBN 0-520-06319-8.

Feferman, K., *Nazi Germany and the Mountain Jews: Was There a Policy?*, in: Richard D. Breitman (ed.): *Holocaust and Genocide Studies*, Volume 21, Oxford University Press, 2007, sa. 96-114.

Fiedler, U. (2008). *Bulgars in the Lower Danube region: A survey of the archaeological evidence and of the state of current research*. ISBN 9789004163898.

Fine, John Van Antwerp Jr. (1991) . *The Early Medieval Balkans*. University of Michigan Press. ISBN 0-472-08149-7.

Fournet, Arnaud, (2010). "About the Mitanni Aryan Gods", in *Journal of Indo-European Studies* 38 (1-2).

Golden, Peter B. (2007). *The Conversion of the Khazars to Judaism*. In Golden, Peter B.; Ben-Shammai, Haggaï; Róna-Tas, András (eds.). *The World of the Khazars: New Perspectives*. Handbook of Oriental Studies.

Grousset, Rene (1970). *The Empire of the Steppes*. Rutgers University Press. ISBN 0-8135-1304-9.

Gumilev, Lev (2002). *The Millennium around the Caspian Sea*. ACT. ISBN 5-17-012587-9.

Gumilev, L., *Ancient Turks*, 2004, ISBN 5-17-024793-1.

Hammond, N. G. L. (1994). *Illyrians and North-west Greeks*. The Cambridge Ancient History Volume 6: The Fourth Century BC. Cambridge University Press: 422–443. ISBN 9781139054331.

Heather, Peter (2010). *Empires and Barbarians: The Fall of Rome*

and the Birth of Europe. Oxford University Press. ISBN 978-0-19-973560-0.

Heather, Peter; Matthews, John (1991). *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press. ISBN 0853234264.

Herodotus (1910). *The History of Herodotus*. Translated by Rawlinson, George. J. M. Dent.

İbn'ül Esir IX-XI, Gümtüş Basımevi, İstanbul, 1985.

John, Bishop of Nikiu: *Chronicle*. London (1916). English Translation.

Julius Brutzkus, "The Hazar orgin of ancient Kiev", *Slavonic and East European Review* 22, 1944, sa. 120.

Kafesoğlu, İ., *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Kaliff, Anders (2001). *Gothic connections: Contacts between eastern Scandinavia and the southern Baltic coast 1000 BC-500 AD*. Uppsala University. ISBN 9150614827.

Kitapçı, Z., *Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler*, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 155, 2005.

Kim, HyunJin (2015). *The Huns*. Routledge. ISBN 9781138841758.

Kim, Hyun Jin (2013). *The Huns, Rome and the Birth of Europe*. Cambridge University Press. ISBN 9781107009066. Kim, Hyun Jin (2015). *The Huns*. Routledge. ISBN 9781138841758.

Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.I, Güven Matbaası, Ankara, 1971.

Kurban, İktil., *Yaşlı Tarihin Yankısı, Bulgar-Tatar Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul 1998.

Lomazoff, Amanda; Ralby, Aaron (2013). *Scythians and Sarmatians. The Atlas of Military History*. Simon & Schuster. ISBN 978-1607109853.

Lubotsky, Alexander (2002). *Scythian Elements In Old Iranian* (PDF). *Proceedings of the British Academy*. Oxford University Press.

Maas, M. The Cambridge Companion to the Age of Attila, Cambridge University Press, 2014.

Mangaltepe, İsmail. Bizans Kaynaklarında Türkler. Doğu Kütüphanesi Yayınları. İstanbul.

Mikhail, K., The Karaites of Galicia: An Ethnoreligious Minority Among the Ashkenazim, the Turks, and the Slavs, 1772-1945 (Studia Judaeoslavica, 2009)] 340.

Miklós Molnár (2001). A Concise History of Hungary. Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-66736-4.

Minorsky V. Hudud al-Alam. The Region of the World. London, 1937.

Minorsky, V. F., A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th Centures, Cambridge, 1958.

Mirhand, Razvatu's Safa, Çev. Erhan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul, 2017.

Neşrî, Cihannûma, Ankara bsk.

Oğuznâme, Selçuknâme ve Meliknâme'ye Göre Selçuklu Hanedanı'nın Menşei, PDF.

Pritsak O. & Golb. N., Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century, Ithaca, Cornell Univ. Press, 1982.

Procopius, History of the Wars.

Sedlar, J. W. (2011). East Central Europe in the Middle Ages, 1000-1500. University of Washington Press. ISBN 978-0-295-80064-6.

Sinor, Denis (1990). The Avars. The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-24304-9.

Sümer, F., X. Yüzyılda Oğuzlar, PDF.

Tarih-i Beyhakî, Çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara, 2019.

Tarih-i Taberi. Çeviren M. Faruk Gürtunca. Sağlam Yayınları. 2007.

Tevrat, Yaratılış Kitabı, Yar 10/1, 10/2, 10/3, 10/6, 10/22

The Chronicle of Theophanes Confessor, Clarendon Press, Oxford, 1997, PDF.

The Kuzari, Rabbi Yehuda Halevi, Çev. N. D. Koropkin, PDF.

The Russian Primary Chronicle, The Mediaeval Academy of America, Library of Congress Catalog, No: 53-10264.

Togan, Z., V., Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1982.

Togan, Zeki Velidi. Hazarlar md. İslam Ansiklopedisi, Cilt V, İstanbul, 1970.

Thompson, John M. (2017). Russia : a historical introduction from Kievan Rus' to the present. New York, NY. ISBN 978-0-8133-4985-5.

Van Antwerp Fine, John (1991). The Early Medieval Balkans. University of Michigan Press. ISBN 0472081497.

Vernadsky, George (1973). Russian Civilization in the Kievan Period: Education. Kievan Russia. Yale University Press. ISBN 0-300-01647-6.

Unterländer, Martina ve diğerleri, Ancestry and demography and descendants of Iron Age nomads of the Eurasian Steppe,. 2017, Open Access.

YIVO archives, Berlin Collection, Occ E, 3, Box 100, letter dated January 5, 1939.

Blady, K., Jewish Communities in Exotic Places, Northvale, N.J., Jason Aronson Inc., 2000. sa. 115-130.; Wixman, R., The Peoples of the USSR: An Ethnographic Handbook, Routledge, 1984.

Zuckerman, C., On the Date of the Khazar's Conversion to Judaism, PDF.

Kaynak Sözlükler

Abu Hayyan, Kitab al-İdrak li-Lisan al-Atrak, İstanbul Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931.

Abuşka Lugatı / Çağatay Sözlüğü, haz. Besim Atalay, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1970.

Bahşayış Lugatı (Eski Oğuzca), haz. F. Turan, Mücellit Matbaası, İstanbul, 2001.

Caferoğlu, A., Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. 1968. İstanbul.

Cameron, George C., Persepolis Treasury Tablets, The University of Chicago Press.

Codex Cumanicus, ed. M. Argunşah, G. Güner, Kesit Yayınları, 2015.

Çağatayca Sözlük, Lûgât-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî, Buharalı Şeyh Süleyman Efendi, Bey Hadi, Tebriz, 2005.

Gharib, B. Sogdian Dictionary. Farhangian Publications. 1995. ISBN 9645558069.

Hinz, W., Koch H. Elamisches Wörterbuch. Verlag von Dietrich Reimer in Berlin. 1987.

Erman, A. C., Türk Dilinin Köken Sözlüğü, Urzeni Yayınevi, İstanbul, 2019.

Halloran, Joh A., Sumerian Lexicon, Version 3.0, 1999.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Kaşgarlı Mahmut, Divanı Lugat-it-Türk, çeviren Besim Atalay. 1986. Ankara.

Köbler, Gerhard. Gotisches Wörterbuch. 4. Auflage, 2014.

Meredow, A., Magtymgulyynun Düşündirişli Sözlüğü, Günbed Kabus, 1997.

Stolper, M. W., Elamite. The Cambridge Encyclopedia of the Worlds Ancient Languages. Ed by Roger D. Woodard.

Şemseddin Sami, Kamusi Türki, Bey Hadi, Tebriz, 2008.

The Pennsylvania Sumerian Dictionary, <http://psd.museum.upenn.edu/>

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig çev. Mustafa Kaçalin, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, isbn 978-975-17-3359-7.

Hazar tarihi Türk tarihçiler tarafından pek ilgi görmedi. Bunun nedeni, Hazar Kağanlığı'nın 9. yüzyıl ortasında Yahudiliği resmi din olarak benimsemesidir. Hazar tarihine ilgi gösteren Türk-İslam sentezcisi kimi Türk tarihçiler ise, hiç bir sağlam kaynağa dayanmayan boş bir çabayla, Hazar Kağanlığı'nın İslamı benimseyen ilk Türk devleti olduğunu savunurlar.

Yahudiliğin benimsenmesinden sonra Hazar halkının dini inançlarına karışmayan Hazar kağanları, bu dini yaymak için özel bir çaba göstermediler. Ancak Yahudilik, kağanlık halkının önemli bir kesimine yine de egemen oldu. Kağanlık içindeki üç büyük boy, önemli ölçüde Yahudiliği benimsedi. Başta Aşkenazlar olmak üzere günümüzdeki Türk kökenli Yahudiler, bu üç boydan ikisinin ardıllarıdır. Yahudiliği benimseyen üçüncü boy ise, daha sonra İslama geçti.

Doğu Avrupa Yahudilerinin Türk kökenli olduklarını ilk olarak ortaya atan, 1976 yılında yazdığı "Onüçüncü Boy" adlı eseriyle bir Macar Yahudisi olan Arthur Köstler'dir. Daha sonra İngiliz Kevin Alan Brook 1999 yılında yazdığı "Hazar Yahudileri" adlı eseriyle, Doğu Avrupa Yahudilerinin bir kısmının Hazar kökenli olduğunu savunmuştur. Yine bir İngiliz olan Douglas Morton Dunlop ise 1967 yılında yazdığı "Hazar Yahudi Tarihi" adlı eserinde Hazarların Türk olduklarını kabul ettiği halde, Doğu Avrupa Yahudilerinin Türklerle olan bağıını kabul etmemiştir.

Hazar Kağanlığı öne sürüldüğü gibi, 965 yılında boyların ayaklanması sırasında Rus saldırısından sonra ortadan kalkmadı. Kağanlık varlığını Rusların, Bulgarların ve Oğuzların ayrılımlarından sonra da sürdürdü. Küçülmüş ve eski gücünü yitirmiş olsa da, 1224 yılındaki Tatar egemenliğine kadar ayakta kaldı. Tatarların batıya yayılmasıyla birlikte yalnız Hazarlar değil, Ruslar, Bulgarlar ve Oğuzlar da Tatar egemenliği altına girdi

www.sarmalkitabevi.com

www.kulturelcalismalar.com

